

परिच्छेद-एक

शोधपरिचय

१.१. शोधशीर्षक

प्रस्तुत शोधकार्यको शीर्षक भक्तबहादुर नेपालीको उपन्यासकारिता रहेको छ ।

१.२ शोधकार्यको प्रयोजन

प्रस्तुत शोधकार्य त्रिभुवन विश्वविद्यालय, मानविकी तथा सामाजिकशास्त्र सङ्घायअन्तर्गत नेपाली केन्द्रीय विभागमा एम्.ए. दोस्रो वर्षको दसौँ पत्रको प्रयोजनका लागि तयार गरिएको हो ।

१.३ विषयपरिचय

भक्तबहादुर नेपाली (वि.सं. २००१) नेपाली साहित्यको प्रगतिवादी धाराका सशक्त प्रतिभा हुन् । उनले नेपाली साहित्यका उपन्यास, निबन्ध, कथा, कविता, गीत, संस्मरण, बालसाहित्यजस्ता विविध विधामा कलम चलाएका छन् । यसरी विविध विधामा कलम चलाए तापनि उनको उपन्यास विधा अत्यन्त उर्वर देखिन्छ । उनी वि.सं. २०२२ मा सहकारी विभागबाट प्रकाशित सहकारी पत्रिकामा भूमिसुधारमा सहकारिता शीर्षकको लेख प्रकाशित गरी नेपाली साहित्यमा प्रवेश गरेका हुन् । साहित्य र राजनीति दुबैमा सक्रिय भक्तबहादुर मार्क्सवादी चिन्तनबाट प्रभावित छन् । उनका जेलभित्र (२०३८), छिमेकीको भूत (२०४७), उज्यालो गाउँ (२०४८), नेपाली आमा (२०४९), बेचिएका दिदीबहिनीको कथा (२०५१), भूतको ओखती (२०५१) र लीलावती (२०६५) प्रकाशित औपन्यासिक कृतिहरू हुन् । उनको व्यक्तिगत जीवनमा आधारित प्रथम लिखित उपन्यास मिलन हाल अप्राप्य छ भने संघर्ष जारी छ, कथा कसरी सुरु हुन्छ र जेनी शीर्षकका तीन उपन्यासहरू प्रकाशनका क्रममा रहेका छन् । यिनका विविध विधाका थुप्रै कृतिहरू र विभिन्न पत्रपत्रिकामा लेखरचनाहरू प्रकाशित छन् । खासगरी राजनीतिक र सामाजिक विषयलाई अँगालेर लेखिएका यिनका उपन्यासहरूले राष्ट्रियता, देशप्रेम, समकालीन यथार्थको चित्रण, अन्याय र शोषणका विरुद्ध विद्रोह, राजनैतिक उतार चढाव, मानवतावाद, नारी चेतना, २०३६ साल अगाडि र पछाडिको युग परिवेश, धर्मप्रतिको दृष्टिकोण, पञ्चायतकालीन विकृति र विसङ्गति, निम्नवर्गप्रति सहानुभूतिजस्ता तथ्यहरूलाई अगाडि सारेका छन् । 'भक्तबहादुर नेपालीको जीवनी, व्यक्तित्व र कृतित्वको अध्ययन'

शीर्षकको शोधपत्रमा उनका सम्पूर्ण प्रकाशित कृतिहरूको अध्ययन र जुही भक्तबहादुर नेपाली विशेषाङ्कमा उनका कृतिहरूको छिटपुट अध्ययन र चर्चाहरू भए पनि समग्र उपन्यासकारिताको अध्ययन हुन सकेको छैन । यो शोधकार्यमा उनका औपन्यासिक कृतिहरूको विश्लेषणात्मक अध्ययन गरिएको छ ।

१.४ समस्याकथन

नेपाली साहित्यका विविध विधामा कलम चलाउने भक्तबहादुर मूलतः उपन्यासकार हुन् । हालसम्म उनको समग्र उपन्यासकारिताको अध्ययन हुन सकेको छैन । यस शोधपत्रमा उनको उपन्यासकरितामा केन्द्रित भई निम्नअनुसारका समस्याहरू उठाइएको छ :

१. नेपालीको जीवनी र उपन्यास लेखनका बीच के-कस्तो सम्बन्ध रहेको छ ?
२. औपन्यासिक तत्त्वका आधारमा भक्तबहादुर नेपालीका उपन्यासहरू के-कस्ता रहेका छन् ?
३. समाजपरक समालोचनाका आधारमा नेपालीका उपन्यासहरू के-कस्ता रहेका छन् ?

१.५ शोधपत्रको उद्देश्य

भक्तबहादुर नेपालीको उपन्यासकारितालाई मूल समस्या मानी अध्ययन गरिएको प्रस्तुत शोधकार्यका उद्देश्यहरू निम्नअनुसारका छन् :

१. नेपालीको जीवनी र उपन्यास लेखनका बीचमा रहेको सम्बन्धको उल्लेख गर्ने ।
२. औपन्यासिक तत्त्वका आधारमा भक्तबहादुर नेपालीका उपन्यासहरूको विश्लेषण गर्ने ।
३. समाजपरक समालोचनाका आधारमा नेपालीका उपन्यासहरूको विश्लेषण गर्ने ।

१.६ पूर्वकार्यको समीक्षा

भक्तबहादुर नेपालीका बारेमा शोधपत्र, समालोचनात्मक कृति र विभिन्न पत्रपत्रिकाहरूमा विविध साहित्यकार र समालोचकहरूले फाटफुट रूपमा चर्चा गरेका छन्, जसलाई कालक्रमिक ढङ्गले निम्न अनुसार प्रस्तुत गरिएको छ :

दयाराम श्रेष्ठ र मोहनराज शर्मा (२०४९) ले नेपाली साहित्यको संक्षिप्त इतिहास नामक कृतिमा 'नेपाली उपन्यासको विकास कालको द्वितीय चरण (२०२२ देखि हालसम्म)' शीर्षकअन्तर्गत परम्परागत लेखन विरुद्ध नवलेखनको तीव्र स्वर घन्काउने वि.सं. २०३० को दशकका उपन्यासकारहरूको पङ्क्तिमा बी.बी. पण्डितको नाम उल्लेख गरेका छन् ।

शारदा कोइराला (२०५०) ले प्रकाश साप्ताहिकको 'अनुभूति र यथार्थ' नामक स्थायी स्तम्भमा "छिमेकीको भूत र नेपाली आमा" शीर्षकको लेखमा भक्तबहादुर नेपालीका दुई ओटा उपन्यासहरूको समताको अध्ययन विभिन्न आधारमा गरेकी छिन् ।

गोपीकृष्ण खनाल (२०५२) ले नयाँ कामना साप्ताहिकमा 'भूतको ओखतीमा आँखा दौडाउँदा' शीर्षकको लेखमा भक्तबहादुर नेपालीको भूतको ओखती उपन्यासमादेखिएका सामाजिक विसङ्गति र जमिनदारी रोवरवाफको प्रतिकूलताका सम्बन्धमा चर्चा गरेका छन् ।

राजेन्द्र सुवेदी (२०५३) ले नेपाली उपन्यास परम्परा र प्रवृत्ति नामक कृतिमा 'समाज इतिहासका अन्य उपन्यास' शीर्षक दिएर आफ्ना उपन्यासमा समाज इतिहासमादेखिएका राजनीतिका अनेकतम मूल्यहरू, संस्कृति, सत्ता, धर्मजस्ता सबै पक्षहरू र वर्गमा निहित विकृतिलाई सामाजिक क्यान्वासमा राखेर प्रस्तुत गर्ने कला प्रयोग गर्ने उपन्यासकारहरूमा भक्तबहादुर नेपालीकोसमेत नाम उल्लेख गरेका छन् ।

जीवेन्द्रदेव गिरी (२०५३) ले नौलो कोसेली आश्विनको समालोचना स्तम्भमा 'भक्तबहादुर नेपालीको साहित्यिक यात्रा: एक अवलोकन' शीर्षकको लेखमा भक्तबहादुर नेपालीको रचनागत वैशिष्ट्यलाई खुट्याउने प्रयास गरेका छन् ।

विभिन्न ३४ जना समालोचकहरू (२०५३) ले जुही 'भक्तबहादुर नेपाली विशेषाङ्कमा भक्तबहादुर नेपालीका कृतिहरूको सापेक्षतामा उनलाई उपन्यासकार, कथाकार, निबन्धकार, गीतकार, कवि, बालसाहित्यकारका रूपमा चर्चा-परिचर्चा गरेका छन् ।

मोहनराज शर्मा (२०५५) ले **समकालीन समालोचना सिद्धान्त र प्रयोग** नामक कृतिमा 'उपन्यास, बहुलापिता र स्वैरकल्पना' शीर्षक दिएर उपन्यासकार भक्तबहादुर नेपालीको भूतको ओखती उपन्यासलाई स्वैरकल्पनाको कसीमा राखेर अध्ययन गरेका छन् ।

इन्द्रप्रसाद ढकाल (२०५८) ले 'भक्तबहादुर नेपाली: जीवनी, व्यक्तित्व र कृतित्वको अध्ययन' शीर्षकको अप्रकाशित शोधपत्रमा भक्तबहादुर नेपालीका उपन्यासहरूको औपन्यासिक तत्त्वहरूका आधारमा विश्लेषण गरेका छन् ।

मित्रलाल पंजानी (२०६४) ले 'लीलावतीलाई नियाल्दा' शीर्षकको भूमिकामा **लीलावती** उपन्यासले पुनर्जन्ममा विश्वास नगर्दा - नगर्दै पनि पुनर्जन्मको आशा राख्न नछोडेको काल्पनिक अभिव्यक्ति दिने प्रयास गरेको कुरा उल्लेख गरेका छन् ।

यसप्रकार केही चर्चा-परिचर्चा भएकोदेखिए तापनि भक्तबहादुर नेपालीको उपन्यासकारिताको समग्र अध्ययन भने कसैले गरेका छैनन् । त्यसैले यस शोधपत्रमा नेपालीका प्रकाशित सात ओटा उपन्यासहरूको विश्लेषण गरी उनको उपन्यासकारिता पहिल्याउने काम गरिएको छ ।

१.७ शोधकार्यको औचित्य र महत्त्व

नेपाली प्रगतिवादी उपन्यासका क्षेत्रमा ख्यातिप्राप्त भक्तबहादुर नेपाली नेपाली साहित्यका बहुमुखी प्रतिभा हुन् । भक्तबहादुरका बारेमा विभिन्न लेखक तथा समालोचकहरूले विभिन्न पक्षबाट समीक्षा गरे तापनि उनको उपन्यासकारिताको अध्ययन हुन नसकेको सन्दर्भमा प्रस्तुत शोधकार्य औचित्यपूर्ण रहेको छ । यसका साथै भक्तबहादुर नेपालीको उपन्यासकारिताका बारेमा अध्ययन विश्लेषण गर्न चाहने जोसुकै व्यक्ति र अध्येताहरूलाई पनि यस शोधकार्यले थप जानकारी र सहयोग पुर्याउने हुँदा यस शोधकार्यको उल्लेख्य महत्त्व रहेको छ ।

१.८ शोधकार्यको सीमाङ्कन

भक्तबहादुर नेपालीले साहित्यका विभिन्न विधामा कलम चलाएका छन् । प्रस्तुत शोधकार्यमा नेपालीका समग्र लेखनविधाको अध्ययन नगरी वि.सं. २०६५सम्मका प्रकाशित मौलिक उपन्यासहरूलाई आधार बनाइ उनको उपन्यासकारिताको मात्र अध्ययन गरिएको छ । यही नै प्रस्तुत शोधकार्यको सीमाङ्कन हो ।

१.९ सामग्रीसङ्कलन विधि

प्रस्तुत शोधकार्यको तयारी गर्दा पुस्तक र पत्रपत्रिकाको अध्ययन बढी गरिएको हुँदा सामग्री सङ्कलनमा मूलतः पुस्तकालयीय विधिको प्रयोग गरिएको छ । आफूभन्दा पूर्वका शोधकर्ताले भक्तबहादुरका बारेमा गरेका शोधपत्रलाई पनि सामग्रीको आधार बनाइएको छ । यसका साथै शोधशीर्षकसँग सम्बन्धित व्यक्ति तथा विशेषज्ञ, प्राध्यापक, समालोचक आदिबाट पनि आवश्यकता अनुसार अन्तर्वाता लिई यथोचित सन्दर्भमा प्रयोग गरिएको छ ।

१.१० शोधविधि

प्रस्तुत शोधकार्यमा कृतिपरक, जीवनीपरक, समाजपरक, प्रभावपरक आदि विभिन्न समालोचना पद्धतिको यथोचित प्रयोग गरी सङ्कलित सामग्रीहरूको अध्ययन व्याख्यात्मक, विश्लेषणात्मक र विवरणात्मक ढङ्गले गरिएको छ ।

१.११ शोधपत्रको रूपरेखा

प्रस्तुत शोधकार्यलाई व्यवस्थित र सङ्गठित रूपमा प्रस्तुत गर्नका लागि निम्नअनुसार परिच्छेद र शीर्षकमा तयार पारिएको छ :

परिच्छेद एक :	शोधपरिचय
परिच्छेद दुई :	भक्तबहादुर नेपालीको साहित्यिक रचनाधर्मिता
परिच्छेद तीन :	औपन्यासिक तत्त्वका आधारमा भक्तबहादुर नेपालीको प्रथम चरणको उपन्यास जेलभित्रको विश्लेषण
परिच्छेद चार :	औपन्यासिक तत्त्वका आधारमा भक्तबहादुर नेपालीका द्वितीय चरणका उपन्यासहरूको विश्लेषण
परिच्छेद पाँच :	भक्तबहादुर नेपालीका उपन्यासहरूको समाजपरक विश्लेषण
परिच्छेद छ :	शोधनिष्कर्ष

सन्दर्भसामग्रीसूची

परिशिष्ट

प्रस्तुत शोधकार्यमा उपर्युक्त छ परिच्छेदहरूलाई पनि आवश्यकता अनुसार विभिन्न शीर्षक तथा उपशीर्षकहरूमा विभाजन गरी भक्तबहादुर नेपालीको उपन्यासकारिताको अध्ययन गरिएको छ । अन्त्यमा शोधकार्यमा प्रयोग भएका पुस्तक, पत्रपत्रिका, शोधपत्रहरूको सूची र परिशिष्टसमेत प्रस्तुत गरिएको छ ।

परिच्छेद दुई

भक्तबहादुर नेपालीको साहित्यिक रचनाधर्मिता

२.१. भक्तबहादुर नेपालीको जीवनी र व्यक्तित्व

भक्तबहादुर नेपालीको जन्म वि.सं. २००१ आश्विन शुक्ल तृतीया बुधवारका दिन बागमती अञ्चल ललितपुर जिल्ला अन्तर्गत लामाटार गा.वि.स. वडा नं. ४ पण्डोल गाउँमा भएको हो । उनको नागरिकतामा उल्लिखित जन्ममिति वि.सं. २००२ आश्विन ८ गते रहेको छ भने शैक्षिक प्रमाण-पत्रमा सन् १९४५ सेप्टेम्बर २४ तारेख रहेको छ (ढकाल, २०५८:१०) । भक्तबहादुर नेपाली बलवीर पण्डितका नाति तथा नरबहादुर पण्डित र सावित्री पण्डितका चौथो सन्तान हुन् । पण्डित कुलमा जन्मिएका भक्तबहादुरको न्वारानको नाम रत्नबहादुर हो भने बोलाउने नाम भोला हो । यसैगरी विद्यालयमा उनी भक्तबहादुर पण्डितका नामबाट आफ्ना प्रारम्भिक रचनाहरू प्रकाशित गर्न थाले । यस नामलाई अलिकति फेरेर उनले भेदभाव रहित पारी साभा नेपालीको भावना अँगाल्ने आदर्श दृष्टिले २०४७ सालदेखि पण्डितको सट्टा नेपाली लेखेर आफ्नो साहित्यिक नाम भक्तबहादुर नेपालीमा दर्ता गराएका छन् (पराजुली, २०५३:१००) । नेपालीका एक दाजु, चार भाइ, दुई दिदी र तीन बहिनीहरू रहेका छन् ।

भक्तबहादुरको जन्म किसान परिवारमा भएको हुनाले उनले सानैदेखि खेतीपाती र गाई भैंसी चराउने काम गर्नुपर्थ्यो । उनको बाल्यकाल पण्डोल गाउँकै विभिन्न ठाउँमा दौडँदै वितेको थियो । उनी सानै उमेरदेखि नै मिलनसार स्वभावका भएका कारण साथीहरूसँग छिट्टै घनिष्ट सम्बन्ध राख्न सक्तथे । उनको उपनयन (ब्रतबन्ध) वि.सं. २०१२ वैशाख महिनामा ११ वर्षको उमेरमा शास्त्रीय विधिविधान अनुसार आफ्नै पुख्र्यौली थलो पण्डोलमा सम्पन्न भएको थियो (ढकाल, २०५८:१२) ।

नेपालीले ८/९ वर्षको उमेरदेखि मात्र अध्ययन कार्यको प्रारम्भ गरेका थिए । उनी २०१० सालको अन्त्यतिर 'लुभू संस्कृत माठशाला' मा अध्ययनको लागि भर्ना भएका थिए । वि.सं. २०११ सालमा भक्तपुरको अङ्ग्रेजी विषयसमेत पढाइ हुने स्कूलमा कक्षा ३ मा भर्ना भएका थिए तर त्यहाँ उनी अङ्ग्रेजी र गणित विषयमा कमजोर भएका र कक्षामा मनिटरलेसमेत हेप्ने गरेका कारण पढाइ छोड्न बाध्य भए । त्यसपछि उनले घरैमा स्वाध्ययन गरे र २०१३ सालमा पुनः पद्म विद्याश्रम लुभुमा भर्ना भए । त्यसपछि मात्र उनको पढाइले निरन्तरता पायो । वि.सं. २०१६ सालको

फाल्गुणमा उनी पाटन हाइस्कूल पाटनढोका ललितपुरमा कक्षा सातमा भर्ना भए । उनले त्यसै विद्यालयबाट २०२० सालमा एस्.एल्.सी. परीक्षा तृतीय श्रेणीमा उत्तिर्ण गरे (ढकाल, २०५८:१४) । उनले उच्च शिक्षाका निम्ति २०२१ सालमा कलेज अफ एजुकेशन लाजिम्पाट काठमाडौंमा अध्ययन प्रारम्भ गरे । जागिरको सिलसिलामा पाँच वर्ष बिताएर पुनः पढ्ने रहरले २०२५ सालमा प्राइभेट भर्ना गरेर आई.कम्. परीक्षा पास गरे । वि.सं. २०२७ मा नेपाल कमर्स कलेज पाटनमा वि.कम्. तहमा प्रवेश भए पनि जागिरे जीवन र पारिवारिक समस्याका कारण तीनपटकसम्म असफल भए । चौथोपटक २०३२ सालको परीक्षामा मात्र उनी बी.कम्. तह उत्तीर्ण गर्न सफल भए । यस सफलताले उनमा उत्साहको सञ्चार गरायो । यसै क्रममा उनले २०३३ सालमा सर्वोच्च अदालतबाट लिईएको वकालत परीक्षा उत्तिर्ण गरी अभिवक्ताको लाइसेन्स प्राप्त गरे (ढकाल, २०५८:१४) । उच्च शिक्षालाई यहीं टुङ्गो लगाएर त्यसपछि उनले स्वाध्ययनमा अत्यन्त रुचि लिएको देखिन्छ । उनको व्यक्तित्व विकासमा स्वाध्ययनले महत्त्वपूर्ण भूमिका निर्वाह गरेको छ । उनको मातृभाषा नेपाली हो । यसका अतिरिक्त उनले नेवारी, तामाङ्ग, हिन्दी र अङ्ग्रेजी भाषाकोसमेत ज्ञान प्राप्त गरेका छन् ।

उपन्यासकार नेपालीको विवाह वि.सं. २०१६ सालमा मिठू कुँवरसँग भएको थियो । सामान्य लेखपढ गर्न सक्ने मिठूलाई भक्तबहादुरले मीना नामले बोलाउने गर्दछन् । नेपालीका एक छोरी र दुई (जुम्ल्याहा) छोरा गरी तीनजना छोराछोरी छन् (ढकाल, २०५८:१५) । उनले जीवनमा अनेकौं पीडा र व्यथाहरूलाई पनि आत्मसात गर्नुपरेको छ । उनी बहिनी, हजुरआमा, बुबा र दिदीलाई गुमाउनु परेको क्षण अत्यन्त दुःखद भएको बताउँछन् (ढकाल, २०५८:१६) ।

उपन्यासकार नेपालीको पारिवारिक आर्थिक अवस्था हेर्दा उनी निम्न मध्यम वर्गीय परिवारमा जन्मिएका देखिन्छन् । बुबाको जागिर र पण्डोलको खेतीबाट मात्र सम्पूर्ण परिवार धान्न कठिन परेका कारण उनले १९ वर्षको उमेरमा २०१९ सालदेखि सिंहदरवार सेक्रेटरियल पोष्ट अफिस सिंहदरवारमा बहिदार भएर जागिर खान सुरु गरेका हुन् । (ढकाल, २०५८:१६) । पैतृक सम्पत्ति र आफ्नो आय आर्जनबाट आर्थिक जीवनलाई सहज बनाउँदै वि.सं. २०५६ मा कुपण्डोलमा एउटा घर किनेर बहालमा लगाएका छन् । अहिले चाहिँ उनी ललितपुर उपमहानगरपालिका वडा नं. ४ जावलाखेलमा आफ्नो परिश्रमले आर्जन गरेको धनबाट एउटा घर बनाइ त्यहीं सपरिवार बसोबास गर्दै आएका छन् । हाल उनी सरकारी र गैर सरकारी क्षेत्रको जागिर छाडि माइतीघर स्थित पण्डित एन्ड एसोसिएट कम्पनी नामक निजी लेखापरीक्षण कम्पनी खोली जीविकोपार्जन गरिरहेका छन् ।

ढकाल, २०५८:१७) । उनले जागिरे जीवन, सामाजिक एवं राजनीतिक जीवन र विभिन्न संस्थाहरूमा संलग्न रहेर पनि जीवन निर्वाह गर्दै आएका छन् ।

२.१.१ जीवनदर्शन

भक्तबहादुर नेपालीको वैचारिक धरातल मार्क्सवादबाट प्रभावित रहेको छ । उनी द्वन्द्वात्मक भौतिकवादलाई मूल दर्शनका रूपमा अङ्गिकार गर्दछन् र आफ्नो जीवन पद्धतिलाई पनि यसै अनुरूप सञ्चालन गर्नुपर्ने धारणा राख्दछन् । मार्क्सवादमा आधारित प्रगतिवादी चिन्तनलाई आफ्ना रचनाको मियो बनाएर गोर्की, ल्यूसुनजस्ता अन्तर्राष्ट्रिय साहित्यकार तथा गोकुल जोशी, युद्धप्रसाद मिश्र, श्यामप्रसाद, मोदनाथ प्रश्रित, खगेन्द्र सङ्गौला, जनकप्रसाद हुमागाईं आदि नेपाली साहित्यकारहरूले लगाएको बाटोलाई पछ्याउने काम नेपालीले गरेका छन् (गिरी, २०५३:११२) । उनको जीवनप्रतिको दृष्टिकोण पलायनवादी नभई आशावादी रहेको छ । उनका विचारमा देशको उन्नति र प्रगतिका निमित्त जनचेतनामा अभिवृद्धि गर्नको लागि मानवले गतिशिल र प्रगति उन्मुख हुनुपर्छ । यसैगरी भौतिकवादी द्वन्द्ववादको दृष्टिकोणलाई विश्लेषण गरियो भने मात्र महानतम् मानव जीवनको सही व्याख्या गर्न र त्यसको अग्रगामी यात्रालाई बुझ्न सकिन्छ । नेपाली पूर्णतः मार्क्सवादबाट प्रभावित भएको पुष्टि उनको लेखनबाट पनि हुन्छ ।

२.१.२ साहित्यमा रुचि र प्रेरणा

साहित्यकर्म उपन्यासकार नेपालीको रुचिको विषय हो । उनी गीत सङ्गीतमा बढी रुचि राख्दछन् । सुरम्य र सुन्य वातावरणमा रमन चाहने नेपाली अध्ययनलाई सौखको रूपमा लिन्छन् (ढकाल, २०५८:२६) । नेपालीको साहित्यिक प्रेरणाको स्रोतका रूपमा आफैमा विद्यमान रहेको अर्न्तमुखी प्रवृत्ति, सामाजिक वातावरण, परिवेश, आर्थिक तथा जातिय विषमता, अध्ययनबाट प्राप्त ज्ञान, भोगेको जीवन, सङ्गत, राष्ट्रिय राजनीति आदिका प्रभावलाई लिन सकिन्छ । मूलतः उनको लेखनमा आनुवंशिक संस्कार एवं जन्मजात प्रतिभा, वातावरणीय प्रभाव, स्वदेशी तथा विदेशी साहित्यकारहरूको प्रेरणा आदिले प्रभाव पारेको पाइन्छ । जर्ज बर्नाड शालाई उनी प्रथम पथ-प्रदर्शक र प्रेरणा स्रोतका रूपमा लिन्छन् । यसैगरी जनकप्रसाद हुमागाईं, महाकवि लक्ष्मीप्रसाद देवकोटा, मोदनाथ प्रश्रित, श्यामप्रसाद शर्मा, हृदयचन्द्र सिंह प्रधान, तुलसीराम कुँवर, लेखनाथ पौड्याल, डा. भीष्मराज प्रसाईंजस्ता व्यक्तिहरू पनि उनको लेखनका प्रेरणास्रोत हुन् । विशेषतः शोषित, पिडित

जनताको हकहितमा लेखी समग्र निम्न वर्गीय जनताको उत्थानमा आफ्ना लेखनीहरू उत्सर्ग गर्ने साहित्यकारहरू उनका निम्ति श्रद्धेय छन् (ढकाल, २०५८:२२) ।

२.१.३ लेखन र प्रकाशनको प्रारम्भ

नेपालीको लेखन पन्ध्र-सोह्र वसें विद्यार्थी जीवनबाट नै प्रारम्भ भएको हो । विद्यार्थी जीवनमा नै उनले आफ्ना रचनाहरू साथीभाइहरूलाई सुनाउने गर्दथे । यसै क्रममा उनले बालविवाहको कारण आफ्नो परिवारमा उत्पन्न विषम परिस्थितिको द्वन्द्वबाट उब्जिएको चर्को अभिव्यक्तिलाई समेटेर एउटा मिलन नामक उपन्यासको पाण्डुलिपि तयार पारेका थिए तर त्यो हाल अप्राप्य छ । यसरी पन्ध्र-सोह्र वर्षकै उमेरदेखि उपन्यास लेखनमा लागिपरेका नेपालीले औपचारिक रूपमा चाहिँ २०२० सालदेखि मात्र साहित्यिक यात्रा प्रारम्भ गरेका हुन् । २०२२ सालमा सहकारी विभागबाट निस्कने सहकारी नामक पत्रिकामा उनको भूमिसुधारमा सहकारिता शीर्षकको लेख प्रकाशित भयो । यही नै उनको प्रथम प्रकाशित रचना हो (ढकाल, २०५८:२३) । प्रारम्भिक चरणमा लेखिएका उनका रचनाहरू कृतिका रूपमा प्रकाशित हुन पाएनन् । वि.सं. २०२२देखि लगभग १६ वर्षसम्मको प्रयासबाट २०३८ सालमा उनको जेलभित्र उपन्यास प्रकाशित भयो । यही उपन्यासले नै उनको पुस्तकाकार कृति हुने सौभाग्य प्राप्त गर्‍यो (ढकाल, २०५८:२३) । यसरी उनको कृति प्रकाशनको प्रारम्भ वि.सं. २०३८देखि मात्र भएको पाइन्छ ।

२.१.४ सम्मान र पुरस्कार

भक्तबहादुर नेपालीले साहित्य क्षेत्रमा लागेर कुनै उल्लेख्य पुरस्कार प्राप्त गरेका छैनन् तर पनि उनको भाषा र साहित्य सेवाको कदर स्वरूप प्र.ले.स. भूपाले आफ्नो प्रतिभा परिचय स्तम्भ अन्तर्गत जुही साहित्यिक त्रैमासिक पत्रिकाको वर्ष १३, पूर्णाङ्क ३९, २०५३ माघ-फागुन-चैत्र अङ्कलाई भक्तबहादुर नेपाली विशेषाङ्कका रूपमा प्रकाशित गरेर विशेषसम्मान प्रदान गरेको छ ।

२.२ भक्तबहादुर नेपालीको व्यक्तित्वका विभिन्न पक्षहरू

२.२.१ निजी व्यक्तित्व र स्वभाव

भक्तबहादुर नेपालीको व्यक्तित्व मझौलो कदकोदेखिन्छ । उनी ५'५" उचाई, ठिक्कको मोटाइ, गहुँगोरो वर्ण तथा सदैव हँसिलो अनुहारकादेखिन्छन् । उनको शारीरिक व्यक्तित्व सरल, सुन्दर, शान्त

र आकर्षक छ । अध्ययनशील र सिर्जनशीलदेखिने नेपाली अन्तर्मुखी स्वभावका छन् । सादा जीवन उच्च विचारका पृष्ठपोषक नेपाली सानैदेखि निडर, मिलनसार, सहयोगी र तार्किक स्वभावकादेखिन्छन् । उनको नीजि व्यक्तित्वमा सरलता, सहृदयता, कर्तव्य परायणता, राष्ट्र प्रेम, स्वाभिमान, चिन्तनशीलताजस्ता विशेषताहरू पाइन्छन् (ढकाल, २०५८:३०) । उनी स्पष्टवक्ता अनि अन्याय, दमन र शोषणका विरुद्धमा सदैव आवाज बुलन्द गरिरहने निर्भिक र तर्कशील व्यक्ति पनि हुन् ।

२.२.२ साहित्यिक व्यक्तित्व

भक्तबहादुर नेपाली नेपाली साहित्य जगतका उज्ज्वल नक्षत्र तथा दीर्घ साधक हुन् । उनले नेपाली साहित्यमा उपन्यास, निबन्ध, कथा, कविता, गीत, संस्मरण, बाल साहित्य र राजनैतिक लेखसमेत लेखेका छन् । उनका अन्य फुटकर रचनाहरू पनि विभिन्न पत्रपत्रिकाहरूमा प्रकाशित भएका छन् । नेपालीले विविध विधामा कलम चलाए तापनि उनको उपन्यास विधा नै बढी उर्वरदेखिन्छ । उनलाई साहित्यिक व्यक्तित्वका रूपमा चिनाउने प्रकाशित र अप्रकाशित कृतिहरूको सूची यसप्रकार छ :

शीर्षक	विधा	प्रकाशन मिति
जेलभित्र	उपन्यास	वि.सं. २०३८
छिमेकीको भूत	उपन्यास	वि.सं. २०४७
उज्यालो गाउँ	उपन्यास	वि.सं. २०४८
नेपाली आमा	उपन्यास	वि.सं. २०४९
बेचिएका दिदीबहिनीको कथा	उपन्यास	वि.सं. २०५१
भूतको ओखती	उपन्यास	वि.सं. २०५१
लीलावती	उपन्यास	वि.सं. २०६५
उपहार	निबन्ध	वि.सं. २०५०
चेतबाबा काँशी	निबन्ध	वि.सं. २०५३
हाम्री आमा	निबन्ध	वि.सं. २०५७
आजको चिन्तन	कथा	वि.सं. २०४२

चालामाला	गीत तथा कविता	वि.सं. २०४४
शुभकामनाका स्वरहरू	गीत तथा कविता	वि.सं. २०५२
स्मृतिका पानाहरू	संस्मरण र जीवनी	वि.सं. २०५१
सुन वर्षने देश	बालसाहित्य	वि.सं. २०४७
जान्ने पर्ने केही कुरा	राजनीतिक लेख	वि.सं. २०४९
देशको माया कसरी गर्ने	निबन्ध	वि.सं. २०५७
ह्रस्व दीर्घको सवाई	व्याकरण	वि.सं. २०६२
घाँसे गीतको संगालो (संयुक्त)	गीत	वि.सं. २०४२

अप्रकाशित कृतिहरूको सूची

संघर्ष जारी छ	उपन्यास
जेनी	उपन्यास
कथा यसरी सुरु हुन्छ	उपन्यास

नेपालीको साहित्यिक व्यक्तित्वका विविध पाटाहरूलाई यहाँ छुट्टाछुट्टै प्रस्तुत गरिन्छ :

२.२.२.१ उपन्यासकार व्यक्तित्व

नेपालीको साहित्यिक व्यक्तित्वका विविध पाटाहरू मध्ये उपन्यासकार व्यक्तित्व मुख्य रूपमा देखिन्छ । वि.सं. २०३८ सालमा जेलभिन्न उपन्यासको प्रकाशन गरी नेपालीले उपन्यास विधामा प्रवेश गरेका हुन् । नेपालीका हालसम्म सात ओटा मौलिक उपन्यासहरू प्रकाशित भएका छन् । ती हुन्:- जेलभिन्न (२०३८), छिमेकीको भूत (२०४७), उज्यालो गाउँ (२०४८), नेपाली आमा (२०४९), बेचिएका दिदीबहिनीको कथा (२०५१), भूतको ओखती (२०५१) र लीलावती (२०६५) । यी प्रकाशित उपन्यासका अतिरिक्त नेपालीका 'संघर्ष जारी छ', 'जेनी' र 'कथा यसरी सुरु हुन्छ' शीर्षकका उपन्यासहरू प्रकाशनको गर्भमा रहेका छन् ।

भक्तबहादुर प्रगतिवादी उपन्यासकार हुन् । उनका उपन्यासहरूमा सामाजिक यथार्थको चित्रण, सामन्त तथा जमिनदार वर्गद्वारा गरिब वर्गप्रति गरिएको शोषण, पञ्चायती व्यवस्थाप्रति व्यङ्ग्य, सामन्तवाद विरोधी राजनीतिक चेतना आदि विशेषताहरू पाउन सकिन्छ । मार्क्सवादी दर्शनबाट प्रेरित नेपालीको प्रथम औपन्यासिक कृति **जेलभित्र** (२०३८) मा विशुद्ध सामाजिक यथार्थको अङ्कन गर्दै तत्कालीन क्रूर पञ्चायती व्यवस्थाको परिवेशलाई प्रस्तुत गरिएको छ । उनको दोस्रो उपन्यास **छिमेकीको भूत** (२०४७) राजनैतिक उपन्यास हो । यसमा नेपाल र भारतका राजनैतिक घटनाक्रम, ठूला देशबाट साना देशमा गरिने असमान व्यवहारहरू, देशभित्रै ठूला राजनैतिक पार्टीले गरेका राष्ट्रघाती कामहरूका केही उदाहरणहरू मुख्य विशेषताका रूपमा रहेका छन् (खतिवडा, २०५३ : ५७) । उनको तेश्रो उपन्यास **उज्यालो गाउँ** (२०४८) हो । यसमा पनि मूल विषय राजनीतिलाई नै बनाइएको छ । यसको केन्द्रीय विषयवस्तु भन्नु नै एउटा आदर्श गाउँको परिकल्पना गर्नु हो । **नेपाली आमा** (२०४९) उनको चौथो उपन्यास हो । यसमा राष्ट्रिय एवं अन्तर्राष्ट्रिय क्षेत्रमा विद्यमान विकृति एवं विसङ्गतिलाई मूल समस्याका रूपमा प्रस्तुत गरिएको छ । यसैगरी **बेचिएका दिदीबहिनीको कथा** (२०५१) उनको पाँचौँ उपन्यास हो । यो सामाजिक एवं राजनीतिक समस्यामा केन्द्रित रहेको छ । यसैगरी उनको छैठौँ उपन्यास **भूतको ओखती** (२०५१) हो । यसमा चाहिँ स्वैरकल्पनाको प्रयोग गरिएको छ । प्रगतिवादिताको वर्चस्व कायम राख्दै स्वैरकल्पनाको प्रयोग गरिनु यस उपन्यासको खास वैशिष्ट्य हो (शर्मा, २०५३:२२) । यो उपन्यास नेपालीको सामाजिक यथार्थवादी वा प्रगतिवादी बान्कीको रचना भए पनि यसमा स्वैरकल्पनाको सोद्देश्य एवं सार्थक प्रयोग पनि छ । परिणामतः यसमा असम्भाव्य सम्भावनाहरूले प्राथमिकता पाएका छन् र स्वैरकल्पनाको सृष्टि भएको छ (शर्मा, २०५३:२४) । त्यस्तै, उनको प्रकाशित अन्तिम उपन्यास **लीलावती** (२०६५) हो । यसले पत्रात्मकशैलीलाई अँगालेर आफ्नो औपन्यासिक धर्मलाई बचाउन सफल रहेको छ ।

उनका सबै उपन्यासहरू देशभक्त, प्रगतिशील र जनप्रिय पात्रहरूलाई उच्च बनाएर रचिएका छन् । प्रगतिवादी आदर्शको परिकल्पना सबैमा छ । नेपालका साथै विश्वकै समानताको अपेक्षामा यी टुङ्गिन्छन् । यिनले मानवता, न्याय, बन्धुता र कर्तव्य आदि तिर आग्रही बन्ने प्रेरणा दिन्छन् साथै यिनमा समसामयिक विश्वको र नेपालकै दृष्यपटललाई स्पष्टसँग उजागर गरिएको छ (सुवेदी, २०५३:३९) । आयामका दृष्टिले साना भए पनि उनका उपन्यासमा व्यापक र विस्तृत विषयलाई अँगालिएको पाइन्छ । लघु उपन्यासमा गहन परिवेशलाई अटाउन सक्नु उपन्यासकारको ठूलो खुबी

हो (चापागाई, २०५३:६३) । माथि उल्लिखित प्रकाशित र अप्रकाशित उपन्यासहरूका आधारमा हेर्दा भक्तबहादुर नेपाली नेपाली उपन्यासका क्षेत्रमा विशिष्ट प्रतिभाका रूपमा स्थापित हुन् पुगेका छन् ।

२.२.२.२ निबन्धकार व्यक्तित्व

नेपालीको निबन्धकार व्यक्तित्व पनि उर्वर नै रहेको देखिन्छ । २०२२ सालदेखि नै निबन्ध रचना गर्न थालेका नेपालीको उपहार शीर्षकको उपदेशात्मक निबन्ध प्रथम प्रकाशित पुस्तकाकार निबन्धात्मक कृति हो । पत्रात्मकशैलीको यो निबन्धात्मक पुस्तिकाले विवाहित नवदम्पतिहरूलाई सचेत बनाउन महत्त्वपूर्ण भूमिका निर्वाह गरेको छ । यस अतिरिक्त उनका चेतबाबा काँशी (२०५३) र हामी आमा (२०५७) गरी दुई ओटा आत्मपरक निबन्ध सङ्ग्रहहरू र पत्र-पत्रिकामा डेढ दर्जन जति निबन्ध रचनाहरू प्रकाशित भइसकेका छन् । उनका निबन्धहरूमा देश प्रेमका भाव, वर्गसमन्वयको चेतना, सामाजिक बेथिति विरोध एवं क्रान्तिकारी भाव व्यक्त गरिएको पाइन्छ । धार्मिक, सामाजिक, सांस्कृतिक, राजनीतिक विसङ्गतिहरू नै उनका निबन्धका मूल विषयवस्तु बनेका छन् (ढकाल, २०५८:३३) । यसका साथै उनका निबन्धहरूमा व्यक्तिगत चरित्र, समाजसुधार र नैतिक सुधारजस्ता पक्षलाई पनि विषयवस्तु बनाइएको छ ।

२.२.२.३ कथाकार व्यक्तित्व

नेपालीको कथाकार व्यक्तित्व त्यतिसारो उर्वरदेखिंदैन । वि.सं. २०४२ सालमा प्रकाशित आजको चिन्तन शीर्षकको कथासङ्ग्रह नेपालीको प्रथम प्रकाशित कथासङ्ग्रह हो । विभिन्न पत्रपत्रिकाहरूमा पनि उनका आधादर्जन जति कथाहरू प्रकाशित भएका छन् । उनका कथाहरूमा राष्ट्रवादी चिन्तन, सामाजिक र राजनीतिक यथार्थ, धार्मिक एवं सांस्कृतिक परिस्थिति, पारिवारिक स्थिति, मनोविज्ञान, सामाजिक यथार्थ आदि पक्षहरूको चित्रण गरिएको छ । आजको चिन्तन कथा सङ्ग्रहका कथाहरूमा अनुर्वर काम कुरामा समयलाई गुजारेर बस्नुभन्दा वास्तविक धरातलमा उभिएर वस्तुवादी बन्न र लोकहितकारी काममा लागेर देशलाई अग्रगति दिन आह्वान गरिएको छ (ढकाल, २०५८:१२४) । यसैगरी उनले आफ्ना कथाहरूमा राजनैतिक परिदृष्यमा देखा परेका ढोंगी र भ्रष्ट प्रवृत्तिको वस्तुसत्यलाईसमेत प्रस्तुत गरेका छन् (ढकाल, २०५८:१२४) ।

२.२.२.४ कवि तथा गीतकार व्यक्तित्व

नेपालीको साहित्यिक व्यक्तित्वका विविध पाटाहरूमध्ये कवि तथा गीतकार व्यक्तित्व प्रमुख रूपमा नै रहेको देखिन्छ । उनको साहित्यिक लेखनको निरन्तरको साधनबाट वि.सं. २०४४ सालमा **चालामाला** नामक गीत तथा कविता सङ्ग्रह प्रकाशित भयो । यही नै उनको यस फाँटको प्रथम पुस्तकाकार कृति हो । यसैगरी उनको अर्को **शुभकामनाका स्वरहरू** (२०५२) शीर्षकको गीत तथा कवितासङ्ग्रह पनि प्रकाशित भएको छ । हालसम्म विभिन्न पत्रपत्रिकाहरूमा यिनका लगभग एक दर्जन फुटकर कविता र गीत प्रकाशित भएका छन् ।

वि.सं. २०२० सालपछि प्रारम्भ भएको नेपाली कविताको समसामयिक धाराअन्तर्गत रहेर कविता विधाका माध्यमबाट प्रगतिवादी स्वर उराल्ने काम भक्तबहादुरले गरेका छन् । उनले आफ्ना कविता एवं गीतहरूमा आहत मानवप्रति सहानुभूति प्रकट गरेका छन् र ती रचनाहरूमा बढी मात्रामा काँठे, भ्याउरेजस्ता लोक छन्दको पनि प्रयोग गरेका छन् । उनका कवितामा प्रकृतिको मुक्त गान र विद्रोहहरूको स्वरसमेत उरालिएको पाइन्छ (ढकाल, २०५८:३३) । मूलतः भक्तबहादुर सच्चा देशभक्त समाजसेवी, जनप्रिय र न्यायका पक्षपाती कविका रूपमा चिनिन्छन् (हुमागाई, २०४४:ड) । उनका कवितामा भावपक्ष सरल, स्पष्ट र सुबोध छ । सामाजिकता, युगीन यथार्थको प्रस्तुति, राष्ट्रप्रेम, क्रान्तिकारिता, प्रेमप्रणय, मातृप्रेम, प्रकृतिप्रेम, मानवतावादी भाव एवं समर्पण, गरिबीको चित्रण आदि मुख्य विशेषताहरू यिनका कवितामा पाउन सकिन्छ । यी सङ्ग्रहहरू बाहेक पत्रपत्रिकामा प्रकाशित प्रमुख कविताहरू यस प्रकार छन्: **सम्भना गोकुललाई** (साहित्यिक शृंखला १ : १, २०४५), **मामालाई चिठी** (२०५१:६५), **सूर्य र बादल** (नौलो कोसेली, सामयिक सङ्कलन २०५२), **शुभेच्छा** (यथार्थ कुरा १:६, २०५२), **आऊ हामी पनि सम्भौता गरौं** (कविता क्यालेन्डर २०५४ मा संकलित), **शुभकामना** (कविता क्यालेन्डर २०५६ मा सङ्कलित) आदि ।

नेपालीले कविताका साथसाथै केही गीतहरूको पनि रचना गरेका छन् । उनले गीतमार्फत असीम राष्ट्रभक्ति र प्रेमप्रणयलाई प्रस्तुत गरेका छन् । उनका पत्रपत्रिकामा प्रकाशित प्रमुख गीतहरू यसप्रकार छन् : **चाहना** (नौलो कोसेली, सामयिक संकलन १३, २०५०), **हिमालको छायालाई** (गोधुली २०५२ वसन्त-वर्षा-अङ्क), **सक्छौं भने फिर्ता लेऊ** (कान्तिपुर २०५५ साउन २३ गते) ।

२.२.२.५ आत्मसंस्मरण लेखक व्यक्तित्व

नेपालीको अर्को साहित्यिक व्यक्तित्व आत्मसंस्मरण लेखक व्यक्तित्व हो । उनले वि.सं. २०५१ मा लेखेको **स्मृतिका पानाहरू** शीर्षकको आत्मसंस्मरण नै अहिलेसम्मको उनको एक मात्र संस्मरणात्मक

कृति हो । उनले यस कृतिमा राष्ट्रिय भावना छर्लङ्गयाउनुका साथै सामाजिक विकृति र विसङ्गतिप्रति तीखो व्यङ्ग्य गरेका छन् (गिरी, २०५१:भूमिका) यसमा वैयक्तिक, पारिवारिक, सामाजिक, राजनीतिक, आर्थिक, साहित्यिक आदि विभिन्न पक्ष कुनै न कुनै रूपमा प्रकट भएका छन् (वशिष्ठ, २०५३:४२) । यसमा साहित्यकार नेपालीको जीवनी र संस्मरणको मिश्रण भए पनि यसको मूल प्रवृत्ति आत्मकथासँग सम्बन्धित छ (अधिकारी, २०५३:९६) ।

२.२.२.६ बाल साहित्यकार व्यक्तित्व

बालसाहित्यकार व्यक्तित्व नेपालीको अर्को साहित्यिक व्यक्तित्व हो । उनले वि.सं. २०४७ मा प्रकाशित गरेको **सुन वर्षने देश** नै एक मात्र बालसाहित्य सम्बन्धी पुस्तकाकार कृति हो । यस अतिरिक्त उनका एक, दुई ओटा फुटकर रचना पनि पत्रपत्रिकामा प्रकाशित भएका छन् । सरल र सहजशैलीमा रचिएका उनका कथा र गीतहरूले बालबालिकाहरूलाई जीवन-जगत् सम्बन्धी सत्यतथ्यहरूको जानकारी गराउने प्रमुख उद्देश्य राखेका छन् (ढकाल, २०५८:३४) । यी गीत र कथा बाल रचना भए पनि यिनमा रमाइलो पारामा देशका निम्ति निकै गहिरा कुरा र महत्त्वपूर्ण सन्दर्भ आएका छन् (पराजुली, २०४७:३) यिनै आधारबाट नियाल्दा नेपालीलाई एक सिर्जनशील बालसाहित्यकार व्यक्तित्वका रूपमा चिनाउन सकिन्छ ।

२.२.३ साहित्येत्तर व्यक्तित्व

भक्तबहादुर नेपालीको व्यक्तित्व साहित्यिक क्षेत्रमा मात्र सीमित नरही साहित्येत्तर क्षेत्रमा पनि उर्वरदेखिन्छ । यिनी राजनीति, समाजसेवा, संघसंस्था आदि विभिन्न क्षेत्रहरूमा संलग्न रहेका छन् । साहित्येत्तर व्यक्तित्वका विविध पाटाहरूमध्ये यिनको राजनीतिक तथा राष्ट्रवादी व्यक्तित्व सबलदेखिन्छ । नेपालीका साहित्येत्तर व्यक्तित्वका विविध पाटाहरूलाई यसप्रकार देखाइएको छ ।

२.२.३.१ राजनीतिक तथा राष्ट्रवादी व्यक्तित्व

नेपालीको साहित्येत्तर व्यक्तित्वमध्ये राजनीतिक तथा राष्ट्रवादी व्यक्तित्व सबल र सफलदेखिन्छ । साम्यवादी विचार र सिद्धान्तलाई आफ्नो मार्गदर्शक मान्ने नेपालीले २०३२ सालमा श्यामप्रसाद शर्मा संस्थापक रहेको नेपाल कम्युनिष्ट संगठन नामक संस्थाको सदस्य भएर राजनीतिमा प्रवेश गरेका हुन् (ढकाल, २०५८:१९) । २०३६ सालको जनआन्दोलनको पक्षमा नैतिक समर्थन गर्ने नेपालीले जनमत सङ्ग्रहमा बहुदलको पक्षमा खुलेर समर्थन गरेका थिए । २०३८ सालको आमनिर्वाचनमा

उनी जनपक्षीय उमेद्वारका रूपमा भक्तपुरबाट राष्ट्रिय पञ्चायत सदस्यमा उठेका थिए (नेपाली, २०५१:८) । यसैगरी उनी वि.सं. २०४२ मा भएको स्थानीय निर्वाचनमा लामाटार गाउँ पञ्चायत वडा नं. ४ को वार्ड सदस्य निर्वाचित भएका थिए (ढकाल, २०५८:१९) । उनी वि.सं. २०४९/५० मा ने.क.पा. (एमाले) को भ्रातृसंगठन राष्ट्रिय जनसांस्कृतिक मञ्चको केन्द्रीय सल्लाहकारसमेत बनेका थिए । प्र.ले.स. केन्द्रीय सदस्य भइसकेका नेपाली बामपन्थी विचार राख्ने व्यक्ति हुन् । एमालेको विभाजनपछि उनी ने.क.पा. (माले) का सक्रिय सदस्यका रूपमा रहेका छन् । यस पार्टीको भ्रातृसंगठन राष्ट्रिय जनवादी सांस्कृतिक संघको संस्थापक कोषाध्यक्षको रूपमासमेत उनी आजपर्यन्त क्रियाशील रहेका छन् (ढकाल, २०५८:२०) ।

‘जननी जन्मभूमिश्चः स्वर्गादपी गरियसी’ अर्थात ‘जन्म दिने आमा र जन्मस्थान स्वर्गभन्दा पनि प्यारो हुन्छ’ भन्ने लोक आह्वानको पालना गर्दै नेपालीले आमा र जन्मभूमिप्रति असीम श्रद्धाभाव प्रकट गरेका छन् । उनका समग्र कृतिले राष्ट्र, राष्ट्रियता र स्वजातिको महिमागान गाएर तिनको समृद्धिको कामना गरेका छन् । आफ्नो देश प्रतिको प्रेमभावलाई उनले आफ्ना रचनाहरूमा प्रमुख स्थान दिएका छन् । आफ्नो जन्मभूमि प्रतिको अटल माया उनले आफ्नो नाममा गाँसिएको ‘पण्डित’ थरलाई हटाएर नेपाल र नेपालीप्रति प्रगाढ प्रेम झल्कने नेपाली जोडेबाट पनि स्पष्ट हुन्छ (ढकाल, २०५८:३७) । यसरी साहित्यकार नेपालीको राजनीतिक एवं राष्ट्रवादी व्यक्तित्व उच्च रहेको पाइन्छ ।

२.२.३.२ समाजसेवी व्यक्तित्व

मानिस स्वभावैले एक सामाजिक प्राणी हो । तसर्थ ऊ समाजनिरपेक्ष रहन सक्दैन । नेपालीलाई पनि आफ्नो समाज प्यारो लाग्छ । उनी आफ्नो देश र सम्पूर्ण जातजातिको विकासलाई आफ्नो अभीष्ट ठान्दै सेवाभावका प्रतिमुर्ति बनेर आफ्नो जीवन व्यतीत गर्न चाहन्छन् । यस कार्यको प्रारम्भ उनले २०३७ सालदेखि नै गरेको पाइन्छ । उनले २०४३ सालदेखि २०४४ सालसम्म एक वर्ष निःशुल्क रूपमा अध्यापन कार्य गरेका थिए (नेपाली, २०५१:५८) । उनले आफ्नो पण्डित एण्ड कम्पनी कार्यालयको एउटा कोठामा २०४९-२०५६ सालसम्म प्र.ले.स. को केन्द्रीय कार्यालय निःशुल्क रूपमा सञ्चालन गर्न दिएर आदर्शको नमुना प्रस्तुत गरेका छन् (श्यामप्रसाद शर्माबाट प्राप्त जानकारी) । २०४४ सालमा जनकप्रसाद हुमागाईंकी श्रीमती र छोराहरू बिरामी परेर अस्पताल भर्ना भएका बखत गरेको सेवा र सहयोगले उनलाई पूर्ण मानवीय समाजसेवी व्यक्तिका रूपमा उभ्याएको छ (ढकाल, २०५८:३६) ।

२.२.३.३ पत्रकार एवं सम्पादक व्यक्तित्व

नेपालीको व्यक्तित्वको अर्को पक्ष पत्रकार एवं सम्पादक व्यक्तित्व हो । उनी आफ्नो साहित्यिक यात्राको प्रारम्भ गरेपछि वि.सं. २०४१देखि **शुद्धखला** साहित्यिक मासिक पत्रिकाको सह-संयोजकका रूपमा २०४२ सालदेखि क्रियाशील रहेका छन् । त्यसैगरी २०४५ सालदेखि उनी यसै पत्रिकाका व्यवस्थापकका रूपमा रहेका छन् । वि.सं. २०४५ मा उनले पाँच ओटा लोकगीतहरूको सङ्कलन गरेर **घाँसे गीतको सँगालो** नामक पुस्तिका प्रकाशन गरेका छन् । २०५२ सालदेखि **भापाबाट** प्रकाशित यथार्थ कुरा पाक्षिक पत्रिकाको काठमाडौँ प्रतिनिधिका रूपमा काम गरिरहेका छन् । २०५२ सालदेखि नै बनेपाबाट प्रकाशित **जनमत** मासिक साहित्यिक पत्रिकाको आजीवन सदस्य भई यसको प्रकाशनमा सहयोग गर्दै आएका छन् । उनी **भापा** जिल्लाको **भानु** प्रकाशनको आजीवन सदस्य भएका छन् र २०५४ सालदेखि प्रगतिशील लेखक संघद्वारा प्रकाशित **प्रलेस** साहित्यिक पत्रिकाको व्यवस्थापकसमेत रहेका छन् (ढकाल, २०५८:३५) । उनले गरेका यिनै विभिन्न कार्यहरूका आधारमा हेर्दा उनले पत्रकार र सम्पादकका रूपमा रहेर नेपाली भाषा साहित्य र संस्कृतिको सेवा गर्दै आएको देखिन्छ ।

२.२.३.४ शिक्षक तथा प्राध्यापक व्यक्तित्व

नेपालीले शिक्षण तथा प्राध्यापन कार्यलाई अर्थोपार्जनका रूपमा प्राथमिकता नदिएर स्वयंसेवकका रूपमा मात्र गरेका छन्, तसर्थ यो उनको उल्लेख्य क्षेत्र नभए तापनि साहित्येत्तर व्यक्तित्व निर्माणको एउटा पाटो भने अवश्य हो नै । उनले वि.सं. २०३७ मा महालक्ष्मी मा.वि. लुभूको अङ्ग्रेजी विषय शिक्षकका रूपमा १/२ महिना सहयोग गरेका थिए । यस्तै २०४३/४४ सालमा लगभग एक वर्ष महालक्ष्मी क्याम्पस लुभूमा नै निःशुल्क रूपमा लेखा र व्यवसायिक शिक्षाको प्राध्यापन कार्य गरेका थिए (ढकाल, २०५८:३६) । यसरी हेर्दा उनको जागिरे जीवनले आर्थिक सुधार भन्दा पनि साङ्गठनिक सुधारको उद्देश्य राखेको देखिन्छ । मूलतः उनको पेसागत संलग्नता राजनीति र साहित्यकर्म नै देखिन आउँछ (वन, २०६४:२१) ।

२.२.३.५ अभिनेता व्यक्तित्व

अभिनय नाटक/एकाङ्कीसँग सम्बद्ध विषय हो । भक्तवहादुर नेपाली सानैदेखि अभिनय गर्न रुचाउँथे । २०२२ सालमा धादिङ्ग जिल्लामा सरकारी नोकरी गरिरहेको बेला उनले बेनीघाटमा आयोजित

सांस्कृतिक कार्यक्रममा हाँस्य अभिनय गरेर अभिनयको यात्रा प्रारम्भ गरेका हुन् । उनी यस क्षेत्रमा हाँस्यव्यङ्ग्यात्मक अभिनेतात्रय हरिवंश आचार्य, मदनकृष्ण श्रेष्ठ र सन्तोष पन्तको अभिनय कलाबाट प्रभावित भएर प्रवेश गरेका हुन् । २०५६ सालमा ने.टि.भि.द्वारा प्रसारित कथा यसरी सुरु हुन्छ नामक टेलिशृङ्खलामा डाक्टरको भूमिका खेलेर उनले अभिनय क्षेत्रमा सार्वजनिक हुने एकमात्र अवसर प्राप्त गरेका छन् (ढकाल, २०५८:३६) । उनको यस यात्राले भने निरन्तरता पाउन सकेन ।

२.३ नेपालीको जीवनी र उपन्यास लेखनका बीच अन्तःसम्बन्ध

जुनसुकै लेखनमा स्रष्टाका आफ्ना अनुभवहरू रहने गर्दछन् । नेपालीका पनि जीवनभोगाइका अनुभवहरू उनका कृतिमा छरपष्ट रूपमा रहेको पाइन्छ । उनका जीवनमा घटेका यथार्थ घटनाहरूको प्रत्यक्ष उपस्थिति कतिपय कृतिहरूमा रहेको छ । उदाहरणका रूपमा लीलावतीलाई लिन सकिन्छ । यसमा उपस्थित 'म' पात्र र उपन्यासकारको जीवनवृत्त एउटै देखा पर्दछ । प्रिय मित्र लीलावती गुरुङ्गसँगको भेट, उनीसँग बिताएको विद्यार्थी जीवन, विछोड हुनुपर्दाको क्षण, विछोडपछि भएको लीलाको मृत्यु, जागिरका कारण छोडिएको पढाइ, नीरकला दिदीसँगको विछोड पछिको पुनर्मिलन, प्रियमित्र लीलाप्रति गरिएको असिम श्रद्धा, उनीप्रति व्यक्त गरिएको भावपूर्ण श्रद्धाञ्जली आदिजस्ता मुख्य घटनाहरू नेपालीका जीवनमा घटेका यथार्थ घटनाहरू हुन् । त्यसैगरी मान्छे बाँचेको युगको प्रत्यक्ष असर उनका कृतिमा परेको हुन्छ । यस उपन्यासमा पनि उपन्यासकार नेपालीले 'म' पात्रका माध्यमबाट विद्यार्थी जीवनमा बिताएका कष्टमय दिनहरू, जागिरको क्रममा बिताएका रमाइला र नरामाइला क्षणहरू आदिको वर्णन गरेका छन् । यसरी हेर्दा उनले आफ्नो जीवनक्रममा घटेका वास्तविक घटनाहरूको अङ्गन गरी स्नेही साथी लीलाको असामयिक निधनमा संवेदना प्रकट गर्दै लीलावती उपन्यासको लेखनकार्य गरेका हुन् । उनको जीवन घटनासँग कुनै उपन्यासको पात्र र कुनै उपन्यासको घटना एकैदेखिनाले पनि नेपालीको जीवनी र उपन्यासका बीच निकट सम्बन्ध रहेको पुष्टि हुन्छ ।

तत्कालीन परिवेश र उनका भोगाइहरूको यथार्थ विवरण कतिपय उपन्यासहरूमा आएका छन् । नेपालीको उज्यालो गाउँ उपन्यासमा २०१५ सालको आमचुनाव, पञ्चायती व्यवस्थाको प्रारम्भ, भ्नापाको किसान आन्दोलन, २०३६ सालको जनआन्दोलन, पिस्कर हत्याकाण्ड, भारतीय नाकाबन्दी, २०४६ सालको जनआन्दोलन, पञ्चायती व्यवस्थाको अन्त्य र २०४८ सालको आमचुनावजस्ता नेपालमा घटेका अतिमहत्त्वपूर्ण घटनाहरूको यथार्थ विवरण प्रस्तुत गरिएको छ । यी घटनाहरूमा नेपालीको प्रत्यक्ष तथा अप्रत्यक्ष रूपमा संलग्नता रहेका कारण नेपालीको जीवनी र उपन्यास

लेखनका बीच निकट सम्बन्ध रहेको पुष्टि हुन्छ । नेपालीको जीवनदर्शन मार्क्सवादी चिन्तनमा आधारित हुनु र उनी राजनीतिक तथा राष्ट्रवादी व्यक्ति हुनुको प्रत्यक्ष प्रभाव पनि उनका उपन्यासहरूमा परेकै छ । यसको पुष्टिका लागि छिमेकीको भूत, बेचिएका दिदीबहिनीको कथा, उज्यालो गाउँ र भूतको ओखती उपन्यासलाई अधि सार्न सकिन्छ । यिनीहरूमा राजनीतिक र सामाजिक विषयवस्तुलाई प्रमुख स्थान दिइएको छ । यसले पनि उनको जीवनी र उपन्यास लेखनका बीच नजिकको सम्बन्ध रहेको देखाएको छ ।

नेपालीको बेचिएका दिदीबहिनीको कथा उपन्यासमा प्रस्तुत टनकपुर-बाँध सम्बन्धी सन्धि भएपछि नेपाली हृदयमा लागेको चोट, मदन भण्डारीजस्ता राष्ट्रिय नेता र अरू कैयौं नेपालीले प्राण गुमाउनु परेको प्रसङ्ग, कोसी र गण्डकीका पुराना घाउहरू आदि घटनाहरूले नेपाली जीवनको विशिष्ट घटनालाई साहित्यमा उतार्ने प्रयास गरेका छन् (गिरी, २०५३:११५) । यसरी उनले समसामयिक घटनाका माध्यमबाट मान्छेमा एउटा द्वन्द्व प्रवेश गराएर सत्य र न्यायको पक्षलाई बल प्रदान गर्दै आफ्नो जीवनीलाई उपन्यासका माध्यमबाट साक्षात्कार गराएका छन् । यसले पनि उनको जीवनी र उपन्यास लेखनका बीच रहेको अन्तः सम्बन्धलाई पुष्टि गर्दछ ।

उनी राष्ट्रवादी लेखक भएका कारण उनका प्रायः सबैजसो उपन्यासहरूमा राष्ट्रप्रेमको उन्मुक्त भावलाई प्रस्तुत गरिएको छ, जस्तै : *उहाँ भित्रको देशभक्तिको भावना सबै कृतिहरूमा छताछुल्ल पोखिएको मैले अनुभव गरेको छु* भन्ने जीवेन्द्रदेव गिरीकोसम्मति अनुसार पनि यस कुराको थप पुष्टि हुन्छ । साथै उनको देशप्रतिको भक्तिभाव नेपाली आमा उपन्यासमा छताछुल्ल पोखिनाले पनि उनको जीवनी र उपन्यास लेखनका बीच निकट सम्बन्ध रहेको प्रस्ट हुन्छ ।

नेपालीको साहित्यिक यात्रामा उनको जीवनचर्या, पारिवारिक र सामाजिक परिवेश, जागिरको क्रम वर्गीय चेतना आदिले महत्त्वपूर्ण भूमिका खेलेको पाइन्छ । बाल्यकालदेखि भावुक भक्तबहादुर युवा अवस्थामा जागिरे भई भौतारिने क्रममा उनको साहित्यिक व्यक्तित्व प्रभावित भए पनि निरन्तरको साधनाको फलस्वरूप आफूले देखेका, भोगेका र अनुभूत गरेका कुराहरू उनका रचनमा विषयवस्तुका रूपमा प्रस्तुत भएका पाइन्छन् (ढकाल, २०५८:३८) । उनका औपन्यासिक कृतिहरूमा उनले गरेका भ्रमणहरू सम्पर्कित व्यक्तिहरू र देखेसुनेका घटनाहरू नै प्रत्यक्ष रूपमा अङ्कित भएका छन् । यसरी आफूले भोगेको जीवन, प्राप्त अनुभव, भ्रमण एवं सम्पर्कित विविध व्यक्ति र घटना एवं अनुभूत तथ्यहरू आदिको प्रत्यक्षपरोक्ष उल्लेख उनका औपन्यासिक कृतिहरूमा पाइने हुँदा नेपालीको जीवनी र उपन्यास लेखनका बीचमा अन्योन्याश्रित सम्बन्ध रहेको तथ्य स्पष्ट हुन्छ ।

२.४ भक्तबहादुर नेपालीको साहित्यिक यात्राको चरण विभाजन

नेपाली बाल्य अवस्थादेखि नै साहित्यमा रुचि राख्दथे । यसैकारण उनले २१ औं वसन्त पार गर्दा-नगर्दै २०२२ सालदेखि उपन्यास सिर्जनाबाट साहित्यलेखन आरम्भ गरे । उनको प्रथम लिखित रचना **मिलन** उपन्यास हो तर यो हाल प्राप्य छैन । उनले आफ्नो सार्वजनिक साहित्यिक यात्राको प्रारम्भ चाहिँ २०२२ सालमा **सहकारी** पत्रिकामा **भूमिसुधारमा सहकारिता** शीर्षकको लेख प्रकाशित गरेर गरेका हुन् । त्यसपछि साहित्यिक कृतिको प्रकाशनको चरणमा प्रवेश गर्न भने उनी २०३८ सालमा मात्र सफल भए । साहित्यको क्षेत्रमा २१ वर्षको उमेरदेखि लागि परेका नेपालीको लेखनकार्यले हालसम्म नेपाली साहित्यलाई उपन्यास, कथा, निबन्ध, कविता, गीत, संस्मरण र बालसाहित्य गरी करिब दुई दर्जन जति कृतिहरू प्रदान गरिसकेको छ ।

नेपालीका प्रकाशित कृतिहरूलाई आधार मानेर उनको साहित्यिक यात्राको चरण विभाजन गरिएको छ । उनको साहित्य यात्रालाई मूलतः दुई चरणमा विभाजन गर्नु सान्दर्भिक ठहर्छ ।

प्रथम चरण (वि.सं. २०२२-२०४६सम्म)

द्वितीय चरण (वि.सं. २०४७-हालसम्म)

उपर्युक्त चरण विभाजन उनको लेखन र प्रकाशनलाई आधार बनाएर गरिएको हो । विशेषगरी प्रथम चरण कथा, गीत र कविता विधाका लागि उर्वर देखिन्छ । द्वितीय चरण उपन्यास, निबन्ध र फुटकर रचनाका लागि समृद्धशाली देखा पर्दछ ।

२.४.१ प्रथम चरण (वि.सं. २०२२ - २०४६सम्म)

नेपालीले वि.सं. २०२२ भन्दा अगाडिदेखि नै लेखन कार्य गर्दै आएका थिए । प्रकाशनलाई आधार मानेर चरण विभाजन गरिएकोले वि.सं. २०२२-२०४६ को समयावधिलाई यिनको साहित्य यात्राको प्रथम चरण मान्नु पर्दछ । यस चरणको सुरुवात **मिलन** उपन्यासको रचनाबाट गरिएको भए तापनि यो प्रकाशित नभएका कारण वि.सं. २०२२ मा नै **सहकारी** पत्रिकामा प्रकाशित **भूमिसुधारमा**

सहकारिता शीर्षकको लेखबाट भएको हो । यस चरणमा उनले एउटा उपन्यास, एउटा कथा सङ्ग्रह र एउटा गीत तथा कविता सङ्ग्रह गरी तीनओटा कृति पुस्तकाकार रूपमा प्रकाशित गरेका छन् । यस अवधिमा नै उनको फुटकर साहित्यिक रचना **सम्भना गोकुललाई** शीर्षकको कविता **शृङ्खला** त्रैमासिक पत्रिकामा प्रकाशित भएको छ । यसमा देशमा अभै पनि नैतिक र भौतिक उन्नति नभएकोमा दुःख व्यक्त गरिएको छ । यस चरणका उनका प्रकाशित रचनाहरूले पञ्चायती व्यवस्थाप्रति घृणा, सामाजिक विषयवस्तुको अवलम्बन, समसामयिक युगबोध र अस्तित्वबोधको झलक, मानवीय मूल्यको हास, अर्थसङ्ग्रहमा लुब्ध बन्ने प्रवृत्ति तथा चरित्रहिनताप्रति विद्रोहको स्वर उरालेका छन् ।

वि.सं. २०३८ मा प्रकाशित **जेलभिन्न** उपन्यास उनको यस चरणको एकमात्र प्रकाशित उपन्यास हो । यसमा पञ्चायती व्यवस्थामा भ्रष्ट प्रशासनिक व्यवस्थाका कारण निरपराध नेपाली जनताहरू अपराधीका रूपमा कसरी **जेलभिन्न** बन्दी हुन बाध्य हुन्थे भन्ने कुराको सत्य-तथ्य उद्घाटन गरिएको छ । सामाजिक विषयवस्तुमा आधारित सामाजिक यथार्थवादी यो उपन्यास दैनिकीशैलीमा रचिएको चरित्र प्रधान उपन्यास हो (ढकाल, २०५८:४०) । यस चरणमा उनको कथा कृति पनि एउटा मात्र प्रकाशित भएको छ, जुन **आजको चिन्तन** (२०४२) कथासङ्ग्रह हो । यसमा वर्तमान नेपाली समाजमा विद्यमान विविधतामय आर्थिक, सामाजिक, सांस्कृतिक एवं धार्मिक विकृति र विसङ्गतिलाई मुख्य विषयवस्तु बनाइएको छ (ढकाल, २०५८:१२१) । यसैगरी उनको यस अवधिमा गीत तथा कविता सङ्ग्रह पनि एउटा मात्र प्रकाशित भएको छ २०४४ सालमा । त्यो **चालामाला** गीत तथा कविता सङ्ग्रह हो । यसमा २३ ओटा गीत तथा कविताहरू सङ्ग्रहित छन् । यसमा उनले मानवीय दुष्प्रवृत्ति, समसामयिक राजनैतिक एवं सामाजिक विकृति-विसङ्गति, गरिबी, विद्रोह एवं क्रान्तिकारिता, स्वाभिमान, प्रेमप्रणय जस्ता विषयवस्तुलाई स्वच्छन्दतावादी-प्रगतिवादी धारामा गीतिलय मार्फत प्रस्तुत गरेका छन् (ढकाल, २०५८:८५) । यी कृतिहरूका आधारमा हेर्दा उनले यस चरणमा आफूलाई उपन्यास, कथा, गीत र कविताका क्षेत्रमा मात्र सीमित राखेका छन् ।

२.४.२ द्वितीय चरण (वि.सं. २०४७- हालसम्म)

वि.सं. २०४७देखि वर्तमानसम्मको समयावधिलाई नेपालीको साहित्य यात्राको दोस्रो चरणका रूपमा लिनुपर्दछ । प्रथम चरणमै देखा परेको उपन्यास विधाले फस्टाउने अवसर यस चरणमा आएर मात्र प्राप्त गर्‍यो । मुख्यगरी उपन्यास विधा नै यस चरणको समृद्धशाली विधा हो । वि.सं. २०४६ सालमा निरङ्कुश पञ्चायती व्यवस्थाको अन्त्यको कारण साहित्यकारहरूलेसमेत उन्मुक्त प्रकाशनको वातावरण

प्राप्त गरे । यही खुल्ला परिवेशले भक्तबहादुर नेपालीको साहित्यिक यात्राको दोस्रो चरण प्रारम्भ भयो (ढकाल, २०५८:४०) । सर्वाधिक उर्वर कालका रूपमा रहेको यस चरणको सुरुआत वि.सं. २०४७ सालमा प्रकाशित छिमेकीको भूत उपन्यासबाट भएको हो । यस चरणमा पनि उनले उपन्यासका अतिरिक्त कथा, कविता, गीत, निबन्ध, बालसाहित्य, आत्मसंस्मरण, राजनैतिक लेख, पुस्तिका, सवाई आदिको प्रकाशन गरेको पाइन्छ । यस अवधिमा प्रकाशित पुस्तकाकार कृतिहरूको सूची यसप्रकार रहेको छ :

छिमेकीको भूत (उपन्यास, २०४७)

उज्यालो गाउँ (उपन्यास, २०४८)

नेपाली आमा (उपन्यास, २०४९)

बेचिएका दिदीबहिनीको कथा (उपन्यास, २०५१)

भूतको ओखती (उपन्यास, २०५१)

लीलावती (उपन्यास, २०६५)

सुन वर्षने देश (बालसाहित्य, २०४७)

जानै पर्ने कही कुरा (राजनैतिक लेख, २०४९)

उपहार (निबन्ध, २०५०)

चेतबाबा काँशी (निबन्ध, २०५३)

हाम्री आमा (निबन्ध, २०५७)

शुभकामनाका स्वरहरू (गीत तथा कविता सङ्ग्रह, २०५२)

स्मृतिका पानाहरू (संस्मरण र जीवनी, २०५१)

देशको माया कसरी गर्ने (निबन्ध, २०५७)

ह्रस्वदीर्घको सवाई (व्याकरण, २०६२)

यस चरणमा लेखिएका यी विभिन्न विषयवस्तु, प्रवृत्ति एवं शैलीका कृतिहरूमा नेपाली समाजमादेखिएका सामन्ती संस्कार, वर्गीय र जातिय अन्तर्विरोध, कुरीति, कुसंस्कार, व्यङ्ग्यचेत, समाजसुधार, राष्ट्रप्रेमको भावका साथै राष्ट्रिय एवं अन्तर्राष्ट्रिय क्षेत्रमा विद्यमान समस्याहरूको

चित्रण गरिएको छ । यो चरण नै उनको परिमाणात्मक र गुणात्मक दुबै दृष्टिले उर्वर काल हो । उनका यस चरणमा प्रकाशित उपन्यासहरूमा राजनीतिक चेतना, स्वैरकल्पना, देशप्रेमको आदर्शवादी विचार तथा प्रगतिवादी चेतसमेतलाई मुख्य विषयवस्तु बनाइएको छ । यस चरणमा उनका विभिन्न फुटकर रचनाहरू काभ्रेली जनमत, शृङ्खला, नौलो कोसेली, परिकल्पना, सगरमाथा, प्रकाश, आजको समाचार पत्र, कान्तिपुर, साथी, प्रलेस, सङ्कल्प, यथार्थ कुरा, सुखानी, साहित्य सन्ध्या, मधुपर्कजस्ता विभिन्न पत्रपत्रिकाहरूमा प्रकाशित भएकाछन् (ढकाल, २०५८:४१) ।

उनका यस चरणका उपन्यासहरूमा सस्तो प्रेमालाप नभई सामाजिक यथार्थलाई प्रस्तुत गरिएको छ । उनले स्वच्छन्दतावादी-प्रगतिवादी भावधारामा रहेर स्वैरकल्पनालाई समेत प्रयोग गर्दै यस चरणका उपन्यासहरूको रचना गरेका छन् । मुख्यतया यस चरणका लेखनमा जमिनदार वर्गद्वारा गरिब तथा किसान वर्गप्रति गरिएको शोषण, नारीस्वतन्त्रताको आवाज, तत्कालीन राज्य व्यवस्थाप्रतिको व्यङ्ग्य, राष्ट्रिय भावना सामाजिक यथार्थता, प्रगतिवादी स्वर, प्रतीकात्मकता, मार्क्सवादी लेखन आदि विशेषताहरू पाउन सकिन्छ ।

२.५ साहित्यकार नेपालीको समग्र मूल्याङ्कन

साहित्यकार नेपाली बामपन्थी नेता र प्रगतिवादी लेखक हुन् । उनको लेखन र राजनीति दुबै मार्क्सवादबाट प्रभावित रहेको छ । नेपाली साहित्यमा वि.सं. २०२२ सालमा भूमिसुधारमा सहकारिता शीर्षकको लेख सहकारी पत्रिकामा प्रकाशित गरी प्रवेश गरेका हुन् । नेपाली, नेवारी, तामाङ्ग, हिन्दी, अङ्ग्रेजी आदि भाषाकोसमेत राम्रो ज्ञान भएका नेपालीले नेपाली साहित्यमा सातओटा मौलिक उपन्यास प्रदान गरेका छन् । ती हुन् : जेलभित्र (२०३८), छिमेकीको भूत (२०४७), उज्यालो गाउँ (२०४८), नेपाली आमा (२०४९), बेचिएका दिदीबहिनीको कथा (२०५१), भूतको ओखती (२०५१) र लीलावती (२०६५) । यी उपन्यासहरूमा राष्ट्रभक्तिको महिमागान गर्दै राजनैतिक सुधारको अपेक्षा गरिएको छ । करिब एकदर्जन जति कविता तथा गीतहरू पत्रपत्रिकामा प्रकाशित भए तापनि चालामाला (२०४४) र शुभकामनाका स्वरहरू (२०५२), यिनका दुई मात्र गीत तथा कविता सङ्ग्रहहरू पुस्तकाकार कृतिका रूपमा प्रकाशित भएका छन् । यिनले आजको चिन्तन (२०४२) शीर्षकको एकमात्र कथासङ्ग्रहको रचना गरेका छन् । उनका उपहार (२०५०), चेतबाबा काँशी (२०५३) र हाम्री आमा (२०५७) गरी तीनओटा निबन्धात्मक कृतिहरू प्रकाशित छन् । उनका सुन वर्षने देश (२०४७ बालसाहित्य), स्मृतिका पानाहरू (२०५१ संस्मरण), देशको माया कसरी गर्ने (२०५७) र ह्रस्वदीर्घको सवाई (२०६२, व्याकरण) पनि पुस्तकाकार कृतिका रूपमा

देखा परेका छन् । यिनको साहित्येत्तर लेखन पनि उर्वर नैदेखिन्छ । यसैगरी यिनको राजनीतिक लेखहरूको सँगालो **जान्नै पर्ने केही कुरा** (२०४९) पनि प्रकाशित भएको छ । अभिनय कलामा पनि उत्तिकै सक्रिय नेपालीले २०५६ सालमा नेपाल टेलिभिजनद्वारा प्रसारित **कथा कसरी सुरु हुन्छ** नामक टेलिशृङ्खलामा डाक्टरको भूमिका खेलेका छन् ।

मार्क्सवादी दर्शनको राम्रो अध्ययन गरेका नेपालीको साहित्यिक तथा राजनीतिक दुबै व्यक्तित्व प्रखर देखा पर्दछ । भक्तबहादुर नेपालीको लेखन कार्य मार्क्सको द्वन्द्वात्मक भौतिकवादबाट प्रभावित समाजवादी यथार्थवादी (प्रगतिवादी) धारामा आवद्ध छ । आफ्ना उपन्यासहरूमा राष्ट्रप्रेमी भावनाको लहर उराल्ने नेपालीको औपन्यासिकशैली सरल, सहज र सुबोध्यदेखिन्छ । उनको औपन्यासिक शिल्पले कुशलता हासिल गरी नसकेको कुरा मोदनाथ प्रश्रितको उक्त भनाइबाट स्पष्ट हुन्छ : “लेखकले विषयवस्तुको चयनमा जति कुशलता हासिल गरिसक्नु भएको छ, प्रस्तुतिको औपन्यासिक शिल्पमा भने त्यो स्तर भेटाउन अझ सक्नुभएको छैन (प्रश्रित, २०५३:११९) ।” लेखनको सिङ्गो परिपेक्ष्यमा हेर्दाचाहिँ उनको कलमले सोद्देश्यपूर्ण लेखनलाई नै पक्रेको देखिन्छ । विचार र शिल्प पक्षको एकतामा लेखक स्वयंले जोड दिएका छन् तर औपन्यासिक रचनामा जसको संयोजन दुर्बल छ । स्वदेश प्रेम, साम्राज्यवादी शोषणप्रतिको घृणा, जातिय सङ्कीर्णताबाट मुक्त चेतन दृष्टि, सर्वसाधारणप्रति सहानभूति, दुःख साटेर बाँच्ने भावना, सामाजिक विसङ्गतिलाई नङ्ग्याउँदा जनहितको हेक्का राख्ने सरल, सुस्पष्ट प्रस्तुतिजस्ता सबल पक्षहरू उनका प्रशस्तै रहेका छन् (प्रभात, २०५३:१०७) ।

साहित्यकार नेपालीका लेखनमा देखिएका यिनै सबल पक्षहरूले नै उनको लेखनलाई प्रगतिशील भावधाराबाट अघि बढाउँदै प्रगतिवादको उज्यालो बस्तीतर्फ अग्रसर गराएका छन् । किन्तु कहीं-कतै स्वैरकल्पनाको प्रयोगले र कतै-कतै अलिक नबुझिने प्रसङ्गहरूले आफ्नो यथार्थ धरातल छाडेर बत्तिएको आभास पाइए तापनि साहित्यकार नेपाली आफू र हामी सबैप्रति इमानदारीपूर्वक प्रस्तुत हुन पुगेका छन् ।

परिच्छेद तीन

औपन्यासिक तत्त्वका आधारमा नेपालीका

प्रथम चरणका उपन्यासको विश्लेषण

३.१ जेलभित्र उपन्यास लेखनको प्रेरणा र पृष्ठभूमि

भक्तबहादुर नेपाली आधुनिक नेपाली उपन्यासको समाजवादी यथार्थवादी धाराका सशक्त प्रतिभा हुन् । हजुरआमा, बुबा, दिदी र बहिनी गरी ४ जना पारिवारिक सदस्यको विजोग सहनुपरेका कारण उनको जीवन सुखमय बित्न सकेन । तसर्थ उनले सानैदेखि भोगनुपरेका कष्टमय दिनहरू, राजनीतिक उतारचढाव, सामन्त तथा पुँजीपति वर्गले गरेको शोषण, तत्कालीन पञ्चायती व्यवस्थामा देखा परेका विकृति र विसङ्गति तथा स्वयं लेखकको एउटा सफल उपन्यासकार बन्ने सौख र हतारले उनलाई यो उपन्यास लेख्न प्रेरित गरेको पाइन्छ । तीसबसै पञ्चायती व्यवस्थामा भ्रष्ट प्रशासनिक व्यवस्थाका कारण निरपराध नेपाली जनताहरू अपराधीका रूपमा जेलमा बन्दी हुन बाध्य भए पनि तिनका बारेमा कसैले समाधानको बाटो नखोजेको र त्यसतर्फका विकृति र विसङ्गतिलाई नऔँल्याएकाले यो उपन्यास एउटा सानो उदाहरणका रूपमा लेखिएको आत्मस्वीकृति नेपालीको छ । त्यसैले उपन्यासमा काठमाडौँको भद्रगोल जेललाई कार्यपीठिका बनाइएको छ । साथै उपन्यासमा जनवादी विचार र देशभक्तिको भावनालाई मुखरित गरिएको छ ।

यो उपन्यास लेखिँदाको पृष्ठभूमि २०३६ सालको महान् जनआन्दोलनपछिको समय हो । यसमा २०३६ सालपछिको तत्कालीन नेपालका सामाजिक र राजनीतिक अवस्था कथ्य भएर आएका छन् (ढुङ्गेल, २०५३:१५) । पञ्चायती व्यवस्थामा भ्रष्ट प्रशासकहरूले नेपालका सामान्य जनता, विद्यार्थी, व्यापारी, कर्मचारी, किसान, मजदुर आदिमाथि दमन, उत्पीडन, शोषण, अन्याय, अत्याचार, ज्यादतीपूर्ण कुकार्य आदि गरेर नागरिक अधिकारको हनन् गरिरहेका र देश र जनताको मुक्तिको यज्ञमा जुटेका मुक्ति योद्धाहरू अपराधीभैँ जेल र नेलको यातना सहन विवश भएको परिवेशले पनि उपन्यास लेखनमा ठूलो मद्दत गरेको छ । यस्तै विषयवस्तुहरू नै यस उपन्यास लेखनको प्रेरणा र पृष्ठभूमि बनेका छन् ।

३.२ जेलभित्र उपन्यासको विश्लेषणात्मक अध्ययन

३.२.१ संरचना

कुनै पनि कृतिको बनावट नै संरचना हो । हरेक साहित्यिक विधाका छुट्टा-छुट्टै संरचना र संरक्षक तत्त्वहरू रहने गर्दछन् (वन, २०६४:२९) । उपन्यास एउटा साहित्यिक विधा भएकाले यसमा उपन्यासकारले आफ्ना भावना र विचारहरूलाई व्यक्त गर्न कथानक पात्र, परिवेश, दृष्टिबिन्दु, उद्देश्य आदिमार्फत आख्यानात्मक योजना तयार गर्दछ, यही योजना नै उपन्यासको संरचना हो । उपन्यासमा कथानकले कथावस्तुलाई गति दिन्छ भने संरचनाले यसलाई टुङ्ग्याउनीमा पुऱ्याउने कार्य गर्दछ । वास्तवमा संरचना रूप निर्माण कार्य हो, समग्रता हो; यी तत्त्वहरूको जोडजाड मात्र होइन, विचारको संरचना पनि हो (बराल, २०५६ : २९) । तर साहित्यमा संरचनाको कुरा गर्दा कुनै खास विधा, कथा, उपन्यास, कविता आदिसित सम्बद्ध आवश्यक अङ्ग-उपाङ्ग, तन्तुहरू, अवयव र उपकरणहरूका अनुशासित र व्यवस्थित सङ्गठनात्मक व्यवस्थापन हो भन्ने बोध हुन्छ (बराल, २०५६:२०) । यसरी संरचना भन्नाले कुनै खास विधा निर्माणका लागि चाहिने तत्त्वहरूको सङ्गठन कार्य हो भन्ने बुझिन्छ । कुनै पनि कृतिको संरचनामा आन्तरिक र बाह्य गरी दुई प्रकारहरू रहेका हुन्छन् । उपन्यासको आन्तरिक संरचनाअन्तर्गत त्यसका संरक्षक तत्त्वहरू पर्दछन् भने बाह्य संरचनाअन्तर्गत उपन्यासको आकार-प्रकार, पृष्ठ, अनुच्छेद, पङ्क्तियोजना आदि पर्दछन् (वन, २०६४:२९) ।

२०३८ सालमा जेलभित्र उपन्याससँगै पहिलो चोटी नेपाली साहित्यमा उदाएका नेपालीको प्रस्तुत उपन्यास नेपाली प्रगतिवादी उपन्यास परम्परामा देखा परेको लघु आकारमा संरचित उपन्यास हो । यो जम्मा १२० पृष्ठमा संरचित छ । उपन्यासको प्रारम्भ भूमिका उपशीर्षकबाट भएको छ । यसमा शीर्षकवद्ध १२ भाग रहेका छन् । जसलाई जेलभित्र प्रथम दिन, जेलभित्र दोस्रो दिन, ... गर्दै लगातार रूपमा जेलभित्र बाह्रौँ दिनसम्म क्रमबद्ध गरिएको छ । यी बाह्र भागमा खण्डित संरचनालाई १९ जना कैदीहरूका कथा र व्यथासँगै अगाडि बढाइएको छ । यसको मोटाइ लघु आकारको रहेको छ । २०३६ साल आसपासका कतिपय घटनाहरूलाई संवादात्मक शैलीका माध्यमबाट प्रस्तुत गरिएकाले यसको संरचनामा नवीन प्रयोग पाइन्छ ।

३.२.२ कथानक

उपन्यासका संरचक तत्त्वहरूमध्ये कथानक एक अति महत्त्वपूर्ण तत्त्व हो । यसले उपन्यासलाई सबल र मूर्त तुल्याउँछ, साथै उपन्यासलाई गतिशील बनाउने मुख्य अङ्गका रूपमा पनि कार्य गर्दछ । कथानक कथावस्तुको प्रस्तुतिको क्रममा देखापर्ने घटनाक्रमहरूको योजनाबद्ध र व्यवस्थित प्रस्तुति हो, यो कार्यव्यापार हो (बराल, २०५६:२८) । विनाकथानक उपन्यासको संरचना निर्माण हुन सक्दैन । कथानकका माध्यमबाट नै उपन्यासकारले आफूले व्यक्त गर्न चाहेको जीवनदर्शन भनिरहेको हुन्छ । कथान आदि, मध्य र अन्त्यको शृङ्खलामा आयोजित भएको हुन्छ (वन, २०६४:३०) । कथानकले नै कथावस्तुको गतिलाई मूर्तता प्रदान गर्न महत्त्वपूर्ण भूमिका खेल्दछ । कथानकमा चरित्र, विचार, बुद्धि, कल्पनाजस्ता कुराहरू समाविष्ट हुन्छन् । कथानकले नै उपन्यासको मूल ढाँचा निर्माण गर्ने प्राथमिक तत्त्वको काम गर्दछ (बराल र एटम, २०५८:२३) । कुनैपनि आख्यानात्मक कृतिमा पात्र र घटनाबीच कार्यकारण सम्बन्ध प्रस्तुत गर्दै पाठकमा उत्सुकता र संशय जगाउने तत्त्व कथानक हो (ढकाल, २०५८:४३) । तसर्थ कथानकमा घटनाहरूबीच कार्यकारणको सम्बन्ध राख्ने र पाठकमा उत्सुकता जगाउने क्षमता रहनु अति आवश्यकदेखिन्छ । कथानक घटनाहरूको कार्यकारण सम्बन्धमा आवद्ध भएको शृङ्खला भएका कारण यसमा द्वन्द्व र त्यसबाट उत्पन्न हुने क्रियाको सर्वाधिक महत्त्व रहन्छ । द्वन्द्व र क्रियाले नै कथानकलाई नयाँ-नयाँ मोड दिन्छन्, जसको अभावमा कथानकको संरचना सम्भव छैन । कथानकबिना उपन्यासको कल्पना गर्न पनि नसकिने भएका कारण उपन्यासमा क्षीण अथवा सबल जस्तो भए पनि कथानक रहनु अति जरूरी हुन्छ ।

जेलभित्र उपन्यासको कथानक 'म' पात्रले जेलमा रहेका बन्दीहरूसँग गरेको संवादमा आधारित रहेको छ । यस उपन्यासमा 'म' पात्रले कैदीहरूका कथाव्यथाहरूलाई संवादात्मकशैलीमा आदि, मध्य र अन्त्यको रैखिक योजनामा प्रस्तुत गरेको छ । उपन्यासको प्रारम्भ भद्रगोल जेलको निरीक्षक 'म' पात्रले कैदीहरूसँग जेल पर्नुको कारण सोध्ने क्रमबाट हुन्छ । २०३६ सालको विद्यार्थी आन्दोलनमा आफ्नो छोराको हत्या भएका कारण श्रीमती पागल भएकी र आफू अन्याय अत्याचारका विरुद्ध आवाज उठाउँदा कैदी बन्न विवश भएको कथा यज्ञध्वजले 'म' पात्रलाई बताउँछ । यस अवधिसम्म 'म' पात्रले कैदीहरू अपराधी नै हुन्छन् भन्ने नकारात्मक सोच राखेको हुन्छ, तर यज्ञध्वजको कुराले

ऊ अति नै प्रभावित बन्छ, र कैदीहरूप्रतिको दृष्टिकोणमा परिवर्तन गरी दैनिक रूपमा यज्ञध्वजजस्तै अन्य बन्दीहरूका कथाव्यथा जान्ने उत्सुकता व्यक्त गर्दछ । यसप्रकारको उत्सुकताको वातावरण सिर्जना भएसम्मका घटना यस उपन्यासको आदि भागअन्तर्गत पर्दछन् । यसरी हेर्दा उपन्यासमा 'म' पात्र समन्वयकर्ताको रूपमा रहेको देखिन्छ ।

दोस्रो दिनेदेखि यस उपन्यासको मध्य भागको प्रारम्भ हुन्छ । यज्ञध्वजसँगको कुराकानीबाट प्रभावित भई प्रत्येक बन्दीहरूका कथा व्यथा जान्न आतुर भएको 'म' पात्रले मूर्ति चोरीको अभियोगमा जेल परेका २ नं. बन्दी बलबहादुर कार्कीका भावना बुझ्दछ । बलबहादुरले वर्तमान शासन प्रणाली र वेरोजगारी समस्याप्रति आफ्ना धारणा व्यक्त गर्दछ । यसैगरी प्र.जि.अ.ले बिना अपराध सिधासाधा किसानहरूलाई मुद्दा लगाएर दुःख दिएको रिसमा प्र.जि.अ. का अन्याय अत्याचारका घटनाहरूलाई खुलस्त रूपमा पत्रिकामा छपाएका कारण बन्दी बन्न विवश भएको तीन नं. बन्दी श्रीकिरणका भावना 'म' पात्रले बुझ्दछ । आवश्यकता र विवशताका कारण कालोबजारी गर्न बाध्य हुनुपरेको र आफू सानो व्यापारी भएका कारण प्रशासनलाई रिभाउन नसकेको बताउने बन्दी नं. ४ बेखालाल, पेशकी फछ्योट गर्नका लागि घुस खाने जमर्को गर्ने हाकिमदेखि रिस उठेर उसको एउटा आँखा फोरिदिने बन्दी नं. ५, विद्यार्थी हडतालको सिलसिलामा बन्दी बन्न पुगेको विद्यार्थी आन्दोलनकारी बन्दी नं. ६, घुस खाएको अभियोगमा कैदी बनेको बन्दी नं. ७, न्यायालयको अपमान गरेको आरोपमा कैदी जीवन बिताउन बाध्य बनेको बन्दी नं. ८, भ्रुण हत्यामा आरोपित महिला बन्दी नं. ७, हाडनाता करणीमा आरोपित महिला बन्दी नं. ४, आमसभामा देश र जनताका लागि आवाज उठाएर भाषण गर्दा पक्राउ परेकी महिला बन्दी नं. ७, चेक चोरेर कीर्ते सही गरी रूपैया भिक्ने प्रयास गर्दा वैकबाट नै पक्राउ परेको बन्दी नं. ८, चेक कीर्ते गर्ने भ्रष्टाचारी बन्दी नं. ९, व्यापार कर नतिरेवापत कर कार्यालयद्वारा बन्दी बनाइएको अर्को बन्दी नं. ९, कीर्ते गरी रकम हिनामिना गर्न खोज्ने बन्दी नं. १०, वास्तविक समाचार छापदा कैदी बनेको बन्दी नं. ११, नक्कली सुकुम्बासीलाई जग्गा वितरण गरेर जनतालाई भ्रममा पार्न खोज्दा कैदी बन्न पुगेको रा.पं.स. बन्दी नं. १२, साधारण कुटपिटको मुद्दामा जेल परेको बन्दी नं. १३ र अञ्चलाधिशा कार्यालयमा बहस गर्दा कैद गरिएको वकिल बन्दी नं. १४ का कथा र व्यथाहरू 'म' पात्रले एक-एक गर्दै बुझ्दछ । यसरी 'म' पात्रले दोस्रो दिनदेखि एघारौँ दिनसम्म प्रत्येक बन्दीहरूसँग लिएका अन्तर्वार्ताहरू यस उपन्यासको मध्य भाग अन्तर्गत आएका छन् । यस भागमा पनि सम्पूर्ण कैदीहरूका कथा र व्यथाको समन्वयकर्ता 'म' पात्र नै रहेको छ (ढकाल, २०५८ : ४४) । यसपछि उपन्यासको संघर्ष शिथिलतातर्फ लाग्दछ ।

बाह्रौं दिनमा घटेका घटनासँगै उपन्यासको अन्त्य भागको सुरुआत भएको छ । यस भागमा 'म' पात्र र उसका साथीको घरायसी वातावरण देखाइएको छ । 'म' पात्रले जेलभित्र रहेका बन्दीहरूसँग गरेका क्रियाकलापहरूलाई नकारात्मक रूपमा लिएर उसलाई सरुवा गरिन्छ । अन्त्यमा 'म' पात्रले भावविभोर हुँदै *मबाट भएका भूलहरूलाई बिसिदिनु होला । शुभरात्री* (नेपाली, २०३८ : १२०) । भन्दै बन्दीहरूसँग विदा लिएको घटनासँगै उपन्यासको कथानक अन्त्य भएको छ । यसरी नेपाली समाजका विद्यार्थी, किसान, मजदुर, वकिल, पत्रकार, व्यापारी, कर्मचारी आदि विभिन्न तहका नेपालीहरूले पञ्चायती व्यवस्थामा सहनु परेको सरकारी यातनालाई यस उपन्यासको कथानकले समेटेको छ (ढकाल, २०५८ : ४४) । प्रस्तुत उपन्यासले सामाजिक विषयका साथै राजनीतिक विषय, जनवादी विचार र देशभक्तिको भावनायुक्त कथालाई पनि अगाडि बढाएको छ । यस उपन्यासमा विविध विशृङ्खल कथाहरू रहेकाले ती कथाहरू नै उपन्यासको कथानक बनेर आएका छन् ।

उपन्यासमा विभिन्न स्रोतका कथानकहरूको उपयोग गरिएको हुन्छ । यस्तो कथानकलाई लेखकले आफ्नो बुद्धि, अनुभूति र तर्कको मिश्रण गरेर उपन्यासमा प्रस्तुत गर्दछ । त्यस्ता भिन्न स्रोतबाट प्राप्त सामग्रीलाई उपन्यासकारले जस्ताको तस्तै प्रयोग नगरी अन्तर्मिश्रण गर्नुका साथै त्यसलाई आफ्नो कलात्मक चेतनाले छानेर मात्र कथानकको सिर्जना गर्दछ (बराल र एटम, २०५८:२४) । परम्परागत मान्यता अनुसार कथानकका प्रख्यात र उत्पाद्य गरी दुई प्रकारका स्रोतहरू रहेका हुन्छन् । आधुनिक सिद्धान्तकारहरूले चाहिँ कथानकका पाँच प्रकारका स्रोतहरू देखाएका छन्- इतिहास, यथार्थमूलक अनुभव, मिथक, रागात्मक सौन्दर्य र स्वैरकल्पना ।

जेलभित्र उपन्यासमा यथार्थमूलक अनुभव र उत्पाद्य स्रोतको कथानकको उपयोग गरिएको छ । यस उपन्यासमा नेपाली समाजका विद्यार्थी, मजदुर, किसान, वकिल, पत्रकार, व्यापारी, कर्मचारी आदि विभिन्न तहका नेपालीहरूले पञ्चायती व्यवस्थामा सहनुपरेको सरकारी यातना, २०३६ साल पछिको तत्कालीन नेपालको सामाजिक र राजनीतिक अवस्थाको चित्रण, व्यवस्थाका संवाहक सरकारमा आसिन व्यक्तिहरूमा देखा परेका व्यक्तिवादी प्रवृत्ति, भ्रष्टाचार, घुसखोरी, चाकडी आदि विकृतिहरू तथा सरकारी पक्षद्वारा नेपाली जनतामाथि गरिएको दमन, अन्याय, अत्याचार, शोषण, उत्पीडन, ज्यादतीपूर्ण कुकार्य आदिको परिणामस्वरूप समाजमा शङ्का, द्विविधा, अन्योल, विश्वासघात, जालभेल, उत्पीडन, चोरी, विरोध, जुलुस, धरपकड, आदिको बादल मडारिरहेको अवस्थाजस्ता विषय र प्रसङ्गलाई उठाइएको छ । अतः **जेलभित्र** उपन्यासमा प्रयुक्त कथानकको स्रोत समकालीन

यथार्थ रहेको छ । उपन्यासका कतिपय स्थानमा देखिएका 'म' पात्र र बन्दीहरूका प्रसङ्गले एकातिर तत्कालीन समाज र राजनीतिको वस्तुगत अवस्था देखाएका छन् भने अर्कातिर सरकार र व्यवस्थाका विरोधीहरूमा देशभक्तिको भावना विकसित हुँदै गएको सङ्केत गरेका छन् (ढुङ्गेल, २०५३ : १५) । यस उपन्यासमा प्रयुक्त विविध घटना, विषय र कार्यहरूले देशविकासका लागि आमूल परिवर्तनमा जोड, जनवादी कार्यक्रम कार्यान्वयन गराउनु पर्ने सन्दर्भ र सबै नागरिकले राष्ट्रप्रति सँधै सचेत भएर विकास कार्यमा जुट्नु पर्ने मुख्य उद्देश्य लिएका छन् । यसरी **जेलभित्र** उपन्यासको कथावस्तुले जनवादी विचार र देशभक्तिको भावनालाई मूल सन्देश बनाए तापनि यस उपन्यासको मूल विषयवस्तु सामाजिक यथार्थ नै रहेको छ ।

उपन्यासको विधागत चिनारीलाई निजत्व दिने प्रमुख वैशिष्ट्य यसका उपकरणहरूको संरचनागत व्यवस्थापनको पक्ष पनि हो (बराल, २०५६:२०), त्यसकारण जबसम्म कथानकको विकास हुँदैन तबसम्म उपन्यास पूर्ण बन्न सक्दैन । उपन्यासलाई पूर्णता प्रदान गर्नका लागि द्वन्द्व र क्रियाको आवश्यकता पर्दछ । कथानक घटनाहरूको कार्यकारण सम्बन्धमा आवद्ध भएको शृङ्खला भएकाले यसमा द्वन्द्व र त्यसबाट उत्पन्न हुने क्रियाको सर्वाधिक महत्त्व रहन्छ (बराल र एटम, २०५८ : २६) । कथानकको विकासका लागि द्वन्द्व अति नै आवश्यक हुन्छ । वास्तवमा द्वन्द्व जुनसुकै रचनामा प्रयुक्त जीवनको अन्तर जटिलताको सूचक पनि हो । कथानकमा आउने द्वन्द्व, स्वभाविक, रोचक र सुगठित हुनु पर्दछ । बहुमान्य सिद्धान्त अनुसार द्वन्द्वका दुई प्रकारहरू रहेका छन् । आन्तरिक द्वन्द्व र बाह्य द्वन्द्व । आन्तरिक द्वन्द्वमा मानिसको मनभित्र हुने मनोद्वन्द्व पर्दछ भने बाह्य द्वन्द्वमा मानिस-मानिसका बीच, मानिस र समाजका बीच, समाज र समाजका बीच तथा मानव र मानवेत्तर वस्तुका बीच भएका द्वन्द्वहरू पर्दछन् (बराल र एटम, २०५६:२६) ।

जेलभित्र लघु संरचना भएको प्रथम चरणको प्रगतिवादी उपन्यास हो । यसमा आन्तरिक र बाह्य दुवै प्रकारका द्वन्द्वहरूको यथोचित प्रयोग गरिएको छ । यसमा मुख्य गरी पञ्चायती व्यवस्थाका समर्थकहरू र नेपाली समाजका विविध पेसामा संलग्न व्यक्तिहरूका बीच, शोषक र शोषित जनताका बीच म पात्र र बन्दीहरूका बीच द्वन्द्व देखाइएको छ । उपन्यासका पात्रहरूमा उत्पन्न आन्तरिक मनोचिन्तन यस उपन्यासमा प्रयुक्त आन्तरिक द्वन्द्व हो । म पात्रको मनमा बन्दीहरू वास्तविक अपराधी हुन्छन् वा हुँदैनन् भनेर जान्ने उत्सुकता पैदा हुनुले आन्तरिक मनोद्वन्द्वको उदाहरण पेस गर्दछ । पञ्चायती व्यवस्थाका संवाहकहरूले यज्ञध्वजको छोरालाई पूर्वाग्रहपूर्वक समाती दिएको सजाय, बन्दी नं. ३ श्रीकिरणले असल व्यक्तिले न्याय नपाएकोमा व्यक्त गरेको

आक्रोश, महिला बन्दीलाई श्रीमानले दिएको यातना, गर्भपतन गराइएको सन्दर्भ, नेपाली समाजमा विद्यमान थोत्रा मान्यता र सरकारले लागु गरेका जनविरोधी कार्यक्रममा छैठौं नं. बन्दीले गरेको विरोध, चौथो नम्बर बन्दी बेखालालले गरेको कालोबजारी, पाँचौं बन्दीले हाकिमसँग गरेको हातपात, ठूला कर्मचारीले साना कर्मचारीलाई दिएको यातना, उच्च वर्गले निम्न वर्गलाई गर्ने अन्याय र शोषण, पुरुष र महिलाका बीचमा हुने मतभिन्नता आदि प्रसङ्गमा बाह्य द्वन्द्वको प्रबलतादेखिन्छ । उपन्यासमा ठूला कर्मचारीले साना कर्मचारीलाई यातना दिँदाको छोटो प्रसङ्ग यस्तो छ :

बन्दी : 'मेरो पेशकी फछ्यौँट गरिदिने कि नदिने ?' यसपटक उनी मसँग रिसाउँदै भने 'के तँ मलाई धम्की दिन आएको ?' मलाई यसरी तँ-तँ भनेको एकदमै मन परेन फेरि एक वर्ष भैसक्यो र पनि पेशकी फछ्यौँट नभएकोमा साह्रै रिस उठिसकेको थियो । अनि मैले भने 'धम्की भने धम्की नै सही' तब उनले आफ्नो टेबुलको घर्बाट पेपरनाइफ (कागज काट्ने चक्कु) भिकेर मलाई हान्न खोजे । तब मैले उनको हात समाएर एक मुक्की बंगारामा दिएँ । जब एक मुक्की खाएथे अनि हडबडाउँदै भने "के गर्नुभएको म तपाईंको काम गरिदिई हाल्छु नी ?" तर त्यतिबेला ममा काली चढिसकेको थियो । अनि अर्को एक मुक्का दिएर उसको एउटा आँखा फुटाली दिएँ । अरू दुई लात हानेर म त्यहाँबाट घरमा गएँ (पृ.५१) ।

यसैगरी बाह्य द्वन्द्वको चरम रूप ३ नं. बन्दी श्रीकिरणले असल र सिधा-साधा व्यक्तिहरूले न्याय नपाएकोमा व्यक्त गरेको आक्रोशको अवस्थामा देखापर्छ ।

कृषकको कुराले म अचम्म भएँ । ...

जब म जिल्ला कार्यालयमा पुगेँ र किन बोलाइएको भनी सोधनी गर्दा एकजना कर्मचारीले भन्यो, "आज अधिकारीज्यू हुनुहुन्न १५ दिनपछि आउनुोस् ।" जब मैले उनको यो भनाइ सुनेँ मलाई हल्का रिस उठ्यो अनि मैले भनेँ "सर्वप्रथम यो किसानले के अपराध गन्यो ? त्यो भन्नुोस् ।"

मेरो सोधाइमा कर्मचारी डराउँदै भन्यो "त्यो कुरा त म सानो कर्मचारीलाई केही थाहा हुँदैन हजुर । यहाँ त बिना कारण नै कति मानिसलाई थुनिन्छ त कतिलाई बेस्करी

पिटिन्छ । हामीलाई त अब बानी परिसक्यो । पहिले त नरमाइलो पनि लाग्थ्यो । रिस पनि उठ्थ्यो अब त त्यस्तो केही हुँदैन (पृ. ४५) ।”

आन्तरिक द्वन्द्वका दृष्टिले पनि प्रस्तुत उपन्यास सबल छ । ‘म’ पात्रले पिउनको हातमा गोप्य चिठी देखेपछि बहुवा पत्र हो कि खोसुवा पत्र हो वा सरुवा पत्र हो कि जस्ता ‘म’ पात्रका शङ्कालु प्रवृत्तिमा आन्तरिक द्वन्द्व उत्पन्न भएको पाउन सकिन्छ । आन्तरिक द्वन्द्वको नमुना :

पिउनको बोलीले म भसङ्ग हुन्छु । अनि यसो हेर्दछु ? उसको हातमा एउटा गोप्य सरकारी चिठी हुन्छ ।

उसले भन्छ “यी साबको चिठी” गोप्य चिठी देखा मलाई कताकता खुसी लाग्छ । म सम्भन्छु बहुवा र खोसुवा पत्र गोप्य हुन्छन् । खोसुवा पत्र पो हो कि भन्ने शङ्काले म पुनः ससङ्कित हुन्छु । अनि मनमनै विश्लेषण गर्न थाल्छु (पृ. ११६) ।

समग्रमा, यस उपन्यासभित्र सरकारमा आसिन व्यक्तिहरू र सर्वसाधारण जनता, राजनीतिकर्मी, शासक-शासित, नारी र पुरुषबीचको सम्बन्ध, ठूला कर्मचारी र साना कर्मचारीहरूबीचको मनमुटाव, व्यक्तिवादी प्रवृत्ति र समाजवादी प्रवृत्तिका बीचको द्वन्द्वलाई सफल ढङ्गले देखाइएको छ । विभिन्न बन्दीहरूका बाह्य द्वन्द्वसँगै उपन्यास अगाडि बढेको छ भने ‘म’ पात्रको आन्तरिक द्वन्द्वसँगै उपन्यास समाप्त भएको छ ।

कथानकको आङ्गिक विकास भनेको आदि, मध्य र अन्त्यको समुचित विन्यास हो । त्यसैले आदि, मध्य र अन्त्यका अवस्थाबाट विकसित रहेको कथानक आङ्गिक दृष्टिले पूर्ण हुन्छ (बराल र एटम, २०५६:२६) तर आजभोलि लेखिएका कतिपय उपन्यासहरूमा भने आदि, मध्य र अन्त्यको शृङ्खला नपाउन पनि सकिन्छ ।

जेलभित्र उपन्यासको कथानक आदि, मध्य र अन्त्यको शृङ्खलामा अयोजित भएको छ । उपन्यासको प्रारम्भ भद्रगोल जेलको निरीक्षक ‘म’ पात्रले कैदीहरूसँग जेल पर्नुको कारण सोध्ने क्रमबाट हुन्छ र उसले कैदीहरूप्रतिको सोचाइमा परिवर्तन गरी दैनिक रूपमा नै उनीहरूका कथा-व्यथा बुझ्ने उत्सुकताको वातावरण सिर्जना भएसम्मका घटनालाई आदि भागमा राख्नुपर्ने हुन्छ । यस भागमा भद्रगोल जेलका निरीक्षक ‘म’ पात्रले बन्दी नं. १ यज्ञध्वजको कथा-व्यथा सुनेर ऊजस्ता अनेक

बन्दीहरूका कथा व्यथाको यथार्थ जानकारी लिने निर्णय गरेको घटना मुख्य रूपमा समाविष्ट रहेको छ । उपन्यासमा रहेको 'जेलभित्र' प्रथम दिनको घटनालाई आदि भागअन्तर्गत राख्न सकिन्छ ।

जेलभित्र दोस्रो दिनदेखि एघारौँ दिनसम्मका घटनाहरूलाई उपन्यासको मध्य भागको रूपमा लिन सकिन्छ । यस अन्तर्गत मूर्ति चोरीको अभियोगमा जेल परेको दुई नं. बन्दीले व्यक्त गरेका धारणा, प्र.जि.अ. को अन्याय र अन्याचारको खुलासा गरेर वा विरोध गरेर पत्रिका छपाएका कारण बन्दी बन्न पुगेको श्रीकिरणका धारणा, कालोबजारीमा आरोपित बन्दी बेखालालले प्रशासनलाई रिभाउन नसक्दा भोग्नु परेका पीडा, सानो कर्मचारी भएका कारण ठूला कर्मचारीद्वारा दिएको यातनाको प्रतिकार गर्दा बन्दी बन्न बाध्य भएको कथा, घुस मुद्दामा जेल परेको बन्दी नं. ७ का कथा व्यथा, न्याय प्रशासनको मानहानी गरेको आरोपमा बन्दी बनेको बन्दी नं. ८ का कथाव्यथा, महिला बन्दीहरूले भोगेका दुःखपूर्ण व्यथाहरू, कीर्ते सही गरेर पैसा निकाल्न खोजेका कारण बन्दी बनेको बन्दीका कथा, व्यापारिक कर नतिरेको आरोपमा बन्दी बनेको बन्दीका कथा, अदालतको फैसला किर्ते गरी पैसा भिक्त खोज्ने बन्दीका कथा र पत्रिकामा वास्तविक खबर छपाउने बन्दीका कथा जस्ता मुख्य घटनाहरूले मध्य भागको कथानकलाई विकसित गराएका छन् ।

जेलभित्र बाह्रौँ दिन शीर्षकअन्तर्गत रहेका घटनाहरू यस उपन्यासको अन्त्य खण्ड अन्तर्गत पर्दछन् । 'म' पात्र र उसको साथीको घरायसी वातावरण, 'म' पात्रले जेलभित्रका बन्दीहरूसँग गरेका क्रियाकलापलाई नकारात्मक रूपमा लिएर उसलाई सरुवा गरिएको सन्दर्भ र म पात्रले बन्दीहरूसँग आफ्नो भूल प्रति क्षमा याचना गर्दै विदा मागेको प्रसङ्ग यस भागका प्रमुख घटनाहरू हुन् । चौथो बन्दी बेखालालले कालोबजारी गरेर कृत्रिम अभावको सिकार बन्न पुगेको घटना र पाँचौँ बन्दीले हाकिमसँग हातपात गरेको निहुँमा पक्राउ परेको घटनालाई उपन्यासको उत्कर्ष बिन्दुका रूपमा लिनुपर्दछ । यसपछि उपन्यासमा क्रमशः संघर्ष विकास भई संघर्ष ह्रासतर्फ डोहोरिदै अन्त्य भएको छ । यसरी जेलभित्र उपन्यासको कथानक आदि, मध्य र अन्त्यको शृङ्खलामा अनुस्यूत भएको छ ।

उपन्यासमा रहने आदिदेखि अन्त्यसम्मका घटनावलीहरूको संयोजनको अवस्था नै कथानकको ढाँचा हो (बराल र एटम, २०५८:२८) । ढाँचाले नै कथानकलाई प्रभावकारी ढङ्गले प्रस्तुत गर्ने कार्य गर्दछ । उपन्यासकारले आफ्नो रुचि तथा कौशलताको प्रदर्शन गरेर विभिन्न ढाँचा अँगाली कथानकको निर्माण गर्दछ । कथानकको ढाँचा दुई प्रकारकोदेखिन्छ- रैखिक र वृत्ताकारीय वा वर्तुलित ढाँचा । कथानक पछाडि नफर्कीकन सरासरी अगाडि बढेको ढाँचा रैखिक ढाँचा हो, यसमा आदि,

मध्य र अन्त्यको शृङ्खलाबद्ध प्रस्तुति रहन्छ । कथानकको क्रमबद्धतामा विचलन गराइ पूर्वदीप्तिशैलीको प्रयोग गरेर रोचकता र कुतूहलताको सम्मिश्रणले सम्पूर्ण उपन्यासलाई नै नवीन संरचना प्रदान गर्ने किसिमको ढाँचा वृत्ताकारीय ढाँचा हो ।

जेलभिन्न उपन्यास संवादात्मकशैलीको प्रयोग गरी लेखिएको उपन्यास हो । उपन्यासको प्रारम्भदेखि नै 'म' पात्रले बन्दीहरूसँग संवादात्मकशैलीमा बन्दी बन्नाको कारण सोधेको छ । यसैगरी यो सिङ्गो उपन्यासमा भद्रगोल जेलको विभिन्न कोठामा बसेका बन्दीहरूले आफ्नो-आफ्नो जीवन वृत्तान्त संवादात्मकशैलीमा अभिव्यक्त गरेका कारण यस उपन्यासमा रैखिक ढाँचाको प्रयोग भएको पुष्टि हुन्छ । यस उपन्यासमा दैनिकी लेखन, पत्रात्मकशैली तथा उपन्यासको एक-दुई ठाउँमा गीतको समेत मिश्रण गरिएको छ । यस उपन्यासमा 'म' पात्रको कथानक प्रमुख रहेको छ भने अन्य पात्रहरू सहायक रूपमा आएका छन् । यस उपन्यासको कथानक आदिदेखि अन्त्यसम्म एउटै खालको भएकाले सरल कथानकको प्रयोग भएको छ । यी आधारबाट हेर्दा उपन्यासको निर्माणमा कथानकको बलियो भूमिका रहेको हुन्छ भन्ने पुष्टि हुन्छ ।

३.२.३ चरित्र र चरित्रचित्रण

उपन्यासभिन्न कुनै विशेषता बुझाउन व्यवस्थित रूपले प्रयोग गरिने मानव वा मानवेत्तर प्राणीलाई पात्र वा चरित्र भनिन्छ (बराल र एटम, २०५८:३०) । उपन्यासमा प्राण भर्ने काम चरित्रचित्रणले गर्दछ । बिनाचरित्र उपन्यासको कल्पना गर्न सकिँदैन । चरित्रले नै उपन्यासलाई सजीव बनाएर कथानकलाई गति दिने महत्त्वपूर्ण जिम्मेवारी वहन गर्दछ । आख्यानमा देखा परेका व्यक्तिलाई पात्र भनिन्छ । उपन्यासमा चरित्रहरू कथावस्तु तथा उद्देश्यसित सम्बद्ध महत्त्वपूर्ण पक्ष हुन् (बराल, २०५६:३२) । उपन्यासका पात्रहरू मानवीय र मानवेत्तर गरी दुई प्रकारका हुन्छन् । पात्रलाई माध्यम बनाएर नै उपन्यासकारले उपन्यासमा आफूले व्यक्त गर्न चाहेको जीवन दर्शन प्रस्तुत गरिरहेको हुन्छ । उपन्यासमा पात्रका माध्यमबाट नै उसले भोगेको जीवन, राजनीति, समाज, परिवेश, संस्कृति आदिको ज्ञान गर्न सकिन्छ । तसर्थ पात्र वा चरित्रहरू नै कथानकको गतिका संवाहक हुन् ।

उपन्यासमा विभिन्न सन्दर्भहरूबाट पात्रहरू चयन गरिन्छ । उपन्यासमा प्रयुक्त पात्रहरूलाई विभिन्न आधारमा वर्गीकरण गरी अध्ययन गर्न सकिन्छ । यस्ता आधारहरूमा लिङ्ग, कार्य, प्रवृत्ति, स्वभाव, जीवनचेतना, आसन्नता र आवद्धता पर्दछन् (शर्मा, २०४८:१७४/७५) ।

उपन्यासमा प्रयुक्त पात्रहरूको प्राकृतिक जात छुट्याउने आधार लिइ हो । यसका आधारमा पात्रहरू पुलिङ्गी र स्त्रीलिङ्गी गरी दुई वर्गका हुन्छन् ।

उपन्यासमा पात्रहरूले गरेका कार्यमूल्यका आधारमा उनीहरूलाई वर्गीकरण गर्ने आधार कार्य हो । यस आधारमा प्रमुख सहायक र गौण गरी तीन वर्गका पात्रहरू हुन्छन् । उपन्यासमा सबैभन्दा बढी कार्यमूल्य भएको पात्र प्रमुख, प्रमुखभन्दा केही कम कार्यमूल्य भएको पात्र सहायक र ज्यादै थोरै कार्यमूल्य भएको पात्र गौण हुन्छ (बराल र एटम, २०५६:३२) । उपन्यासबाट गौण पात्रलाई हटाइ दिएको खण्डमा पनि कथानकमा त्यति ठूलो असर पर्दैन ।

उपन्यासमा प्रयुक्त पात्रहरूले निर्वाह गर्ने सत् र असत् भूमिकाका आधारमा गरिने वर्गीकरण नै प्रवृत्तिको आधारको वर्गीकरण हो । यस आधारमा पात्रहरू अनुकूल र प्रतिकूल गरी दुई वर्गका हुन्छन् । उपन्यासमा सकारात्मक भूमिका बहन गरी पाठकको सहानुभूति समेत प्राप्त गर्ने पात्र सत् वा अनुकूल र नकारात्मक भूमिका बहन गरी पाठकको सहानुभूतिसमेत प्राप्त नगर्ने पात्र असत् वा प्रतिकूलअन्तर्गत पर्दछन् ।

उपन्यासमा देखा पर्ने पात्रहरूले देखाउने स्वभावका आधारमा गरिने वर्गीकरण स्वभावको आधारको वर्गीकरण हो । यस आधारमा पात्रहरू गतिशील र गतिहीन गरी दुई प्रकारका हुन्छन् । उपन्यासमा प्राप्त कार्यभूमिकाका आधारमा परिस्थिति बदलिँदा पनि आद्यान्त उस्तै जीवन बिताउने पात्र गतिहीन र आफ्नो स्वभाव, सिद्धान्त र जीवनधारालाई परिवर्तन गरी जीवन बिताउने पात्र गतिशील हुन्छ । गतिहीन पात्र आदर्शमा दृढ रहन्छ भने गतिशील पात्र परिस्थिति अनुसार स्वभाव बदल्ने गर्दछ ।

जीवनचेतनाका आधारमा पात्र वर्गीय र व्यक्तिगत गरी दुई प्रकारका हुन्छन् (बराल र एटम, २०५६:३३) । वर्गीय पात्रले निश्चित सामाजिक वर्गको प्रतिनिधित्व गर्छ भने व्यक्तिगत पात्रले आफ्नो नीजि वैशिष्ट्य तथा वैयक्तिकताको प्रतिनिधित्व गरी नवीनशैलीको खोज तथा अनुसन्धान गर्दछन् । यसको निर्धारण उपन्यासका पात्र र सामाजिक जीवनको तुलनाबाट गर्न सकिन्छ । उपन्यासको कथानकमा हुने पात्रहरूको उपस्थितिलाई आसन्नता भनिन्छ । अथवा उपन्यासमा पात्रहरूले जनाउने उपस्थितिका आधारमा गरिने वर्गीकरण आसन्नताको आधारको वर्गीकरण हो । यस आधारमा पात्रहरू मञ्चीय र नेपथ्य गरी दुई प्रकारका हुन्छन् । उपन्यासमा उपस्थित भई कार्यव्यापार वा संवाद प्रस्तुत गर्ने पात्र मञ्चीय हुन्छ भने कथयिताले वा अन्य पात्रले नामोच्चारण

मात्र गरेको पात्र नेपथ्य हुन्छ (बराल र एटम, २०५६:३३) । मञ्चीय पात्र वर्तमान बिन्दुमा र नेपथ्य पात्र पूर्वकालमा सक्रिय रहेका हुन्छन् ।

उपन्यासको कथानकसँग पात्रको सम्बन्ध गँसाइका आधारमा गरिने वर्गीकरण आवद्धताको आधारको वर्गीकरण हो । यस आधारमा पात्रहरू बद्ध र मुक्त गरी दुई प्रकारका हुन्छन् । उपन्यासबाट यदि बद्ध पात्रलाई भिकिदिने हो भने कथानकको संरचना भत्किन्छ तर मुक्त पात्रलाई भिकिदिँदा कथानकको संरचनामा कुनै परिवर्तन देखा पर्दैन । **जेलभित्र** उपन्यासमा धेरै पात्रहरूको प्रयोग गरिएको छ । कतिपय पात्रहरू व्यक्तिवाचक नामका आधारमा र कतिपय पात्रहरू विभिन्न पेसा र व्यवसायका आधारमा सङ्केतित छन् । उपन्यासमा प्रयुक्त केही पात्रहरूको सूची : 'म' पात्र (सब इन्स्पेक्टर), यज्ञध्वज, बलबहादुर कार्की, श्रीकिरण, बेखालाल, बन्दी नं. ५, बन्दी नं. ६, बन्दी नं. ७, बन्दी नं. ८, ३ जना महिला बन्दीहरू (बन्दी नं. ७, बन्दी नं. ४, र बन्दी नं. ७), बन्दी नं. ८ (दोस्रो), बन्दी नं. ९, बन्दी नं. ९ (दोस्रो), बन्दी नं. १०, बन्दी नं. ११, बन्दी नं. १२, बन्दी नं. १३, बन्दी नं. १४, 'म' पात्रकी श्रीमती, पिउन, कल्पना, राजु, सरोज, रामप्रसाद नेपाल आदि यस उपन्यासमा प्रयुक्त पात्रहरू हुन् । यी मध्ये 'म' पात्र प्रमुख पात्र हो । यो उपन्यास उसैको सेरोफेरोमा घुमेर संरचित भएको छ । माथि वर्णित आधारहरूका माध्यमबाट यस उपन्यासमा केही मुख्य भूमिका बहन गरेका पात्रहरूको विवरण तालिकामा प्रस्तुत गरिन्छ :

क्र.सं.	पात्रको नाम	लिङ्ग	कार्य	प्रवृत्ति	स्वभाव	जीवनचेतना	आसन्नता	आवद्धता
१.	'म' पात्र (सब इन्स्पेक्टर)	पुरुष	प्रमुख	अनुकूल	गतिशील	व्यक्तिगत	मञ्चीय	बद्ध
२.	यज्ञध्वज	पुरुष	सहायक	अनुकूल	स्थिर	वर्गीय	मञ्चीय	बद्ध
३.	बलबहादुर	पुरुष	सहायक	प्रतिकूल	गतिशील	व्यक्तिगत	मञ्चीय	बद्ध
४.	श्रीकिरण	पुरुष	सहायक	अनुकूल	गतिशील	वर्गीय	मञ्चीय	बद्ध
५.	बेखालाल	पुरुष	सहायक	प्रतिकूल	स्थिर	वर्गीय	मञ्चीय	बद्ध

६.	बन्दी नं. ५	पुरुष	सहायक	अनुकूल	गतिशील	वर्गीय	मञ्चीय	बद्ध
७.	बन्दी नं. ६	पुरुष	प्रमुख	अनुकूल	गतिशील	वर्गीय	मञ्चीय	बद्ध
८.	बन्दी नं. ७	पुरुष	सहायक	प्रतिकूल	स्थिर	व्यक्तिगत	मञ्चीय	बद्ध
९.	बन्दी नं. ८	पुरुष	सहायक	अनुकूल	स्थिर	वर्गीय	मञ्चीय	बद्ध
१०.	महिला बन्दी नं. ७	स्त्री	सहायक	प्रतिकूल	गतिशील	व्यक्तिगत	मञ्चीय	बद्ध
११.	महिला बन्दी नं. ४	स्त्री	सहायक	प्रतिकूल	गतिशील	व्यक्तिगत	मञ्चीय	बद्ध
१२.	महिला बन्दी नं. ७ (दोस्रो)	स्त्री	सहायक	अनुकूल	गतिशील	वर्गीय	मञ्चीय	बद्ध
१३.	बन्दी नं. ८ (दोस्रो)	पुरुष	सहायक	प्रतिकूल	गतिशील	व्यक्तिगत	मञ्चीय	बद्ध
१४.	बन्दी नं. ९	पुरुष	सहायक	प्रतिकूल	स्थिर	व्यक्तिगत	मञ्चीय	बद्ध
१५.	बन्दी नं. १०	पुरुष	सहायक	प्रतिकूल	गतिशील	व्यक्तिगत	मञ्चीय	बद्ध
१६.	बन्दी नं. ११	पुरुष	सहायक	अनुकूल	स्थिर	वर्गीय	मञ्चीय	बद्ध
१७.	बन्दी नं. १२	पुरुष	सहायक	प्रतिकूल	गतिशील	व्यक्तिगत	मञ्चीय	बद्ध
१८.	बन्दी नं. १३	पुरुष	सहायक	अनुकूल	गतिशील	वर्गीय	मञ्चीय	बद्ध
१९.	बन्दी नं. १४	पुरुष	सहायक	अनुकूल	स्थिर	वर्गीय	मञ्चीय	बद्ध

२०.	बन्दी नं. ९ (दोस्रो)	पुरुष	सहायक	प्रतिकूल	स्थिर	व्यक्तिगत	मञ्चीय	बद्ध
२१.	'म' पात्रकी श्रीमती	स्त्री	गौण	प्रतिकूल	स्थिर	व्यक्तिगत	नेपथ्य	मुक्त
२२.	म पात्रको साथी	पुरुष	गौण	अनुकूल	गतिशील	व्यक्तिगत	मञ्चीय	बद्ध
२३.	पिउन	पुरुष	सहायक	अनुकूल	स्थिर	वर्गीय	मञ्चीय	बद्ध
२४	रामप्रसाद नेपाल	पुरुष	सहायक	अनुकूल	स्थिर	वर्गीय	नेपथ्य	मुक्त
२५.	श्याम	पुरुष	गौण	अनुकूल	स्थिर	व्यक्तिगत	नेपथ्य	मुक्त
२६.	कल्पना	स्त्री	गौण	प्रतिकूल	गतिशील	व्यक्तिगत	नेपथ्य	मुक्त
२७.	राजु	पुरुष	गौण	अनुकूल	गतिशील	वर्गीय	नेपथ्य	मुक्त
२८	सरोज	पुरुष	गौण	अनुकूल	गतिशील	वर्गीय	मञ्चीय	बद्ध
२९.	केशव	पुरुष	गौण	अनुकूल	स्थिर	व्यक्तिगत	नेपथ्य	मुक्त
३०.	रामप्रसादको भाइ	पुरुष	गौण	अनुकूल	स्थिर	व्यक्तिगत	नेपथ्य	मुक्त
३१.	भान्छे बाहुन	पुरुष	गौण	अनुकूल	स्थिर	वर्गीय	नेपथ्य	मुक्त

उपर्युक्त पात्रविधानगत तालिकाका आधारमा **जेलभित्र** उपन्यासका प्रमुख र केही सहायक पात्रहरूको चरित्रचित्रण निम्नानुसार गरिएको छ :

३.२.३.१ “म’ पात्र

‘म’ पात्र जेलभित्र उपन्यासको केन्द्रीय पात्र हो । ऊ सब इन्स्पेक्टरका रूपमा यस उपन्यासमा देखा परेको छ । उसकै माध्यमबाट उपन्यासकारले आफूले प्रस्तुत गर्न खोजेको जीवनदर्शन व्यक्त गरेका छन् । यो सिद्धो उपन्यास नै उसकै जीवनको सेरोफेरोमा घुमेको छ । उसले भद्रगोल जेलका प्रत्येक बन्दीहरूसँग गरेको संवाद नै यस उपन्यासको मुख्य सन्दर्भ हो । उसको वैचारिक धरातलमा प्रारम्भदेखि नै परिवर्तनका रेखाहरू कोरिएको देखिन्छ । ऊ बन्दी निरीक्षक भएका कारण बन्दीहरूसँग घुलमिल भई उसले अनेक बन्दीका कथा र व्यथाहरू सुन्ने कार्य गरेको छ । उसले प्रत्येक बन्दीहरूलाई जेल पर्नुको कारण बताउन अनुरोध गरेको छ । उसको आग्रहलाई स्वीकार्दै प्रत्येक बन्दीहरूले जेल पर्नाको कारण पनि बताएका छन् । उनीहरूका कुरा सुनेपछि ‘म’ पात्रले “मैले जुन पनि बन्दीलाई प्रश्न गर्ने ती सबले आ-आफू निर्दोष मात्र बताए । फेरी उनीहरूको तर्क र बयान सुन्दा तिनीहरूलाई अपराधी भन्न पनि सकिदैन । के यस भद्रगोल जेलमा थुनिएका सबै बन्दी निरपराधी मात्र छन् त (पृ. ८२) ?” भनी प्रश्न गर्दछ । यस प्रश्नमा उत्सुकता पनि मिसिएको हुन्छ । यही उत्सुकताका कारण उसले सम्पूर्ण बन्दीहरूका कथाव्यथा बुझेर उनीहरूका देश प्रेम र प्रजातान्त्रिक विचारधाराको समर्थन गर्दै आफू समेत त्यही सोचाईप्रति समर्पित बन्ने चाहना व्यक्त गरेको छ । पिउनको गोप्य चिठीले म पात्रलाई सशङ्कित तुल्याउँछ र उसलाई बहुवा पत्र हो वा खोसुवा पत्र हो भन्ने द्विविधामा पार्दछ- “... गोप्य चिठी देखा मलाई कता-कता खुसी लाग्छ । म सम्झन्छु बहुवा र खोसुवा पत्र गोप्य हुन्छन् । खोसुवा पत्र पो हो कि भन्ने सड्काले म पुनः सशङ्कित हुन्छु । अनि मनमनै विश्लेषण गर्न थाल्छु (पृ. ११६) ।” उसको यस किसिमको शङ्का पूर्णतया उल्टो परिदिन्छ, किनकि उसको बहुवा र खोसुवा नभई सरुवा पो भएको हुन्छ । त्यसपश्चात ऊ बन्दीहरूसँग क्षमा माग्दै बिदा हुन्छ ।

यस उपन्यासको आदिदेखि अन्त्यसम्म मूल रूपमा ‘म’ पात्रको जीवनसँग सम्बन्धित घटना रहेको छ । जेलभित्र रहेका सम्पूर्ण सिधा-साधा बन्दीहरूका दुःखले भरिएका कथा-व्यथाहरू सुन्ने म पात्र उपन्यासको नायक हो । उसले बन्दीहरूका विचार धारणा, योजना र मनसायलाई राम्रोसँग खोतलेको छ (ढुङ्गेल, २०५३ : १७) । ऊ आई.ए. पास गरेको, देशभक्त, प्रयत्नशील, स्वाभिमानी एवं राजनीतिक सचेतता भएको जेल निरीक्षक युवक हो । जेलभित्रको वास्तविकता र तत्कालीन पञ्चायती व्यवस्थामा व्याप्त भ्रष्टाचार, अन्याय, अत्याचार र शोषणप्रति असन्तुष्ट रही विरोध गर्ने पात्रका रूपमा ‘म’ पात्र आएको छ । ऊ समय र परिस्थिति अनुसार परिवर्तन हुनसक्ने गतिशील

स्वभावको, प्रवृत्तिका हिसाबले अनुकूल, लिङ्गका आधारमा पुरुष, जीवन चेतनाको हिसाबले व्यक्तिगत, आसन्नताका हिसाबले मञ्चीय, कार्यका आधारमा प्रमुख र आबद्धताका हिसाबले बद्ध पात्रका रूपमा रहेको 'जुभारु, देशभक्त, स्वाभिमानी र आदर्श पात्र हो ।

जेलभित्र चरित्रप्रधान उपन्यास हो । यसमा 'म' पात्र मुख्य पात्रका रूपमा आएको छ भने अन्य उन्नाइस जना विभिन्न मुद्दामा फसेर जेल परेका कैदीहरूले उपन्यासलाई अगाडि बढाउने कार्य गरेका छन् । त्यस्तै उपन्यासमा अन्य केही प्रत्यक्ष र अप्रत्यक्ष रूपमा चर्चामा आएका गौण पात्रहरू पनि छन् । उपन्यासमा सहायक तथा गौण पात्रहरू 'म' पात्रका जिज्ञासाको उत्तर दिन उपस्थित भएका कारण उनीहरूको चरित्रचित्रण गर्नु अति आवश्यक देखिन्छ । यिनीहरूले नायकको चरित्रलाई पुष्टि गर्ने क्रममा नै आफ्नो भूमिका निर्वाह गरेका छन् (ढकाल, २०५८:४५) । विवेच्य उपन्यासमा प्रयुक्त अन्य सहायक र गौण पात्रहरूको चरित्रचित्रण यसप्रकार गर्न सकिन्छ :

३.२.३.२ अन्य सहायक पात्रहरू

यस उपन्यासमा प्रयुक्त अन्य सहायक पात्रहरूमा सम्पूर्ण पुरुष तथा महिला बन्दीहरू, पिउन र रामप्रसाद नेपाल रहेका छन् । यिनीहरूको चरित्रचित्रण समग्र रूपमा निम्नानुसार गर्न सकिन्छ : पहिलो नं. को बन्दी यज्ञध्वज पञ्चायती व्यवस्था र सरकारको विरोधी जुलुसमा सहभागी हुँदा आफ्नो छोरालाई पञ्चायती व्यवस्थाका संवाहकहरूले पूर्वाग्रह पूर्वक समाती सजाय दिने निहुँमा मारेको अनि लास समेत गायब गरेकाले छोराको खोजी गर्न गएको र आफूसमेत तत्कालीन पञ्चायती व्यवस्था र सरकारको विरोधी बनेर जेल परेको बृद्ध अभिभावक हो । उसले कुनै नराम्रो काम गरेको छैन बरु आफू अनाहकमा जेल परेका कारण छोराका विचार, धारणा र योजनाहरू नै सही रहेछन् भन्ने ठहर गर्न पुगेको छ (ढुङ्गेल, २०५३:१८) । ऊ तत्कालीन शासन व्यवस्थामा अन्यायपूर्वक जेलमा राखिएको अनुकूल पुरुष चरित्र हो । ऊ उपन्यासको प्रारम्भिक भागमा नै उपस्थित भएको छ ।

यस्तै दोस्रो नं. को बन्दी बलबहादुर कार्की शैक्षिक बेरोजगारीका कारण मूर्ति चोरी जस्तो अनैतिक तस्करी कार्यमा फसेर पक्राउ परेको प्रतिकूल पुरुष पात्र हो । ऊ सरकारले उच्च प्राविधिक शिक्षा दिलाउने वातावरण बनाइदिन नसकेपछि अर्धशिक्षित बन्थो अनि आर्थिक समस्या समाधान गर्ने सिलसिलामा मूर्ति चोरीको आरोपमा बन्दी बनेको हो (ढुङ्गेल, २०५३:१८) । ऊ आंशिक रूपमा खराब

कार्य गरेर बन्दी भए तापनि देश र जनताको लागि महत्त्वपूर्ण कार्य गर्ने उद्देश्य लिएको र उच्च देशभक्तिको भावना भएको पात्र हो ।

तेस्रो नं. को बन्दी श्रीकिरण कल्पनाको प्रेमी हो । ऊ कल्पनासँग बिछोड भएपछि विद्रोही बन्न पुग्यो । ऊ प्रशासनबाट श्री बी.बी. श्रेष्ठजस्तो असल व्यक्तिले न्याय नपाएकोमा आक्रोशित भई प्रशासनको विरोध गर्दा जेल परेको व्यक्ति हो । उसले कुनै किसिमको खराब कार्य गरेको भने देखिँदैन । ऊ तत्कालीन शासन व्यवस्थामा अन्यायपूर्वक नै जेलमा परेकोदेखिन्छ । देशको उन्नतिमा समर्पणको भाव राख्ने जनपक्षीय नेताका रूपमा देखिएको श्रीकिरण अनुकूल पुरुष पात्र हो ।

चौथो नं. को बन्दी बेखालाल कालो बजारी र कृत्रिम अभाव गरेका कारण बन्दी बनेको प्रतिकूल पुरुष पात्र हो । ऊ निम्न वर्गीय व्यापारी भएका कारण उच्चवर्गीय व्यापारीले गरेका कालो बजार एवं कृत्रिम अभावको सिकार बन्न पुग्यो । त्यसैगरी पाँचौँ बन्दी हाकिमसँग हातपात गरेको निहुँमा पक्राउ परी बन्दी जीवन बिताउन बाध्य भएको तल्लो स्तरको कर्मचारी हो । ऊ हाकिमको कमिसन तन्त्रको सिकार बनेको प्रतिकूल चरित्रको पुरुष पात्र हो ।

छैटौँ नं. को बन्दी उच्च शिक्षा हासिल गरेको एक शिक्षित युवक हो । ऊ नेपाली समाजमा विद्यमान थोत्रा मान्यता र सरकारले लागु गरेका गलत तथा जनविरोधी कार्यक्रमको विपक्षमा रहेर विरोध, जुलुस, पोष्टर, भाषण आदि गरेका कारण जेल परेको अनुकूल पुरुष पात्र हो । उसलाई तत्कालीन शासन व्यवस्थामा अन्यायपूर्वक जेलमा राखिएको छ । साथै ऊ देशको उन्नतिमा समर्पणको भाव राख्ने एक आदर्श चरित्र हो । उसले कुनै खराब कार्य गरेको छैन । उसका योजना र विचारहरू आमूल परिवर्तनकारी र जनवादी किसिमका छन् । उसको भावना पनि देशभक्तिपूर्ण छ (ढुंगेल, २०५३:१८) । उसलाई उपन्यासमा प्रमुख पात्रका रूपमा पनि स्थान दिन सकिन्छ । त्यस्तै सातौँ बन्दी घुस मुद्दामा जेल परेको बहिदार हो । ऊ तल्लो स्तरको कर्मचारी भएका कारण माथिल्ला स्तरका कर्मचारीले गरेको घुसखोरीतन्त्रको सिकार बन्न पुगेको प्रतिकूल पुरुष पात्र हो । पञ्चायती व्यवस्थामा निम्न तहको अपराधी बनेकाले सफाइ पाउन नसकेको ठान्ने यो बन्दी वर्गीय र मञ्चीय पात्र पनि हो ।

आठौँ बन्दी एक प्रख्यात राजनीतिज्ञ हो । ऊ पञ्चायती व्यवस्थाका विरुद्धमा रहेर न्याय प्रशासनको मानहानी गरेको अभियोगमा जेल जीवन बिताउन बाध्य भएको अनुकूल पुरुष चरित्र हो । दोस्रो ८ नं. बन्दी चेक चोरी गरी कृते सहीबाट रूपैया भिक्ने प्रतिकूल चरित्र भएको पुरुष पात्र हो । ऊ

कपटपूर्ण भावना नभएको देश विकास गर्न चाहने मञ्चीय पात्र पनि हो । प्रशासनले मनोमानी ढङ्गबाट कर लिन खोज्दा कर तिर्न अस्वीकार गर्ने दोस्रो बन्दी नं. ९ कर कार्यालयद्वारा बन्दी बनाइएको सहायक लेखापाल हो । त्यस्तै गरी चेकमा कीर्ते सही गरी पैसा निकाल्न खोज्दा बन्दी बनेको प्रथम ९ नं. बन्दी प्रतिकूल पुरुष पात्र हो ।

सहरमा एउटा राम्रो घर बनाउनका लागि अदालतको फैसला कीर्ते गरी धरौटीमा रहेको रुपैयाँ भिक्त खोज्ने खरिदार बन्दी नं. १० प्रतिकूल चरित्रको पुरुष पात्र हो । त्यस्तै बन्दी नं. ११ एक सम्पादक हो । ऊ वास्तविक समाचार छपाएर प्रशासनको कमजोरीको पर्दाफास गराएका कारण जेल पर्न विवश भएको अनुकूल पुरुष पात्र हो । उसले प्रशासन यन्त्रमा व्याप्त कुरीति र कुसंस्कार विरुद्ध पत्रिकामा समाचार प्रकाशित गर्‍यो । यही नै ऊ बन्दी बन्ने कारक तत्व बन्यो । बाह्रौ बन्दी नक्कली सुकुम्बासीलाई जग्गा वितरण गरेर जनतालाई भ्रममा पार्न खोज्दा तराईका केही व्यक्तिहरूले विरोध गरेका कारण जेल परेको प्रतिकूल पुरुष पात्र हो । ऊ कीर्ते र अनैतिक क्रियाकलापमा संलग्न उच्च ओहोदाको हाकिम सरहको व्यक्ति हो, किनकि उसले राष्ट्रिय पञ्चायतको सदस्यमा उमेद्वारीको आश्वासन समेत पाएको छ ।

तेह्रौ बन्दी राष्ट्रवादी स्वतन्त्र विद्यार्थी मण्डलको खारेज गरिएको सदस्य र मण्डले विद्यार्थीलाई पिटेको आरोपमा बन्दी बनेको विद्यार्थी नेता हो । ऊ साधारण कुटपिटको मुद्दामा जेल परेको अनुकूल पुरुष पात्र हो । १३ नं. मै रहेको अर्को बन्दी जनमतको समयमा बहुदलको प्रचार गरेको आरोपमा राष्ट्रिय पञ्चायतका केही सदस्यहरूको कुटाइ खाएका कारण जेल परेको अनुकूल पुरुष पात्र हो । १४ नं. को बन्दी एक वरिष्ठ वकिल हो । उसलाई अञ्चलाधिस कार्यालयमा बहस गर्दाको रिसमा व्यञ्चायती व्यवस्थाका समर्थकहरूले बन्दी बनाएका हुन् । ऊ न्यायप्रेमी, कर्तव्यनिष्ठ र एक आदर्श पात्रका रूपमा उपस्थित अनुकूल पुरुष पात्र हो ।

यसैगरी यस उपन्यासमा तीनजना महिला बन्दीहरू पनि देखा परेका छन् । तिनीहरूमा दुई जना प्रतिकूल चरित्रका छन् भने एउटी अनुकूल चरित्रमा देखा परेकी छ । महिला बन्दीहरूमा बन्दी नं. ७ एक उच्च ब्राह्मण परिवारकी छोरी हो । ऊ नेवार परिवारका केटासँग प्रेमपछि अनैतिक गर्भधारण गरी भ्रुणहत्या गरेका कारण जेल परेकी प्रतिकूल स्त्री चरित्र हो । अर्की ४ नं. की महिला बन्दी हाडनातामा यौन सम्बन्ध राखी बन्दी बनेकी प्रतिकूल चरित्रकी स्त्री पात्र हो । उसले माथिल्लो स्तरका व्यक्तिहरूलाई कानून नलागेको र तल्लास्तरका व्यक्तिहरूले कानूनी न्याय पाउन नसकेको कुराको खुलासा गरेकी छ । साथै ऊ ठूला नेताहरूले दोस्री श्रीमती राखेका कुराको पर्दाफास गराउने

प्रतिकूल चरित्र भएकी नारी पात्र पनि हो । यस्तै दोस्रो ७ नं. महिला बन्दी देश र जनताको मुक्तिका निमित्त जनजागरणमा लागेकी अनुकूल चरित्रकी स्त्री पात्र हो । साथै, उसलाई देश विकासतर्फ अग्रसर हुँदा नै प्रशासनले लगाएको राजकाज मुद्दामा बन्दी बनाइएको हो ।

पिउन यस उपन्यासमा सहायक पात्रकै रूपमा देखा परेको छ । ऊ भद्रगोल जेलमा रहेका कर्मचारीहरूको एक सहयोगीका रूपमा रहेको अनुकूल पुरुष पात्र हो । उसले 'म' पात्रलाई सरुवाको गोप्य चिठी दिने काम गरेको छ र अन्त्यमा रामप्रसाद नेपाललाई पनि सहायक पात्रकै रूपमा राख्नुपर्ने हुन्छ । उसले आफ्नो भाइलाई पठाएको चिठीका आधारमा हेर्दा ऊ एक शिक्षित, कर्तव्यनिष्ठ र आदर्श व्यक्तिका रूपमा देखा परेको छ । साथै ऊ बिनास्वार्थ आफ्नो कर्तव्यमा अडिग रहने अनुकूल पुरुष चरित्र पनि हो ।

३.२.३.३ अन्य गौण पात्रहरू

जेलभित्र उपन्यासमा थुप्रै गौण पात्रहरूको उल्लेख छ । 'म' पात्रकी श्रीमती, 'म' पात्रको साथी, कल्पना, सरोज, केशव, श्याम, राजु, रामप्रसाद नेपालको भाइ, भान्छे बाहुन तथा अन्य थुप्रै पात्रहरू गौण भूमिकामा उपस्थित भएका छन् । अनावश्यक कुराहरू गरेर श्रीमानलाई सताउने पात्र हो म पात्रकी श्रीमती । आफ्नो आर्थिक अवस्था कमजोर बनेका कारण मित्रसँग सहयोगको अपेक्षा राख्ने म पात्रको साथी मिलनसार स्वभाव भएको अनुकूल पुरुष पात्र हो । कल्पना तेस्रो नं. महिला बन्दी श्रीकिरणकी प्रेमिका हो । ऊ सच्च प्रेममा धोका दिने प्रतिकूल स्त्री चरित्र हो । सरोज ७ नं. की महिला बन्दीको प्रेमी हो । ऊ अन्तर्जातिय विवाहलाई स्वीकार्न पनि पछि नहट्ने उच्च विचार भएको अनुकूल पुरुष पात्र हो । भान्छे बाहुन, राजु केशव र श्याम पनि सहयोगी पात्रकै रूपमा उपन्यासमा देखा परेका छन् । अन्य थुप्रै गौण पात्रहरूको पनि यस उपन्यासमा यथोचित चित्रण गरिएको छ ।

बन्दीहरूका कथाहरूको सङ्ग्रह यस उपन्यासमा धेरै पात्रहरूको प्रयोग गरिए तापनि म पात्र प्रमुख पुरुष पात्र हो । उसको भूमिका सुरुदेखि अन्त्यसम्म रहेको छ । त्यसैले **जेलभित्र** उपन्यास एकनायकत्व भएको उपन्यास हो । अत्यन्त सीमित मञ्चीय नारी पात्र रहेको यो उपन्यास पुरुष पात्रको बहुलता भएको उपन्यास हो (ढकाल, २०५८ : ४६) । यस उपन्यासमा प्रगतिवादी चिन्तन, देशभक्तिपूर्ण भावना र वैचारिक प्रौढता भएका तर सरकारद्वारा पूर्वाग्रहपूर्ण दृष्टिले थुनिएका पात्रहरूको यथोचित चित्रण गरिएको छ ।

३.२.३.४ चरित्रचित्रण प्रविधि

उपन्यासमा पात्रहरूको चरित्रचित्रण के कसरी गरिएको छ, भनी निर्योक्त गर्ने काम चरित्रचित्रण प्रविधिले गर्दछ। उपन्यासमा साधारणतया प्रत्यक्ष वा वर्णनात्मक र अप्रत्यक्ष वा नाटकीय पद्धतिबाट चरित्रचित्रण गरिन्छ (बराल र एटम, २०५८ : ३५)। वर्णनात्मक पद्धतिबाट चरित्रचित्रण गर्दा उपन्यासकारले बाहिरबाट नै चरित्रको स्थिति, सोचाइ अनुभव, विचारजस्ता कुराहरूमा आफ्नो दृष्टिकोण राख्दै आधिकारिक ढङ्गले उल्लेख गर्दछ, भने नाटकीय ढङ्गबाट चरित्रचित्रण गर्दा चाहिँ उपन्यासकार टाढा बसेर उनीहरूका चरित्रलाई आफैं परिचित हुने तथा प्रदर्शित हुने उचित अवसर प्रदान गर्दछ। उपन्यासकारले नाटकीय पद्धतिबाट चरित्रचित्रण गर्दा सङ्केत, घटना, मनोवाद र संवादजस्ता चार प्रविधिहरूका प्रयोग गर्दछ (बराल र एटम, २०५८ : ३५)। **जेलभित्र** उपन्यासमा मुख्य रूपमा अप्रत्यक्ष र गौण रूपमा प्रत्यक्ष प्रविधिको प्रयोग गरी चरित्रचित्रण गरिएको छ। साथै उपन्यासमा प्रयुक्त प्रायः जसो सबै बन्दी पात्रहरूको चित्रण विचार, मनोवाद तथा संवादहरूका माध्यमबाट गरिएको छ। अप्रत्यक्ष वा नाटकीय प्रविधि अनुसार 'म' पात्र र बन्दीबीच भएको संवादको एक अंश -

'म' पात्र - ... सर्वप्रथम मलाई यो बताउनुोस् कि तपाईं कसरी जेल पर्नु भयो ?

बन्दी नं. १ (यज्ञध्वज) - "यस प्रश्नको जवाफ चाहिँ लामो र दुःखदायी छ। यसकारण म कसरी भनौं। पूर्वस्मृतिका घटनाहरूले हृदय पुनः जल्ल थाल्दछ। ... जीवनको उज्यालो आशा अँध्यारोमा परिणत भयो।"

'म' पात्र - "भन्नुहोस् न ! सक्ने मद्दत हामी पनि गरौंला, कुरा के रहेछ ? त्यो त बताउनुस्।"

यज्ञध्वज - "बाबु खाटा बस्न लागेको घाउमा चलाएर फाइदा भन्दा बेफाइदा नै हुन्छ।" "मेरो एउटा छोरा थियो। ऊ प्रहरी र विद्यार्थीको दोहोरा भिडन्तमा परेर ज्यान गुमाउन बाध्य भयो। त्यसपछि म रुष्ट भएँ र प्रशासनको विरोध गर्न थालें। यही आरोपमा म यस बन्दीखानामा बन्दी बनिरहेको छु।"

'म' पात्र - "बा तपाईंले जननेताहरूको विरोध किन गरेको नी ?"

यज्ञध्वज - “बाबु तपाईंले कुरा नबुझेर हो कि, बुभेरे पनि बुभ पचाउन खोज्नु भएको हो (पृ. २-६) ?”

यसरी यो संवादले ‘म’ पात्रको उत्सुकता र बन्दी नं. १ यज्ञध्वजका दुःखपूर्ण जीवनकथाको चित्रण गरेको छ। यहाँ उपन्यासकारले उपयुक्त ढङ्गले संवादात्मक अभिव्यक्ति प्रकट गरेका छन्। प्रत्यक्ष वा वर्णनात्मक प्रविधि अनुसार राजुको चरित्राङ्कनको एक अंश - “राजु यज्ञध्वजको एउटै मात्र छोरा थियो। ऊ डिप्लोमाको छात्र थियो। राजनीति र अर्थशास्त्रमा ऊ विशेष चाख राख्दथ्यो। गाउँ घरमा पनि ऊ निकै प्रिय थियो। समाजसेवामा ऊ बढी रुचि लिन्थ्यो। क्याम्पसमा पनि ऊ ज्यादै मिलनसार र जेहेन्दार सावित भएको थियो। समय-समयमा ऊ देश विकास र सुधारका विषयलाई लिएर सभा, जुलुसको आयोजना पनि गर्ने गर्थ्यो। कतिपटक त उसलाई अहिले मलाई भैं बन्दी पनि बनाइयो। अनि म उसलाई त्यसो नगर्नु भनी सम्झाउँथे। तर मैले के सम्झाउने उल्टै ऊ मलाई नै सम्झाउँथ्यो मैले नसुनेका र नजानेका वास्तविक र आश्चर्य लाग्दा घटना ऊ सुनाउँथ्यो (पृ. ३-४)। यसरी उपन्यासकारले यज्ञध्वजको छोरा राजुको सजीव वर्णन गरेका छन्।

३.२.४ पर्यावरण

पर्यावरण उपन्यासको अनिवार्य तत्त्व हो। उपन्यासमा पात्रहरूको कार्यकलाप गर्ने वा घटनाहरू घट्ने स्थान, समय र त्यसको मानसिक प्रभावलाई पर्यावरण भनिन्छ। यो एउटा परिस्थिति पनि हो र यसले पाठकलाई बाँध्ने कार्य गर्दछ। यस अन्तर्गत देशकाल र वातावरण पर्दछन् (बराल र एटम, २०५८ : ३६)। उपन्यासमा वर्णित स्थान, समय र सामाजिक, आर्थिक, धार्मिक, राजनैतिक आदि परिवेशहरूको समष्टि रूप नै पर्यावरण हो। वातावरणकै माध्यमबाट उपन्यास विश्वासनीय र सम्बद्ध बन्दछ (थापा, २०४७ : १४३)। परिवेश उपन्यास संरचनाको क्रममा कथानक र पात्रका लागि सिर्जना गरिने आधारभूमि मात्र हो। यो कथानकसितै जन्मिन्छ र कथानकसितै यसको आन्द्रा जोडिएको हुन्छ (बराल, २०५६ : ५३)।

जेलभित्र उपन्यासले ओगटेको समयावधि बन्दीहरूका संस्मरणभित्र घुमेर जम्मा बाह्र दिन सम्मको रहेको छ। यो उपन्यासमा निरङ्कुश पञ्चायती व्यवस्थाको समयावधिको चित्रण निकै राम्रो ढङ्गले गरिएको छ। सबै बन्दीहरू विभिन्न अभियोगमा जेल परेका र उनीहरू जेल पर्नुभन्दा अगाडिका घटनाहरूलाई पूर्वदीप्तिशैलीको माध्यमले उपन्यासमा व्यक्त गरिएको छ। रामप्रसाद नेपालको भाइलाई लेखेको पत्रमा उल्लिखित मितिबाट पनि यो उपन्यासको समयावधि २०३६ साल चैत्र ९-

२० गतेसम्म हो भन्ने पुष्टि हुन्छ । यस उपन्यासले पञ्चायतकालीन नेपाली समाजको रीतिस्थिति, रहनसहन, बानीव्यहोरा एवं भ्रष्टाचार र दुराग्रहलाई भद्रगोल जेलमा विभिन्न अभियोगमा बन्दी भएका व्यक्तिहरूका माध्यमबाट छर्लङ्ग बनाइएको छ (ढकाल, २०५८ : ४७) । यसप्रकार यस उपन्यासमा भद्रगोल जेलको परवेश मूल रूपमा आएकोदेखिन्छ । यस उपन्यासले ओगटेका मुख्य स्थानहरूमा काठमाडौं उपत्यका, सिन्धुपाल्चोक र काभ्रेपलाञ्चोक जिल्लाका विभिन्न स्थानहरू रहेका छन् । यसैगरी उपन्यासमा जेलमा बन्दीहरू रहेका विभिन्न कोठाहरू, पूर्वाञ्चलको विकट पहाडी जिल्ला आदि स्थानको उल्लेख गरिएको छ । उपन्यासमा बन्द समाज र निर्दलीय पञ्चायती व्यवस्थामा रहेका जेलहरूको परिवेशलाई समेटिनुका साथै आञ्चलिकताको आभाष पनि दिइएको छ । पञ्चायतकालीन न्यायप्रणाली, शासनप्रणाली, प्रशासनिक पद्धति, नीति, नियम, स्वास्थ्य, शिक्षा, रोजगारीलगायतका सामाजिक, आर्थिक र राजनीतिक विकृति-विसङ्गतिहरू बन्दी पात्रहरूका संस्मरणका माध्यमबाट विवेच्य उपन्यासमा प्रस्तुत गरिएको छ । यसमा नारी र पुरुषको सामाजिक सम्बन्ध र हैसियतलाई पनि देखाइएको छ । त्यस्तै, यस उपन्यासमा विविध सामाजिक क्षेत्रका जनताहरू सरकारद्वारा गरिएको पूर्वाग्रहपूर्ण अन्याय, अत्याचार, शोषण, उत्पीडन आदिको सिकार बनेर अपराधी भैं भद्रगोल जेलमा थुनिएका न्यायप्रेमी, देशभक्त, राष्ट्रवादी एवं प्रगतिवादी जनताहरू प्रस्तुत भएका छन् । प्रशासनिक क्षेत्रहरूमा र सरकारी शासन व्यवस्थामा हुने गरेका कमीकमजोरी, पक्षपातपूर्ण व्यवहार आदिप्रति तुरुन्त सुधार वा आमूल परिवर्तन गर्नु अति आवश्यक छ भन्ने देखाइ उपन्यासको अन्त्य गरिएको छ । समग्रमा, यस उपन्यासमा भद्रगोल जेलको परिवेशलाई सफल रूपमा चित्रण गरिएको छ ।

३.२.५ दृष्टिबिन्दु

उपन्यासमा कथायिताले कथावाचनका लागि उभिन वा बस्नलाई रोजेको ठाउँ नै दृष्टिबिन्दु हो (बराल र एटम, २०५८ : ३९) । दृष्टिबिन्दु उपन्यासको श्रेष्ठता वा उत्कृष्टताको मापक पनि हो । उपन्यासमा उपन्यासकारले सोभैं आफ्नै उपस्थितिमा वा पात्रका माध्यमबाट कथा भनिरहेको हुन्छ । यसरी कथा भन्नलाई उपन्यासकारले रोजेको समाख्याताको स्थान नै दृष्टिबिन्दु हो । वास्तवमा दृष्टिबिन्दु कसरी कथाभन्दा प्रभावशाली हुन्छ भन्ने प्रविधिगत परिपाटी नै हो । यो साध्य होइन साधन हो । साधन भएकाले यो उपन्यासको उपकरण पनि हो (बराल, २०५६ : ४५) । दृष्टिबिन्दु त्यो स्थिति, स्थान वा सीमा हो, जसको माध्यमबाट उपन्यासकारले आफ्नो धारणा वा अनुभूति पाठक वर्ग समक्ष पुऱ्याउँछ । उपन्यासकार र पाठकवर्गबीचको सम्बन्धसूत्र नै दृष्टिबिन्दु हो ।

यसैलाई माध्यम बनाएर उपन्यासकारले आफ्नो सामग्रीलाई उपन्यासको आकारमा मूर्तिमान गर्दछ (श्रेष्ठ, २०६० : ११) ।

दृष्टिबिन्दु बाह्य वा तृतीय पुरुष र आन्तरिक वा प्रथम पुरुष गरी दुई प्रकारका हुन्छन् । यदि उपन्यासकारले पात्र र घटनाको वर्णन गर्दा स्वयं आफू वा अन्य कुनै पात्रलाई 'म' का रूपमा उपस्थित गराउँछ भने त्यसलाई आन्तरिक वा प्रथम पुरुष दृष्टिबिन्दु भनिन्छ । आन्तरिक दृष्टिबिन्दु दुई प्रकारका छन् : केन्द्रिय र परिधीय । केन्द्रीय प्रथम पुरुष दृष्टिबिन्दुमा कथयिता नै उपन्यासको प्रमुख पात्र हुन्छ र उसले आफ्ना कुराहरू निजी तवरले भनिरहेको हुन्छ भने परिधीय दृष्टिबिन्दुमा चाहिँ चरित्रहरूभन्दा अलिकति टाढा बसेर वृत्तान्त सुनाइरहेको हुन्छ (बराल र एटम, २०५८ : ४०) । बाह्य दृष्टिबिन्दु भएको उपन्यासमा कथयिता नै सम्पूर्ण कुराको ज्ञाता हुन्छ र उसले घटनास्थलभन्दा बाहिर रहेर अरूका बारेमा टिप्पणी गर्दछ (बराल र एटम, २०५८ : ३९) । सर्वज्ञ र सीमित गरी बाह्य दृष्टिबिन्दु दुई प्रकारका छन् । उपन्यासमा आएका प्रायः सबै पात्रका भावना, प्रतिक्रिया एवं विचारहरू र उनीहरूले भोगेका घटनाहरूलाई कथयिताले आफू सर्वज्ञ भैं बनेर वर्णन एवं टिप्पणी गर्दै सबै कुरा आफ्नै नियन्त्रणमा लिएको छ भने त्यसलाई सर्वज्ञ दृष्टिबिन्दु भनिन्छ । यदि उपन्यासको कथयिताले कथावाचन गर्दा केवल एक मात्र पात्रको मानसिक संसारको विचरण गरेर सीमित पक्षमा मात्र कुनै कुराको चर्चा गर्दछ भने त्यसलाई सीमित बाह्य दृष्टिबिन्दु भनिन्छ । यसरी हेर्दा दृष्टिबिन्दु उपन्यासमा आदिदेखि अन्त्यसम्म तन्किएको एउटा धागोको रूपमा देखा पर्दछ र प्रस्ट रूपमा यसले उपन्यासको संरचनागत प्रभावकारितामा महत्त्वपूर्ण भूमिका खेल्ने गर्दछ (बराल, २०५६ : ४९) ।

जेलभित्र उपन्यासमा 'म' पात्र आफैले अनुभव गरेका घटनाहरू रहेका र समग्र उपन्यासको कथावस्तु उसैको जिज्ञासापूर्ण संवादबाट अगाडि बढेकाले यसमा प्रथम पुरुष दृष्टिबिन्दुको प्रयोग गरिएको छ । यसका घटनाहरू 'म' पात्रले प्रत्येक बन्दीहरू कसरी यो भद्रगोल जेलमा बन्दी जीवन बिताउन बाध्य भएका छन् भनी बुझ्न खोज्दा उसका जिज्ञासाहरू संवादका रूपमा अभिव्यक्त भएका छन् । आजपनि जब म बन्दीहरू नजिकै पुग्दछु, तब बन्दीहरू केही न केही सुनाउन अनुरोध गर्दछन् । तर म आज बोल्ने र सुनाउने पक्षमा छैन । यसैले म लामो निश्वास फेर्दछु र नजिकैको बन्दी नं. एक यज्ञध्वजलाई भन्दछु, "सर्वप्रथम मलाई यो बताउनुस् कि तपाईं कसरी जेलमा पर्नु भयो (पु.२) ?" भन्दै 'म' पात्रले प्रत्येक बन्दीहरूसँग अन्तरवार्ता लिन सुरु गरेको छ । यसका केही घटनाहरू 'म' पात्रका आत्मकथाका रूपमा पनि अभिव्यक्त भएका छन् - म यस कारागारमा

निरिक्षक भएको पनि भण्डै तीन वर्ष भैसकेको रहेछ तर पनि आजसम्म मैले बन्दीहरू किन र कसरी बन्दी बन्न आइपुग्छन् भन्ने कुरा जान्न कहिले पनि प्रयास गरिनेछु (पृ. ७) भनी आफ्नो आत्मकथा व्यक्त गरेको छ । उपन्यासका बीच-बीचमा अन्य पात्रहरूका भावना पनि प्रकट भएका छन् । मुख्य रूपमा चाहिँ उपन्यासकारको मुख्य पात्रका रूपमा रहेको 'म' पात्र र बन्दीहरूबाट नै उपन्यासका सम्पूर्ण घटनाहरूको वर्णन गरिएको छ । तसर्थ, यसमा केन्द्रीय आन्तरिक दृष्टिबिन्दुको प्रयोग भएको छ ।

उपन्यासको उपसंहार खण्डमा सम्पूर्ण बन्दीहरूका जीवनकथा सुन्ने कार्यसँग-सँगै उसले सरुवा पत्र प्राप्त गरेपछि - बन्दीको बनाइले मेरो आँखामा आँसु टल्किसकेको थियो अनि म त्यहाँ धेरैबेर बस्न सक्ने स्थितिमा थिइन र मुश्किलले भने, 'मबाट भएका भूलहरूलाई विसिदिनु होला । शुभरात्री (पृ. १२०) !' भन्दै उपन्यासलाई अन्त्य गरिएको छ । सम्पूर्ण उपन्यासका कथानक 'म' पात्र र बन्दीहरूका सेरोफेरोमा अडिएका छन् र 'म' पात्रलगायत सम्पूर्ण बन्दीहरूले आ-आफै यी सम्पूर्ण घटनाहरूको वर्णन गरेकाले उपन्यासमा केन्द्रीय आन्तरिक दृष्टिबिन्दुको प्रयोग भएको छ ।

३.२.६ सारवस्तु

उपन्यासमा समाविष्ट रहने केन्द्रीय वा आधारभूत विचारलाई सारवस्तु भनिन्छ (बराल र एटम, २०५८ : ४१) । कुनै औपन्यासिक कृति पढिसकेपछि समग्रमा हामी त्यसमा जुन भावार्थ वा अभिप्राय पाउँछौं, त्यही नै सारवस्तु हो (श्रेष्ठ, २०६० : १२) । मानव शरीरमा रक्तसञ्चार प्रणाली सर्वव्याप्त रहेभैं उपन्यासमा सारवस्तु सर्वव्याप्त रहन्छ । सारवस्तु प्रत्येक लेखकको दृष्टिकोणको कलागत निष्कर्ष पनि हो । उपन्यासमा के छ ? वा उपन्यासले समग्रतामा के भन्न चाहान्छ ? त्यसैको निचोड हो सारतत्त्व (बराल, २०५६ : ३७) । सारवस्तु कुनै पात्रको बनाइ वा घोषणाको आधारमा नभई कथावस्तुको समग्रतामा देखा पर्दछ । उपन्यासमा उन्यासकारले दिन खोजेको जीवनदर्शन, भाव, विचार र पाठकले उपन्यासको समग्र अध्ययनपश्चात् प्राप्त गर्ने भावार्थ नै सारवस्तु हो । कतै पात्रको मुखबाट त कतै उपन्यासकार स्वयंले विचार वाक्यको रूपमा सारवस्तुलाई प्रस्तुत गर्दछ । सारवस्तु स्थानीय र विश्वजनीन गरी दुई प्रकारका हुन्छन् । स्थानीय सारवस्तुले कुनै देशकालमा सीमित रही सत्यको निरीक्षण गर्दछ । विश्वजनीन सारवस्तुमा जीवनको शाश्वत सत्यको खोजी गरिन्छ (बराल र एटम, २०५८ : ४२) । पाठकले उपन्यास पढिसकेपछि अन्त्यमा जुन कुरा ग्रहण गर्छ त्यही नै उद्देश्य हो । यसको अभावमा औपन्यासिक रचनाको सिर्जना असम्भव छ ।

जेलभित्र उपन्यासमा तीस बर्से पञ्चायती व्यवस्थामा भ्रष्ट प्रशासनिक व्यवस्थाका कारण निरपराध नेपाली जनताहरू कसरी अपराधीका रूपमा जेलमा बन्दी हुन बाध्य हुन्थे भन्ने कुरालाई प्रस्तुत गरिएको छ (ढकाल, २०५८ : ४७) । उपन्यासमा तल्लो तहका बन्दीहरूले माथिल्लो तहका व्यक्तिहरूद्वारा गरिएको शोषण, अन्याय र अत्याचारको पीडा भोग्नु परेको दुःखदायी कथा व्यक्त गरिएको छ । **जेलभित्र** उपन्यासको वैचारिकता प्रगतिवाद हो, त्यसैले यो मार्क्सवादी सिद्धान्त अनुसार निर्देशित छ । एउटा जेलनिरीक्षकको रूपमा रहेको 'म' पात्रको जीवनवृत्तलाई समातेर उपन्यासकारले पञ्चायती शासन व्यवस्थामा सत्ताका हिमायतीहरूले बन्दीहरूप्रति गरेको जनउत्पीडनकारी व्यवहार, नातावाद-कृपावाद, जनतामाथिको दमन एवं शोषण, आर्थिक एवं प्रशासनिक अनियमितता र जातीय विभेदजस्ता तथ्यहरूलाई देखाएका छन् । तत्कालीन सामाजिक, राजनैतिक, आर्थिक, शैक्षिक आदि परिवेश र त्यसतर्फ देखा परेका विकृति विसङ्गतिहरूलाई पनि उपन्यासकारले यथोचित विश्लेषण गरेका छन् ।

जेलभित्र उपन्यासमा नेपाली समाजमा व्याप्त जातीय भेदभावबाट सृजित विडम्बना, सामन्ती सत्ताले मच्चाएको राइँदाइँको स्थिति, विभिन्न समयमा भएका विद्यार्थी आन्दोलन, किसान संघर्ष, पञ्चायती चुनावमा भएका धाँधली, त्यतिबेला अनाहकमा मान्छेलाई जेलमा जाकिएका सन्दर्भ, उच्च वर्गले निम्न वर्गलाई गर्ने अन्याय र शोषण, ठूला कर्मचारीले साना कर्मचारीलाई दिने यातना आदिलाई उपन्यासकारले सजीव ढङ्गले उतारेका छन् । उनले प्रहरी निरीक्षकको बर्दी पहिरेर पञ्चायती अवस्थामा जेल परेका बन्दीहरूसँग हाम्रो परिचय गराएका छन् । नेपालीले प्रस्तुत उपन्यासमा जनतालाई राहत दिने नाममा गरिएका आहत, आदर्श विचारवाहकले देखाएका अशोभनीय र अभद्र क्रियाकलाप आदिका माध्यमले धुर्त्याइँ, छलकपट, चरित्रहिनताजस्ता मानवीय असत् प्रवृत्ति सहज बनेर आएका कुरालाई समेत देखाउने उद्देश्य राखेका छन् (ढकाल, २०५८ : ४८) । यसमा उपन्यासकारले सम्पूर्ण १९ जना बन्दी पात्रका माध्यमबाट उनीहरूका काम आंशिक रूपमा खराबदेखिए पनि ती कामहरू खराब थिएनन् बरु उनीहरूलाई सामाजिक, आर्थिक, प्रशासनिक आदि पारिवेशिक तत्त्वहरूले त्यस्ता कार्य गर्न बाध्य बनाएका थिए साथै उनीहरू खराब कार्य गरेर बन्दी बने तापनि देश र जनताका लागि महत्त्वपूर्ण कार्य गर्ने उद्देश्य लिएका र देशभक्तिपूर्ण भावनाले ओतप्रोत भएका व्यक्तिहरू थिए भन्ने कुरा देखाउन खोजेका छन् (ढुङ्गेल, २०५३:१८) ।

जेलभित्र उपन्यास प्रगतिवादी धारमा लेखिएको उपन्यास हो । सामान्य विद्यार्थी, व्यापारी, पुजारी, पत्रकार, कर्मचारी, वकिल आदिप्रति पञ्चायती व्यवस्थाका संवाहकहरूद्वारा गरिएको दमन, शोषण, अन्याय, अत्याचार, जातीय विभेद आदिलाई उपन्यासले देखाएको छ । भद्रगोल जेलमा बन्दी जीवन बिताउन बाध्य भएका बन्दीहरूमा सबैजसो आपराधिक क्रियाकलापमा संलग्न भएका नहुन सक्छन्, उनीहरूलाई पक्षपातपूर्ण तरिकाले बन्दी बनाइएको पनि हुनसक्छ र उनीहरू पनि देशभक्तिपूर्ण भावनाले ओतप्रोत भएका हुनसक्छन् भन्ने देखाउनु नै यस उपन्यासको अभीष्ट हो र सारवस्तु पनि हो ।

३.२.७ भाषा

भाषा मानवीय संवादको साधन हो । अनुभूति र अभिव्यक्तिको माध्यम भएकाले भाषा सामाजिक चिन्तनको प्रतीक पनि हो (बराल, २०५६ : ४६) । भाषा विचार विनिमयको साधन हो । समाजका व्यक्तिहरूबीच सञ्चार गर्न प्रयोग गरिने यादृच्छिक वाक्प्रतीकहरूको व्यवस्थालाई भाषा भनिन्छ (बन्धु, २०५० : १) । उपन्यासकारले भाषालाई माध्यम बनाएर नै आफ्ना अनुभूतिहरू उपन्यासमा व्यक्त गर्दछ । भाषाविना उपन्यासले मूर्तता पाउदैन । उपन्यासमा कथावस्तुको विस्तार, विचारको प्रस्तुति र घटना प्रस्तुत गर्न भाषाको प्रयोग गरिन्छ । उपन्यास भाषाद्वारा मूर्त रूपमा प्रकट हुने साहित्यिक कला हो र यो भाषाकै रूपमा शक्तिशाली बन्दछ (बराल र एटम, २०५८ : ४२) । भाषा केवल चिह्न र सङ्केतको योग मात्र नभई उपन्यासको समग्रतालाई प्रभावित गर्ने तत्त्व पनि हो । वास्तवमा भाषाको प्रयोगको आधारमा उपन्यासको अन्तर्वस्तुका साथै लेखकको समाजसितको सम्बन्ध, उसले प्रस्तुत गरेको विषयवस्तु चरित्रप्रतिको अध्ययन र सामग्री बोधको गहिराइका बारेमा पनि जानकारी प्राप्त गर्न सकिन्छ (बराल, २०५६ : ५०) । उपन्यासमा भाषाको प्रभावकारिता अन्तर्वस्तु तथा रूपनिर्माण कार्यसित पनि सम्बद्ध छ ।

उपन्यासमा गद्य भाषाको प्रयोग गरिन्छ । उपन्यास एक साहित्यिक विधा भएकाले यसमा धेरथोर मात्रामा भाषिक विचलन गरिन्छ तर अत्यधिक भाषिक विचलन भने उपन्यासमा उपयुक्त मानिँदैन । उपन्यासमा पात्रको सामाजिक स्तरअनुसार उच्च, मध्य र निम्न स्तरको पात्रअनुकूल भाषाको प्रयोग गरिन्छ । कहीं-कहीं अनौपचारिक भाषाको समेत प्रयोग गरिन्छ । उपन्यासमा भाषाको प्रयोग मूलतः दुई किसिमबाट गरिएको हुन्छ । पहिलो किसिमको भाषा उपन्यासकार स्वयंले प्रयोग गरेको हुन्छ । यो अपेक्षाकृत नियमबद्ध, बढी कलात्मक मानक, औपचारिक र लेखकीय स्तरअनुरूपको हुन्छ । दोस्रो

किसिमको भाषा उपन्यासका पात्रहरूबीचको संवादमा प्रयोग गरिन्छ । संवादलाई स्वभाविक बनाउन यसमा कथ्य भाषाको बढी प्रयोग गरिन्छ । कतिपय उपन्यासकारहरूले मौलिक तथा ठेट (भर्रा) शब्दहरूको प्रयोगमा जोड दिएका हुन्छन् भने कतिपयले तत्सम र आगन्तुक शब्दको प्रयोगमा जोड दिएका हुन्छन् ।

जेलभित्र उपन्यासको भाषा सरल, सहज र सुबोध्य किसिमको देखिन्छ । यो उपन्यास पञ्चायती निरङ्कुशताको विषयलाई लिएर लेखिएकाले यसमा अधिक गुनासायुक्त शब्दावलीको प्रयोग पाइन्छ । उपन्यासमा पात्रअनुकूल भाषाको प्रयोग गरिएको छ । उपन्यासका कतिपय स्थानमा सन्दर्भ अनुकूल पारी पानी माथिको ओभानु, काग कराउँदैछ पिना सुक्दैछ, रक्षक नै भक्षक, नरहे बाँस नबजे बाँसुरी, गरिव जनताको शोषण आफ्नो पोषणजस्ता उखान टुक्काहरूको समेत प्रयोग गरिएको छ । यसमा आत्मकथात्मक, विवरणात्मक र संवादात्मकशैलीमा अभिधात्मक भाषिक अभिव्यक्ति पाइन्छ । मौलिक, तत्भव, आगन्तुक, पारिभाषिक र भर्रा नेपाली शब्दहरूको छ्यासमिसे प्रयोग विवेच्य उपन्यासमा प्रयोग गरिएका भाषिक विशेषता हुन् । उपन्यासमा अङ्ग्रेजी, उर्दु, फारसी शब्दहरूको प्रयोग पाइन्छ । प्रस्तुत उपन्यासमा दैनिकी लेखन, संवाद, पत्रलेखनजस्ताशैलीहरूको प्रयोग भएकोले त्यस्ता ठाउँहरूमा औपचारिक भाषाको प्रयोग पाइन्छ । ठाउँ-ठाउँमा प्रयुक्त गीतले उपन्यासको भाषालाई काव्यिक बनाएको छ ।

जेलभित्र उपन्यासमा प्रयोग गरिएको दैनिकीको भाषा-

त्यसैदिन मैले यो पनि सोचें कि, बितेका ७ महिना त हामीले एउटा खाली पत्रमित्रता मात्र गरेका रहेछौं, इत्यादि सोच्यै म घरमा पुगें । थकावट र भोकले म ग्रस्त ता छँदै थिएँ । त्यसकारण खाना भट्ट खाएर म निद्रादेवीको काखमा छातीभरी कल्पना लिएर निदाएँ (पृ. ३७) ।

विवेच्य उपन्यासमा प्रयुक्त 'म' पात्र र महिला बन्दीबीचको संवादको एक अंश -

'म' पात्र - "यहाँ कुन अभियोगमा बन्दी बन्नु भएको हो ?"

महिला बन्दी नं. ७ - यहाँ कैदी बन्नलाई अपराधै गर्नुपर्छ भन्ने के छ र ?

'म' पात्र - के यस भद्रगोल जेलमा थुनिएका सबै निरपराधी मात्र छन् त ?

महिला बन्दी नं. ७ - सबै निरपराधी त छैनन् होलान् । यदि तपाईंले यसरी सोध्ने क्रम जारी राख्नु भयो भने अपराधी पनि पाउनु हुन्छ होला । तर वास्तविक अपराधीको संख्या चाहिँ ज्यादै नै कम पाउनु हुनेछ (पृ. ८२) ।

यस उपन्यासमा प्रयोग गरिएको चिठीको उदाहरण -

पृथ भाइ

शुभासिर्वाद ।

...

यही महिनाको १५ गते तिम्रो कान्छो छोरोलाई चोरीको आरोपमा जिल्ला प्रहरी कार्यालय चौतारामा थुनामा राखेका छन् । ... । यही खवरले रक्तचाप बढ्न गई तिम्री श्रीमती यही महिनाको १० गत स्वर्ग भइन् ।

ल त बाँकी अर्को पत्रमा

तिम्रो दाजु

रामप्रसाद नेपा

चैत्र, २०, २०३७ (पृ. ११४-१५) ।

गीतको प्रयोगले उपन्यास अझ रोचक बनेको छ, जस्तै:

यो हैन गीत गाउन मैले कागजमा लेखेको,

दिलको आफ्नो असिम प्यार तिम्रीमा पोखेको ।

नसम्झ मलाई वासनाभिन्न छटपटाइ रहेको,

सम्झदेउ तिम्री जीवनसाथी रोज्न खोजेको (पृ. २४) ॥

जेलभिन्न उपन्यासमा उपन्यासकारले कतिपय स्थानमा प्रेमालापपूर्ण भाषाको प्रयोग गरेका छन् भने कतिपय स्थानमा प्रकृतिको सुन्दरताको वर्णन गरिएको भाषाको पनि प्रयोग गरेका छन् । कतिपय ठाउँमा ह्रस्वदीर्घ सम्बन्धी नियमहरू मिचिएको छ । व्याकरणको दृष्टिकोणले यस उपन्यासमा धेरै नै अशुद्ध वाक्यहरू होलान्, कारण किन भने मलाई व्याकरण नै आउँदैन (नेपाली, २०३८ : भूमिका) भन्ने स्वयं उपन्यासकारको आत्मस्वीकृतिबाट पनि उपन्यासमा व्याकरणिक त्रुटिहरू रहेका कुराको पुष्टि हुन्छ । यो उपन्यास उपन्यासकारको प्रथम प्रकाशित उपन्यास भएकाले यसमा उनको आभ्यासिकताको छाप परेको छ । पर्याप्त मात्रामा भाषिक त्रुटि एवं अस्पष्टता रहनुले उपन्यास अपरिष्कृत रहेको जस्तो आभाष पाइन्छ । तसर्थ यो उपन्यासमा भाषिक मिठासभन्दा वर्णनात्मकता पाइन्छ । यी आधारमा हेर्दा उपन्यासमा औपन्यासिक कला कमजोर र वैचारिक पक्ष सशक्त देखिए तापनि उपन्यासकारले “भाषाको अभिव्यक्तिको हकमा पनि मैले सकेसम्म बोलीचालीको भाषामा नै लेखेको छु (नेपाली, २०३८ : भूमिका) भन्ने उद्गार व्यक्त गरेबाट उपन्यासको भाषा सरल, सहज, स्वभाविक र सुवोध्य रहेको प्रस्ट हुन्छ ।

३.२.८ प्रतीक र बिम्ब

कुनै पनि मूर्त वस्तुको प्रयोगद्वारा अमूर्त गुण वा भावको उल्लेख गर्न सकिन्छ । त्यसले सामान्य वा सोभो अर्थ नबुझाएर त्यसभन्दा निकै परको अर्थ बुझाउँछ भने त्यस्तो वस्तु वा घटनालाई प्रतीक भनिन्छ (बराल र एटम, २०५८ : ४३) । प्रतीकले भाषामा रहेका शब्दशक्ति र अर्थशक्तिलाई प्रभावकारी बनाइ तिनीहरूले दिने अर्थलाई अझ व्यापक, गहन र विस्तृत बनाउन सघाउ पुऱ्याउँछ । प्रतीकले लेखक र पाठकबीच सम्प्रेषणको काम पनि गर्दछ (बराल, २०५६ : ५२) । प्रतीकहरू इतिहास, पुराण र सामाजिक जीवनबाट टिपिन्छन् र यिनीहरूले सामान्य अर्थभन्दा विशेष अर्थ बहन गर्दछन् । उपन्यासमा प्रयोग गरिने प्रतीकहरू वैयक्तिक र सार्वभौमिक गरी दुई प्रकारका हुन्छन् । वैयक्तिक प्रतीक लेखकको मौलिक सिर्जना हो र सार्वभौमिक प्रतीक चाहिँ लगभग एउटै अर्थमा प्रयोग गरिन्छन् । उपन्यास आफैमा एउटा भाषिक प्रतीक पनि हो ।

बिम्ब भनेको कुनै पनि वस्तुको मस्तिष्कमा पर्ने छाया हो । यो यथार्थको आवेगपूर्ण उदात्तीकरण पनि हो । शब्दका माध्यमबाट श्रोता वा पाठकको मस्तिष्कमा कुनै स्थिति, स्थान, घटना वा पात्रको यथार्थसदृश छाया पारिदिने पद्धतिलाई बिम्बविधान भनिन्छ । बिम्बले अमूर्तलाई मूर्तता दिन अमूर्तकै प्रयोग गर्दछ, प्रतीकको जस्तो मूर्त वस्तुको सहयोग लिँदैन (बराल र एटम, २०५८ : ४५) ।

जेलभित्र शीर्षक अभिधात्मक छ । यो अभिधार्यमा प्रस्तुत भए तापनि यसमा *कल्पनाको सागरमा डुब्नु, सूर्य सदाको लागि अस्ताउनु (कल्पनासँग सदाको लागि विछोड हुनु), प्रशासनको आँखामा कसिङ्गर हुनु (प्रशासनले विरोध गरिएको वा देखिनसहेको व्यक्ति हुनु), ज्वालामुखी फुट्नु, बाढी आउनु, पत्थर, फर्सीको बोटले आफू नजिक पाएको कुरालाई बेनु, वर्षाको च्याउजस्ता केही बिम्बहरूको प्रयोग कतै-कतै भएको भेटिन्छ* । यिनको प्रयोगले उपन्यासलाई आलङ्कारिक बनाउन खोजेको छ । साथै उपन्यासमा प्रयुक्त प्रहरीनिरिक्षक नै एउटा कान्तिकारी र अमानवीय मानव आकृतिको बिम्बमा प्रस्तुत भएको छ । उपन्यास अभिधार्यमा जति सबल छ बिम्ब र प्रतीक प्रयोगमा त्यति सबल देखा पर्दैन । मार्क्सवादीहरू प्रतीक र बिम्बको विरोध कदापि गर्दैनन् । यो उपन्यास अभिधा अर्थमा प्रस्तुत भएर पनि न्यून मात्रामा गरिएका बिम्ब र प्रतीकको प्रयोगले औचित्यपूर्ण बनेको छ ।

३.२.९ गति र लय

हरेक साहित्यिक कृतिका घटनाक्रम अगाडि बढ्दै जाने स्थितिलाई गति भनिन्छ । उपन्यासमा गति भनेको कथानकको विकासमा रहेको वेग हो (बराल र एटम, २०५८:४६) । उपन्यासमा क्रियाको हिँडाइलाई दृश्यात्मक र संक्षेप पद्धति गरी दुई प्रकारले निर्धारण गरिन्छ । उपन्यासमा गतिकै उतारचढावबाट तरङ्ग र तरङ्गबाट लयको सिर्जना हुन्छ (बराल र एटम, २०५८ : ४७) । उपन्यासको गद्य भाषालाई लयात्मक बनाउन कथानकमा रहेको द्वन्द्व तथा तनावले महत्त्वपूर्ण भूमिका खेल्दछ ।

जेलभित्र उपन्यासमा सम्पूर्ण बन्दीहरूले वर्तमानमा बसेर भूतकालका दुःखपूर्ण घटनाहरूको स्मरण गरेका छन् । बन्दीहरूले आ-आफ्ना जीवनमा घटेका घटनाहरूको वर्णन गर्ने क्रममा संवादको प्रयोग गरेका छन् । यसमा उपन्यासकारले 'म' पात्र र बन्दीहरूबीच भएका संवादलाई हरेक दिनमा विभाजन गरेर प्रस्तुत गरेका छन् । दिनैपिच्छे फरक-फरक बन्दीहरू मार्फत फरक-फरक घटना, काल र क्रियाको प्रस्तुतीकरण गरिएको हुँदा उपन्यासमा गतिको अवस्था पनि तीब्र रहेको छ । उपन्यासमा छोटो-छोटा वाक्य, पात्रअनुकूल भाषाशैलीको प्रयोग र हरेक बन्दीहरूका जीवनकथा समेटिएका कारण कथानकको गतिमा तीब्रता पाइन्छ । उपन्यासमा कहीं-कतै लामो-लामो वाक्यको प्रयोग, दैनिकी र चिठीको प्रस्तुति आदिले उपन्यासको गतिमा केही शिथिलता आएको अनुभव हुन्छ । वर्णनको संक्षिप्तता र दृश्यात्मकताको प्रयोगले गतिमा आरोह-अवरोह समेत ल्याएको छ । एउटै पात्रबाट लामो-लामो संवाद बोलाईदा पाठकमा पट्यार लाग्दो स्थितिको सिर्जना भएको छ ।

राजु बेपत्ता हुँदाको स्थिति, श्रीकिरण र कल्पनाबीचको प्रेम प्रसङ्ग, महिला ७ नं. की बन्दी र सरोजबीच भएको प्रेम र त्यही प्रेमको परिणामस्वरूप महिला बन्दीले गर्भधारण गरेको परिस्थिति, 'म' पात्रको साथीको दयनीय स्थिति, 'म' पात्रको विकट पहाडी जिल्लामा भएको सरुवाजस्ता घटनाहरूले पाठकमा कुतूहलताको सिर्जना गर्दछन् । अन्ततः यो उपन्यास गतिको उतारचढावसँगै लयको सिर्जनामा पनि सफलदेखिन्छ ।

३.२.१० शीर्षकप्रयोग

कुनै पनि कृतिको नामकरण शीर्षक हो । शीर्षक कृतिको शिरमा रहने परिचयात्मक तत्त्व हो । यसले साहित्यिक सिर्जनालाई प्रस्ट पार्दछ । विभिन्न अङ्ग-उपाङ्गहरू मिलेर शरीरको रचना भएभैं भाव, पात्र, विषय तथा उद्देश्य मिलेर कृतिको रचना भएपछि त्यसैको आधारमा शीर्षकीकरण गरिन्छ । यसरी हेर्दा उपन्यासका विभिन्न पक्षहरू मिलाएर उपन्यासको शीर्षक चयन गर्न सकिन्छ ।

जेलभित्र उपन्यासको शीर्षक एक शब्दको रहेको छ । बन्द समाज र निर्दलीय राजनैतिक व्यवस्थालाई एकैसाथ समेट्न परिवेशको रूपमा आएको **जेलभित्र** उपन्यासको शीर्षक विधान आफैमा अभिधार्थक रहेको छ । जेलभित्रको शाब्दिक अर्थ विभिन्न किसिमका अपराध गर्ने व्यक्तिहरूलाई एकत्रित गर्ने स्थान भन्ने बुझिन्छ । यसले कुनै इमान्दार व्यक्तिहरूलाई थुन्ने घरलाई सङ्केत नगरेर अपराधको आरोप लागेका, सरकारको दुराग्रह एवं पक्षपातपूर्ण व्यवहारको सिकार बनेका सर्वसाधारण जनताहरूमाथि अन्याय, अत्याचार, शोषण गर्न अग्रसर हुने व्यक्तिहरूलाई थुन्ने घरलाई सङ्केत गरेको छ । जेलभित्रको सिङ्गो वातावरणलाई सजीव रूपमा चित्रण गरेर उपन्यासकारले कुनै शैक्षिक, जातीय, आर्थिक, सामाजिक विभेदरहित समुन्नत नयाँ राष्ट्रको कल्पना गरेका छन् । उपन्यासमा प्रयुक्त विभिन्न पेसा अँगालेका, खासै खराब कार्य नगरेका र सरकारको विरोधी भएकाले मात्र पूर्वाग्रहपूर्ण दृष्टिले बन्दी बनेका पात्रहरूका भावनालाई स्पष्ट पारिएको प्रस्तुत उपन्यासको शीर्षक र कथ्यका बीचमा तालमेल रहेको छ ।

परिच्छेद चार

औपन्यासिक तत्त्वका आधारमा भक्तबहादुर नेपालीका

द्वितीय चरणका उपन्यासहरूको विश्लेषण

४.१ छिमेकीको भूत उपन्यास लेखनको प्रेरणा र पृष्ठभूमि

छिमेकीको भूत भक्तबहादुर नेपालीको दोस्रो औपन्यासिक कृति हो। यो उपन्यास लेखनका क्रममा उनलाई विभिन्न कारक तत्त्वहरूले प्रेरित गरेका छन्, जस्तै:- भू-परिवेष्टित राष्ट्रले भोग्नुपर्ने समस्या, अन्तर्राष्ट्रवादको प्रभाव, देशप्रेम र राष्ट्रिय भावना, आर्थिक नाकाबन्दी गरिदिएर नेपाललाई कज्याउने भारतको पूँजीवादी हेपाहा नीति, फागुमा हुने कुचलनहरूको विरोध, परम्परागत आडम्बरको विरोध, धर्मको नाममा हुने साम्प्रदायिकताको विरोध, पुराना सामाजिक कुरीतिहरू, समाजमा देखापर्ने विभिन्न किसिमका परिवर्तन र उथलपुथलले मानिसका भावना र आचरणमा ल्याएको परिवर्तन, छिमेकी राष्ट्र भारतका केही असमान र विवादग्रस्त व्यवहारबाट चिन्तित नेपालीहरूको भावना, बलिया बाङ्गा छिमेकीले सिधा-साधा छिमेकीलाई सताउन थाले भने उनीहरूको अवस्था कस्तो होला भन्ने सोचाइ, समाजमा उपेक्षित रहेका जातिहरूको अवस्था बुझ्ने इच्छा आदि । संसारका सम्पूर्ण भाषाभाषी जनताहरू एक भई विश्वभाइचारा, विश्वबन्धुत्व र विश्वशान्तिको नीति अवलम्बन गरेमा मात्र हठी, सन्काहा, साम्राज्यवादी र विस्तारवादी शासकहरूलाई निमित्त्यान्न पार्न सकिन्छ भन्ने धारणाले नै यो उपन्यास लेखनका लागि विशेष प्रेरणा प्रदान गरेको छ । साथै साहित्यलाई राजनीतिबाट अलग गर्दा त्यो समाजको ऐना हुन नसक्ने धारणा, जनक्रान्तिको समयमा घट्टै गएका राजनैतिक उथलपुथलहरू, प्रजातन्त्रको स्थापनाजस्ता सन्दर्भहरू पनि यो उपन्यास लेखनका प्रेरणा स्रोत बन्न पुगेका छन् ।

यो उपन्यास लेखिँदाको पृष्ठभूमि २०४६ सालको ऐतिहासिक जनआन्दोलनको समय हो । यसमा २०४६ सालको जनआन्दोलनताकाका समसामयिक घटनाचक्र, नेपाली समाजमा विद्यमान अनेक संस्कारहरू, भारतले छिमेकी राष्ट्रहरूलाई भूतले भैं तर्साउने गरेका कुरा, राजनैतिक घटनाका माध्यमबाट एउटा छिमेकीद्वारा अर्को छिमेकीमा पर्नसक्ने कुप्रभाव, भारत र नेपालबीच भएका राजनैतिक घटनाक्रम, ठूला देशले साना देशमाथि गर्ने असमान व्यवहारहरू, देशभित्रै ठूला राजनैतिक पार्टीले गरेका राष्ट्रघाती कामहरू आदि विषय कथ्य भएर आएका छन् । यस उपन्यासमा भारतले छिमेकी देशहरूलाई भूतले भैं तर्साउने गरेको कुरालाई मूल कथ्य बनाएर उपन्यासकारले

नेपाल एउटा सानो राष्ट्र भएका कारण उसले भारतबाट माया र सद्भावनाको आशा राख्न पाउनु पर्ने र भारतले पनि नेपालले पाउने अधिकारहरू दिएर सघाउनु पर्ने अपरिहार्यतालाई स्पष्ट पारेका छन् ।

भक्तबहादुर नेपालीको उपन्यास लेखन युवा मानसिकताको उपज हो । छिमेकीको भूत उपन्यास वि.सं. २०४६ पछिको राजनैतिक परिवर्तन पश्चात् लेखिएको हो । यसले यिनै यावत वास्तविकताहरू, यस्तै-यस्तै अन्य राजनीतिक घटनाहरू र तत्कालीन परिवेशहरूलाई जीवन्त रूपमा प्रस्तुत गरेको हुँदा यस उपन्यास लेखनको प्रेरणा र पृष्ठभूमि पनि यिनै आधारहरूलाई मान्न सकिन्छ ।

४.२ छिमेकीको भूत उपन्यासको विश्लेषणात्मक अध्ययन

४.२.१ संरचना

छिमेकीको भूत लघुउपन्यास हो । यसले नेपालको समसामयिक राजनैतिक घटनालाई यथार्थ रूपमा चित्रण गरेको छ । यो उपन्यास जम्मा ६७ पृष्ठ र १४ अङ्कहरूमा संरचित छ । हरेक अङ्कहरूलाई तारा चिन्हले छुट्याइएको छ । लघु आकारमा संरचित यस उपन्यासमा अङ्क र पृष्ठ वितरण प्रायः समान नैदेखिन्छ । यो उपन्यास शैलेशकै केन्द्रीयतामा अगाडि बढेकाले आदि, मध्य र अन्त्यको समुचित विन्यासमा रैखिक ढाँचामा अगाडि बढेको छ । भावगत सुगठितता नै यस उपन्यासको संरचनागत सबलता हो ।

४.२.२ कथानक

छिमेकीको भूत उपन्यासको कथानक एक न्यायकर्मी शैलेश कुँवरको जीवनवृत्तमा आधारित छ । मध्यमवर्गीय परिवारमा काठमाडौँमा जन्मेर हुर्केको शैलेश वकिल हो । उसैको केन्द्रीयतामा अन्य सहायक पात्रहरू हिँडेका छन् । सरीता अग्रवाल आफ्ना बुबा आमा सहित नेपालको नागरिकता लिने र नेपालमै स्थायी बसोबास गर्ने इच्छा राखी शैलेशको कानूनी कार्यालयमा पुग्दा शैलेशसँग भेट भएको घटनाबाट उपन्यासको आदि भागको कथानक प्रारम्भ हुन्छ । यस भागमा सरीता र शैलेश प्रथम भेटको हेराहेरबाट नै एकआपसमा आकर्षित हुन पुग्दछन् । प्रथम भेटमा भएका कुराकानीबाट दुवैबीच घनिष्ठ सम्बन्ध गाँसिन पुग्दछ । सरीताको शारीरिक व्यक्तित्वबाट आकर्षित भएको शैलेशले आफूलाई म एक कानून व्यवसायी राजनैतिक कार्यकर्ता र एक सचेत नागरिकसमेत हुँ भन्ने बिसिएर प्रथम भेटको भोलिपल्ट नै सरीतालाई आफ्नो मोटरवाइकमा राखी डेरासम्म पुऱ्याउन

थाल्दछ । उसले विश्वमा नै कालोधन्दाको व्यापारमा चर्चित व्यापारी परिवारको चरित्रलाई भुसुकै बिसैर नेपालीहरू विदेशीको इसाराबाट छिट्टै लोभिने परम्परालाई अवलम्बन गरेको छ । उता सरिताचाहिँ उमेरले मान्छेको प्रौढता भल्कने विचार राख्दै आन्तरिक अशान्तिमा गुजिरहेको भारतले आफ्ना छिमेकी देशहरूसँग दुर्व्यवहार गर्ने गरेको यथार्थ प्रस्तुत गर्दछे । शैलेशबाट नागरिकता सम्बन्धी नीति नियमहरू बुझेपछि उत्साहित हुँदै सरीताले फागु पर्वका लागि उसलाई निम्तो गर्दछे । फागुपर्व पछि उनीहरूबीच एकआपसमा प्रेमभावनाले जरा गाड्न थाल्दछ । त्यसपछि उनीहरूमा गम्भीर बातचित समेत हुन थाल्दछन् । उनीहरूबीचको यो सम्बन्ध सरीताका बुबाआमालाई मन परेको हुन्छ तर शैलेशका बुबाआमालाई मन परेको हुँदैन ।

सरीतालाई काठमाडौँका विभिन्न ठाउँहरू घुमाउने क्रममा शैलेशले सर्वप्रथम स्वयम्भू घुमाउन लैजान्छ । त्यहाँ घुम्दा उसले नेपालको शान्ति र धार्मिक सहिष्णुताबारे सरीतालाई स्पष्ट पार्दछ । उसले सबै धर्मको उद्देश्य मानवकल्याण भएको र नेपालीहरूले धर्मको नाउँमा कुनै दङ्गा नमच्चाई पूर्णतया धार्मिक समन्वय स्थापना गरेको कुरा पनि स्पष्ट पार्दछ । शैलेशले दाइजोको सम्बन्धमा आदर्श विचार व्यक्त गर्दछ । उसको यस्तो आदर्श विचारबाट सरीताका परिवार प्रभावित हुन्छन् । यसरी सरीताका परिवारले शैलेशजस्तो योग्य नेपालीलाई पट्याइ नेपाली नागरिकता लिने अनेकौँ प्रयत्न गर्दछन् । उता शैलेशका परिवारले चाहिँ यसरी भारतीय नारीसँग बढ्दै गएको उसको उठबसलाई पटककै मन पराउँदैनन् र शैलेशलाई यस बारेमा सम्झाउँछन् । तर शैलेशले आफले सरीतालाई विवाहको आश्वासन नदिएको कुरा बताएर आमा बुबालाई सन्तुष्ट पार्दछ । यहाँसम्मको कथानक उपन्यासको आदि भागअन्तर्गत चौथो अङ्कसम्म अगाडि बढेको छ ।

पाँचौँ अङ्कदेखि उपन्यासमा मध्य भागको प्रारम्भ हुन्छ र संघर्ष विकासको स्थिति देखा पर्दछ । अग्रवाल दम्पतिले शैलेशलाई मन पराएर छोरी दिने निर्णय गर्दछन् तर मञ्जुर गर्ने हो कि होइन ? भनी द्विविधामा पर्दछन । त्यसपछि शैलेश र सरीता एकआपसमा अझ निकट हुन थाल्छन् । सरीताको परिवारलाई शैलेशले अरनिको राजमार्ग हुँदै साँगा, धुलिखेलगायतका विभिन्न ठाउँहरूका प्राकृतिक मनोरम दृष्यहरू र विभिन्न हिम शृङ्खलाहरूको दृष्यावलोकन गराउँदै खासा बजार पुऱ्याउँछ । खासाका विभिन्न ठाउँहरूमा घुमफिर गरेपछि सरीतालगायत उसका बुबा-आमा पनि नेपालको प्राकृतिक सौन्दर्यता र चिनियाँहरूको सौहार्दताबाट प्रभावित हुन पुग्दछन् । यस क्रममा शैलेशले उनीहरूका सामु नेपालमा चलिरहेको जनआन्दोलनका सम्बन्धमा स्पष्ट विचार राख्दछ । बूढानिलकण्ठ जाँदा सरीता नेपालको सुन्दर प्रकृतिमा लट्टिएर नेपाललाई नै स्वर्ग ठान्दै शैलेशको

उक्साहटमा कवितासमेत रचन पुग्दछे । अग्रवाल परिवारले आयोजना गरेको पिकनिकमा गोदावरी जाँदा शैलेशले उनीहरूलाई नेपालका हरेक विकास निर्माणका कार्यहरूमा भारतले हस्तक्षेप गरेको कुरा बताउँछ । यसपछि हरिश्चन्द्र अग्रवाल श्रीमती तारा अग्रवाललाई शैलेशको जिम्मामा छाडी भारतको लखनउमा रहेको घर बिक्री गरेर त्यस पैसाले नेपालमा छोरीको नाममा जग्गा लिने विचारले छोरीलाई लिएर भारततर्फ लाग्दछन् । यसबखत नेपालमा जारी रहेको जनआन्दोलनले तीव्र रूप लिएर देशका विभिन्न भागमा सयौं वीरहरूले आत्मोत्सर्ग गरिरहेका हुन्छन् । उता बाबु छोरीले लखनउको घर बेची त्यहाँबाट हिँड्न लाग्दा गुण्डाको सिकार भई दुबैको मृत्यु हुन्छ । यो दुःखद खबर लिएर एक भारतीय नेपाल आउँछ र तारा अग्रवाललाई सुनाउँछ । यस्तो दुःखपूर्ण खबर सुनेर तारा र शैलेश शोकविह्वल हुन्छन् । यस घटनाले हुनै लागेको शैलेश र सरीताको विवाहमा तुषारापात हुन्छ । यसरी शैलेश र सरीताको उन्मुक्त प्रेमसँगै अगाडि बढेको यस भागमा अग्रवाल परिवारसँग बढ्दै गएको शैलेशको आत्मीय सम्बन्ध, भारतद्वारा नेपालप्रति गरिएको ज्यादतीपूर्ण व्यवहार, भारतीय विदेश नीति, २०४६ सालको जनआन्दोलनजस्ता पृथक-पृथक विषयवस्तु यस भागमा एकैसाथ अगाडि बढेका छन् । सरीता र हरिश्चन्द्रको मृत्युसँगै यस भागको अन्त्य हुन्छ ।

उपन्यासको एघारौं अङ्कको मध्य बिन्दुदेखि अन्त्य भागको प्रारम्भ हुन्छ । पति र छोरीको वियोगपछि ताराले “म त्यो ज्यानमारा ठाउँमा कदापी जान्छु, खान नपाएर भोकै मर्नु परे पनि जान्छु (पृ. ५५)” भन्दै आजीवन भारत नजाने निर्णय गर्छे र आफुसँग भएको सम्पूर्ण सम्पत्ति बेचेर शैलेशको संरक्षणमा बस्न थाल्दछे । सरीताको मायामा फसेका अन्धभक्त शैलेशले पनि समाजको वास्ता नगरी मारवाडी महिला तारालाई आफ्नो घरमा ल्याई पाल्न थाल्दछ । यसपछि शैलेश सरीताको सम्भनामा विह्वल बन्छ र दैनिक जीवनमा उदासिनता देखा पर्दछ । सो उदासिनतालाई सङ्गीताको आगमनले केही हदसम्म कम गरिदिन्छ । सङ्गीता शैलेशकी एक सच्चा साथी हुन्छे । उसले बारम्बारको प्रयासपछि बल्ल शैलेशलाई भेट्ने अवसर पाउँछे । सङ्गीता कानुनकी विद्यार्थी भए पनि नारी कल्याण संस्थानमा निर्देशिका पदमा कार्यरत एक सचेत महिला हुन्छे । शैलेशले बाटो विराएको सङ्गीतालाई पटककै मन परेको हुँदैन । उसले शैलेशका गल्तीहरू स्पष्टसँग औँल्याईदिन्छे । त्यसपछि सङ्गीताका यस्ता आदर्श विचारबाट प्रभावित भएर शैलेश पनि शोकमुक्त हुनपुग्छ । सङ्गीताबाट भारतीय नारीलाई नेपालमा भित्र्याउँदा उत्पन्न हुने भावी दुष्परिणामबारे जानकारी पाएपछि शैलेशले आफ्नो राष्ट्रघाती सोचाइ र अन्धो दृष्टिकोणप्रति भूल स्वीकार गर्दछ । सङ्गीताद्वारा प्रस्तुत गरिएको सामाजिक वर्गविभेदको अन्त्य गरिनुपर्ने धारणालाई समेत शैलेशले स्वीकार गर्दछ ।

नेपालमा चलिरहेको जनक्रान्ति क्रमिक रूपले अगाडि बढिरहेको हुन्छ । त्यसै समयमा २०४६ सालको जनआन्दोलन हुन्छ । वि.सं. २०४६ चैत्र २४ गतेको ऐतिहासिक संघर्षमा शैलेश कैद हुन्छ । प्रजातन्त्र आउँछ र पञ्चायती व्यवस्थाको अन्त्य हुन्छ । शैलेशले पनि राजनैतिक परिदृष्यमा आफ्ना सोचाइहरू राख्छ । पञ्चायती व्यवस्थाको अन्त्यपछि २०४७ वैशाख ७ गते गठित अन्तरिम मन्त्रिमण्डलले शैलेशलगायत सम्पूर्ण बन्दीहरूलाई मुक्त गर्दछ । यता प्रजातन्त्र आएपछि पनि कार्यरत नेताहरूबाट भने जनताहरूले चाहेजस्तो शासन व्यवस्था भने पाउँदैनन् । यस विषयलाई लिएर शैलेश पुनः निराश बन्दछ । शैलेशको नैराश्यतालाई भङ्ग गर्दै सङ्गीता पुनः उसको सामु देखा पर्दछे र निर्विकल्प मानिएको पञ्चायती व्यवस्था त जनताको सङ्गठिततामा ढल्यो भने राष्ट्रघाती र छिमेकीका भूत त तह लागिहाल्छन् नी भन्ने धारणा व्यक्त गर्दछे । पढेलेखेका युवकले नपढेका युवतीसँग र पढेका युवतीले नपढेका युवकसँग विवाह गर्नुपर्ने र यसो भएमा सामाजिक सन्तुलन हुनसक्ने धारणा सङ्गीताले व्यक्त गर्दछे । यसै अनुरूप शैलेशलाई समाजमा उपेक्षित एउटी नपढेकी युवतीसित विवाह गर्ने प्रस्ताव राख्दछे । शैलेश पनि उनको आदर्श विचारबाट प्रभावित भएर “अब अशिक्षित मात्र हैन सहारा नपाएका र समाजले हेला गरेका आइमाईसँगै विवाह गरेर उनीहरूको जीवनको मोड बदलिदिन चाहन्छु (पृ.६९)” भन्दै उसको प्रस्तावलाई स्वीकार्दछ । अनि रु. ४००।- मात्र खर्च गरी समाजबाट उपेक्षित र अशिक्षित केटीसँग विवाह गर्छ र दुबै वर-बधुले देश र जनताका लागि सदैव मरिमेट्ने प्रण गर्दछन् । उनीहरूको यसप्रकारको अनौठो विवाहको पत्रपत्रिकाका माध्यमबाट व्यापक प्रचार-प्रसार हुन्छ र यहीं उपन्यासको पनि अवसान हुन्छ ।

छिमेकीको भूत उपन्यासमा यथार्थमूलक र उत्पाद्य स्रोतको कथानकको प्रयोग गरिएको छ । यस उपन्यासमा नेपाली इतिहासका यथार्थ तथ्यहरूलाई छर्लङ्ग्याउँदै भारतको वैदेशिक नीतिलाई चिरफार गरिएको छ । भारतले आर्थिक नाकाबन्दी गरिदिएका कारण भू-परिवेष्टित राष्ट्र नेपालले भोग्नुपरेका समस्या र नेपाललाई कज्याउँन भारतले लिएको पूँजीवादी हेपाहा नीतिलाई यस उपन्यासले समेटेका कारण यसको कथानकको स्रोत समकालीन यथार्थ रहेको पुष्टि हुन्छ ।

छिमेकीको भूत उपन्यास द्वन्द्वका हिसावले पनि सफल नै रहेको छ । यसमादेखिएका पात्रहरूका आन्तरिक र बाह्य द्वन्द्वका कारण कथानक सबल ढङ्गले अगाडि बढेको छ । यस उपन्यासमा शैलेशले भारतलाई ठूलो मान्दा सरीताको मनमा उत्पन्न भएको विचारमा आन्तरिक द्वन्द्व सबल रूपमा देखा पर्दछ भने शैलेश र उसको परिवार, शैलेश र सरीता, शैलेश र संगीता, शैलेश र समाज, पञ्चायती व्यवस्था र जनआन्दोलन आदिका बीचमा पर्याप्त मात्रामा बाह्य द्वन्द्व पाइन्छ ।

ताराले भारतप्रति देखाएको आक्रोस, ताराको मानसिक विक्षिप्तता, शैलेशको शोकाकुल अवस्था आदिमा पनि आन्तरिक द्वन्द्व देखा पर्दछ। यसरी हेर्दा उपन्यासमा आन्तरिक द्वन्द्वका तुलनामा बाह्य द्वन्द्व नै सबल देखा पर्दछ।

छिमेकीको भूत उपन्यास वर्णनात्मकशैलीमा लेखिएको छ। उपन्यासकारले तृतीय पुरुष कथन ढाँचामा उपन्यासको कथानक संरचित गरेका छन्। उपन्यासभित्र कतिपय ठाउँमा दृष्यात्मकशैलीको पनि उपयोग गरिएको छ। उपन्यासमा कतैकतै पात्रहरूका विचार र संस्मरणहरू आकाले उपन्यास विश्लेषणात्मक र संस्मरणात्मक समेत बन्न पुगेको छ। यसमा परम्परित उपन्यासहरूमा भैं अड्क वा परिच्छेदहरूको विभाजन गरिएको पाइन्छ। यो उपन्यास आदि, मध्य र अन्त्यको आयोजनामा संरचित भएकाले यसमा रैखिक ढाँचाको उपयोग गरिएको पुष्टि हुन्छ। यसमा कवितांशको पनि प्रयोग गरिएको छ। यस उपन्यासमा शैलेश र सरीताको कथानक प्रमुख हो भने हरिश्चन्द्र, तारा, सङ्गीता आदि पात्रहरूको कथानक सहायक हो। यस उपन्यासको कथानक सुरुदेखि अन्त्यसम्म एउटै भएकाले यसमा सरल कथानकको प्रयोग भएको पाइन्छ। यथार्थमूलक ऐतिहासिक विषयवस्तु रहेको यस उपन्यासले आदर्शोन्मुख यथार्थवादी विचारधारालाई प्रस्तुत गरेको छ।

४.२.३ चरित्र र चरित्रचित्रण

छिमेकीको भूत उपन्यासमा नेपाली समाज र परिवेश अनुकूलका पात्रहरू प्रयोग भएका छन्। यो उपन्यास राजनैतिक विषयवस्तुमा आधारित भएकाले यसका बहुल पात्र राजनीतिक क्षेत्रका छन् र केही पात्रहरू सामाजिक जनजीवनबाट टिपिएका छन्। यो उपन्यासको उद्देश्य नै छिमेकी राष्ट्रहरूबीच न्याय र समानता, सत्य र स्वतन्त्रताको अपेक्षा राख्ने पात्रहरूका चरित्राङ्कन गर्नु भएकाले पनि यो पात्र प्रयोगका दृष्टिले सफल र महत्त्वपूर्ण छ। यसमा प्रयोग गरिएका बहुल पात्रहरूको नामकरण पनि व्यक्तिवाचक नामबाट नै गरिएको छ। यसमा शैलेश प्रमुख पुरुष पात्र हो भने सरीता प्रमुख स्त्री पात्र हो। यसमा सङ्गीता पनि सहनायिकाका रूपमा देखा परेकी छ। अन्य सहायक र गौण पात्रहरूमा हरिश्चन्द्र, तारा, समरराज, सरस्वती, सुरेन्द्र, फिरादी, सानो फुच्चे, सानो कान्छो, इन्दिरा गान्धी, विश्वनाथ प्रतापसिंह, चन्द्रशेखर, होटलको केटो, शर्मिला, भारतीय नागरिक, दुलही आदि रहेका छन्। यी पात्रहरूलाई पात्रविश्लेषणको सैद्धान्तिक आधारमा निम्नानुसार तालिकीकरण गरिन्छ :

क्र. सं.	पात्रको नाम	लिङ्ग	कार्य	प्रवृत्ति	स्वभाव	जीवन-चेतना	आसन्नता	आवद्धता
१.	शैलेश कुँवर	पुरुष	प्रमुख	अनुकूल	गतिशील	वर्गीय	मञ्चीय	बद्ध
२.	सरीता अग्रवाल	स्त्री	प्रमुख	अनुकूल	गतिशील	व्यक्तिगत	मञ्चीय	बद्ध
३.	सङ्गीता	स्त्री	सहायक	अनुकूल	गतिशील	वर्गीय	मञ्चीय	बद्ध
४.	हरिश्चन्द्र अग्रवाल	पुरुष	सहायक	अनुकूल	गतिशील	व्यक्तिगत	मञ्चीय	बद्ध
५.	तारा अग्रवाल	स्त्री	सहायक	अनुकूल	गतिशील	व्यक्तिगत	मञ्चीय	बद्ध
६.	समरराज कुँवर	पुरुष	सहायक	अनुकूल	स्थिर	व्यक्तिगत	मञ्चीय	बद्ध
७.	सरस्वती कुँवर	स्त्री	सहायक	अनुकूल	स्थिर	व्यक्तिगत	मञ्चीय	बद्ध
८.	भारतीय नागरिक	पुरुष	गौण	अनुकूल	गतिशील	वर्गीय	मञ्चीय	बद्ध
९.	सुरेन्द्र	पुरुष	गौण	अनुकूल	स्थिर	व्यक्तिगत	नेपथ्य	मुक्त
१०.	सानो कान्छो	पुरुष	गौण	अनुकूल	स्थिर	व्यक्तिगत	नेपथ्य	मुक्त
११.	विश्वनाथ प्रतापसिंह	पुरुष	गौण	अनुकूल	गतिशील	वर्गीय	नेपथ्य	मुक्त
१२.	चन्द्रशेखर	पुरुष	गौण	अनुकूल	गतिशील	वर्गीय	नेपथ्य	मुक्त
१३.	इन्दिरा गान्धी	स्त्री	गौण	प्रतिकूल	गतिशील	व्यक्तिगत	नेपथ्य	मुक्त
१४.	होटलको केटो	पुरुष	गौण	अनुकूल	स्थिर	व्यक्तिगत	नेपथ्य	बद्ध
१५.	शर्मिला	स्त्री	गौण	अनुकूल	स्थिर	व्यक्तिगत	नेपथ्य	मुक्त
१६.	दुलही	स्त्री	गौण	अनुकूल	स्थिर	वर्गीय	मञ्चीय	बद्ध

उपर्युक्त पात्रविधानगत तालिकाका आधारमा छिमेकीको भूत उपन्यासका प्रमुख पात्रहरूको चरित्रचित्रण निम्न अनुसार गरिएको छ :

४.२.३.१ शैलेश कुँवर

शैलेश छिमेकीको भूत उपन्यासको केन्द्रीय पुरुष पात्र हो । यो उपन्यास उसकै जीवनवृत्तमा आधारित छ । गोरो वर्ण, मिलेको जिउ र ठिक्क कदको मृदुभाषी शैलेश समरराज कुँवर र सरस्वती कुँवरको एकमात्र छोरो हो । उपन्यासमा आएका अन्य सहायक पात्रहरूलाई अस्तित्वशाली बनाउने कार्यमा उसको महत्त्वपूर्ण भूमिका रहेको छ । नेपालको चर्चित वकिल शैलेश शिक्षित र स्वाभिमानी व्यक्ति हो । देशभक्त एवं राजनीतिक चेतनायुक्त शैलेश गतिशील पुरुष मात्र हो । ऊ भारतीय विदेश नीतिका कारण नेपाल र नेपालीले दुर्भाग्यको सामना गरिरहनुपरेको विचार अभिव्यक्त गर्दछ । ऊ पञ्चायती व्यवस्थाका विरुद्धमा उभिएका कारण जनआन्दोलनताका बन्दीसमेत बन्न पुग्दछ । भारतीय नारी सरीता अग्रवालसँग प्रेमप्रणयमा बाँधिएको शैलेश उनको हत्याको खबरले शोकाकुल बन्दछ । उसले सरीताकी आमालाई संरक्षण दिएर उदाहरणीय कार्य गरेको छ । उसले भ्रष्ट प्रवृत्तिका नेताहरूप्रति दुराग्रहपूर्ण भावना राखेको छ । ऊ सरीताको हत्यापछि सङ्गीताका आदर्श विचारको अनुशरण गर्दै रु. ४००/- मात्रै खर्च गरेर वर्गीय समानता देखाउनका लागि समाजमा उपेक्षित नारीसँग विवाह गर्दछ । यस दृष्टिकोणबाट हेर्दा ऊ अगाध राष्ट्रभक्ति भल्काउन देशका निम्ति प्राणसमेत अर्पण गर्न चाहने अनुकूल पात्रका रूपमा देखा पर्दछ । यसरी मुक्तिकामी नेपाली युवावर्गको प्रतिनिधित्व गर्ने यो पात्रले वर्गीय भूमिका निर्वाह गरेको छ । यस उपन्यासको गतिशीलतामा उसको प्रमुख भूमिका रहेकाले ऊ बढ्द पात्र पनि हो ।

४.२.३.२ सरीता अग्रवाल

सरीता छिमेकीको भूत उपन्यासकी प्रमुख नारी पात्र हो । गोरो अनुहार, लरक्क परेको जीउ, साधारण पहिरन, निष्कपट भावना र प्रभावकारी व्यक्तित्व भएकी सरीता शैलेशकी प्रेमिकाका रूपमा रहेकी छ । उसले प्रथम भेटबाट नै शैलेशलाई प्रेमबन्धनमा फसाउने प्रयत्न गरेकी छ । भारतको उत्तरप्रदेशस्थित लखनउ घर भएकी सरीता बाबु र आमाका साथ ताहाचलमा डेरा गरेर बसेकी हुन्छे । भारतीय विदेश नीतिप्रति घृणा भाव राख्ने सरीता राजनीति शास्त्रमा एम्.ए. गरेकी र बी.एल्. पढ्ने धोको लिएकी एक बुद्धिजीवी नारी चरित्र हो । ऊ नेपालको शान्ति, मैत्री, धार्मिक एवं

सांस्कृतिक सहिष्णुताबाट प्रभावित भएर परिवारको अग्रसरतामा नेपालको नागरिकता लिने इच्छाले शैलेशको कार्यालयमा पुगेकी देखिन्छे । नेपाली भाषामा राम्रोसँग बातचित गर्न सक्षम सरीता उपन्यासमा सक्रिय भूमिका रहेकी मञ्चीय र बद्ध पात्र हो । उपन्यासमा गतिशील नारी पात्रका रूपमा देखा परेकी सरीताले नेपाल र नेपालीप्रति स्नेह भाव र भारतीय हेपाहा विदेशनीतिप्रति असहमति व्यक्त गरेकी छ । यो कारणबाट हेर्दा उपन्यासमा ऊ अनुकूल पात्रका रूपमा देखा परेकी छ । अत्यन्त भावुक प्रवृत्तिकी पात्र सरीतामा कविता लेख्न सक्ने क्षमता रहेको छ । आफ्नो सुन्दर रूप र मिजासिलो स्वभावले शैलेशको मन जित्न सक्ने सरीता बाबु-आमालाई समेत प्रभावित पार्न सक्ने व्यक्तिगत र बद्ध पात्र हो । उपन्यासको मध्य खण्डको अन्तिम प्रहरमा आफ्ना बाबुका साथ भारत गएका बखत गुण्डाद्वारा हत्या गरिएका कारण सरीताले दुःखद अन्त्यको सामना गर्नुपरेकोदेखिन्छ ।

४.२.३.३ सङ्गीता

सङ्गीता यस उपन्यासकी सहनायिका हो । ऊ उपन्यासको अन्त्य भागमा उपस्थित मञ्चीय नारी पात्र हो । साधारण पहिरन मन पराउने, सामाजिक विकासमा अभिरुचि राख्ने, जालभेल नगर्ने सरल स्वभावकी सङ्गीतामा समाज सुधार र राष्ट्रप्रेमी भावना पाइन्छ । कानूनकी विद्यार्थी भएका कारण शैलेशकी साथी बन्न पुगेकी सङ्गीता नारी कल्याण संस्थानमा निर्देशिका पदमा कार्यरत रहेकी हुन्छे । नेपाली नारीहरूले भारतीय वेश्यालयमा निरीह नारकीय जीवन बिताइरहेका अवस्थामा अझ विदेशी नारीसँग विवाह गर्दा २% मात्र भारतीय नारीहरू नेपाल भित्रिए भने पनि एक करोड नेपाली नारीहरू अझ विचल्लीमा पर्ने धारणा सङ्गीताले सहज रूपमा व्यक्त गर्दछे । शैलेशले बाटो बिराएको सङ्गीतालाई पटकै मन पर्दैन । सङ्गीताले प्रस्टसँग शैलेशका गल्तीहरू औल्याईदिन्छे । ऊ वर्ग समन्वयको आदर्श अनुरूप शैलेशलाई समेत यस दिसामा तान्न सक्षम अनुकूल पात्र हो । उपन्यासलाई अन्त्य भागमा गति दिन महत्त्वपूर्ण भूमिका खेल्न सफल सङ्गीता एक राष्ट्रवादी नारी हो । ऊ यस उपन्यासमा वर्गीय जीवनचेतनामा देखा परेकी बद्ध पात्र हो । यो उपन्यास उसकै कारणबाट सफल बनेको छ । बाह्र मसला एक लसुन भनेकै एउटी नारी पात्र सङ्गीताले नै यसका सबै पात्रका काला करतुतहरूलाई ढाकिदिएकी छ र उपन्यासलाई जीवन्त पारेकी छ ।

४.२.३.४ अन्य पात्रहरू

छिमेकीको भूत उपन्यासमा हरिश्चन्द्र, तारा, समरराज र सरस्वती सहायक पात्रका रूपमा देखा परेका छन् भने अन्य सबै पात्रहरू गौण भूमिकामा देखा परेका छन् । यहाँ देश-विदेशका विशिष्ट ख्यातिप्राप्त व्यक्तिहरूलाई पनि नेपथ्य पात्रका रूपमा उम्याइएको छ । हरिश्चन्द्र व्यापारको सिलसिलामा भारतबाट नेपाल आई काठमाडौँमै एउटा फर्निचर उद्योग सञ्चालन गरेर बस्ने भारतीय नागरिक हो । ऊ भारतीय नागरिकता परित्याग गरी नेपाली नागरिकता लिन चाहने सहायक पुरुष पात्र हो । ऊ यस उपन्यासमा अनुकूल चरित्रमा देखा परेको छ । तारा सरीताकी आमा हुन् । यस उपन्यासमा उनी सहायक नारी पात्रका रूपमा देखा परेकी छिन् । उनी पनि भारतीय नागरिकता परित्याग गरी नेपाली नागरिकता लिन चाहने अनुकूल चरित्रकी गतिशील पात्र हुन् । समरराज शैलेशका बुबा हुन् । उनी प्रगतिशील विचारधारा भएका शिक्षित र खान्दानी व्यक्ति हुन् । उनी उपन्यासमा सहायक भूमिका निर्वाह गर्ने, अनुकूल चरित्र भएका, मञ्चीय र बद्ध पात्र हुन् । शैलेशलगायत अन्य तीन सन्तानकी आमा बन्न पुगेकी सरस्वती सामान्य पढेलेखेकी, रुढिवादी कुरा गर्ने, सहायक पात्रको भूमिकामा देखापरेकी, अनुकूल चरित्र भएकी मञ्चीय र बद्ध पात्र हुन् ।

तारा अग्रवालसमक्ष श्रीमान र छोरीको मृत्यु भएको दुःखद समाचार लिएर आएको भारतीय नागरिक एक अनुकूल स्वभाव भएको, उपन्यासमा गौण पात्रको भूमिका निर्वाह गर्न सफल वर्गीय चरित्र हो । शैलेश र सरीताको परिवारलाई चिया, खाजा खुवाउने कार्यमा सुरेन्द्र, सानो कान्छो, होटेलको केटो आदि गौण पात्रको भूमिका रहेको छ । उपन्यासमा अन्य देश-विदेशका नेपथ्य पात्रहरूको प्रवृत्ति अनुकूल र प्रतिकूल दुवै रूपमा देखा परेको छ । उनीहरूले उपन्यासमा गौण रूपमा मात्र आफ्ना कार्यकौशलता देखाएका छन् । दुलही उपन्यासको अन्त्यमा देखा परेर पनि अनुकूल, वर्गीय, मञ्चीय र बद्ध नारी पात्रको रूपमा देखा परेकी छ । शर्मिला, दाउराघाँस गर्ने ठिठाठिठीहरू र अन्य केही पात्रहरूको भूमिका उपन्यासमा सुक्ष्म रूपमा रहेको छ । यस उपन्यासमा प्रस्तुत सम्पूर्ण पात्रहरूमा वर्गगत र व्यक्तिगत दुवैखाले जीवनचेतना पाइन्छ ।

छिमेकी भूत उपन्यास पात्रहरूको संख्यात्मक उपस्थितिमा ठिक्कको रहेको छ । शैलेश यस उपन्यासको मुख्य पात्र हो । उसकै चारित्रिक वृत्तका परिधिमा घुमेका अन्य प्रमुख र सहायक पात्रहरूले मूल कथालाई डोन्याउन सहयोग गरेका छन् । प्रमुख नायक पुरुष पात्र, प्रमुख नायिका नारी पात्र र सहनायिका नारी पात्रका चारित्रिक विश्लेषणमा यो उपन्यास संरचित भएकाले यो

चरित्रप्रधान उपन्यास हो । यसमा एक नायक र दुई नायिकाको प्रमुख भूमिका रहेका कारण यो बहुनायकत्व भएको उपन्यास हो । यसमा पात्रहरूको भीड कम छ । यस उपन्यासभित्रका सबै पात्रहरूको चरित्रचित्रण स्वभाविक ढङ्गले गरिएको छ र यो अनुकूल पात्रप्रधान उपन्यास हो ।

४.२.३.५ चरित्रचित्रण प्रविधि

छिमेकीको भूत उपन्यासमा मुख्य रूपमा प्रत्यक्ष वा वर्णनात्मक र गौण रूपमा अप्रत्यक्ष वा नाटकीय प्रविधिको प्रयोग गरी चरित्रचित्रण गरिएको छ । उपन्यासमा प्रयुक्त प्रायःजसो सबै पात्रहरूका विचार, सोचाइ, अवस्था र अनुभवहरूमा उपन्यासकारले आफ्नो दृष्टिकोण राख्दै आधिकारिक ढङ्गले वर्णन गरेका छन् । वर्णनात्मक प्रविधि अनुरूप उपन्यासकारले सरीताको शारीरिक सौन्दर्यको वर्णन यसप्रकार गरेका छन् । “गोरो अनुहार, लरक्क परेको जीउ, साधारण पहिरन र प्रभावकारी व्यक्तित्वले गर्दा शैलेश निकै प्रभावित भए र सरीतालाई अगाडिको मेचमा बस्ने सङ्केत गरे (पृ. १)”

अप्रत्यक्ष प्रविधिअनुसार शैलेश र सरीताको संवादबाट सरीताको नेपाल प्रतिको आस्था र आकर्षण यसरी उद्घाटन भएको छ -

शैलेश - “त्यसरी पनि भावमा डुब्ने हो त ?”

सरीता - “तपाईंको देश नै यसरी भावमा डुबाइदिन्छ त मैले के गरौं (पृ. २१) ?”

उपन्यासमा तारा अग्रवालको दृढसंकल्पबाट पनि उनको भारतप्रतिको वितृष्णा र नेपालप्रतिको आस्था स्पष्ट हुन्छ - “म त्यो ज्यानमारा ठाउँमा कदापि जान्न, खान नपाएर भोकै मर्नुपरे पनि जान्न (पृ. ५५) ।”

यसरी उपन्यासमा सटिक र प्रभावकारी चरित्रचित्रण गरिएको छ ।

४.२.४ पर्यावरण

छिमेकीको भूत उपन्यासले तीस वसे शासन व्यवस्थाको अन्त्य र बहुदलीय प्रजातान्त्रिक व्यवस्थाको प्रारम्भबीचको सङ्क्रमणकालीन समयावधिलाई देखाएको छ । यस उपन्यासमा घटेका घटनाहरूको समयगत परिवेश हेर्दा माथि उल्लिखित समयावधि अनुरूपकै तीन/चार महिना भित्रको

समयावधिदेखिन्छ । खासगरी नेपाल, भारत र चीनको तत्कालीन वातावरणलाई यस उपन्यासमा समेटिएको छ । शैलेश र सरीताको माध्यमबाट नेपाल र भारतको परिवेशलाई समेटिएको छ । अनि, शैलेश र सरीताका परिवारको खासा भ्रमणबाट थोरै मात्रामा भए पनि चीनको परिवेशको सानो अंशलाई प्रस्तुत गरिएको छ । यी आधारहरूमा हेर्दा यस उपन्यासको परिवेशले यिनै तीन वृत्तलाई अवलम्बन गरेकोदेखिन्छ । मूलतः यसमा भारत भूमिमा विद्यमान विकृति र विसङ्गतिलाई चित्रण गर्दै भारतको विदेश नीतिलाई छिमेकी राष्ट्रहरूका निम्ति भूतका रूपमा प्रस्तुत गरिएको छ । त्यस्तैगरी यसमा नेपालको राजनैतिक पञ्चायती कालखण्ड र त्यसको अन्त्यका लागि भएको ऐतिहासिक जनआन्दोलनको समेत चर्चा गरिएको छ ।

यस उपन्यासभित्र प्रयोग भएका स्थानीय परिवेशमा मुख्यतः काठमाडौं नै रहेको छ । काठमाडौं उपत्यकाका ताहाचल, सानेपा, स्वयंभू, चोभार, बूढानिलकण्ड, पाटन, बाँसवारी, सिवपुरी, टोखा, बालाजु, कीर्तिपुर आदि स्थानहरूलाई उपन्यासमा समेटिएको छ । यसले ओगटेका अन्य स्थानहरूमा काँशी, भारत, तातोपानी, साँगा, भक्तपुर सहर, विरेन्द्र प्रहरी विद्यालय, बनेपा, धुलिखेल, पाँचखाल, तीनपिपले, अरनिको राजमार्ग, दोलालघाट, सुनकोसी नदी, सुक्टे, खाडी चउर, जिरी, लामो साँघु, बाहबीसे, भोटेकोसी, चीनको लासा-खासा बजार, मितेरी साँघु, चीनको भू-भाग, तातोपानी भन्सार, रक्सौल, जोगवनी, बाँडे गाउँ फुलचोकी डाँडा, गोदावरीको शाही वनस्पति उद्यान, नौधारा मठहरू, नेपालगञ्ज, लखनउ, ललितपुर, हेटौँडा, तीनधारा, बुटवल, नारायणघाट, विराटनगर, दाङ्ग आदि पर्दछन् । यसरी उपन्यासमा नेपालका व्यापक क्षेत्रहरूका साथै भारत र चीनका केही सीमित क्षेत्रहरूलाई पनि समेटिएको छ । शैलेश र सरीताको हुर्कदै गएको माया-प्रेमका सन्दर्भमा काठमाडौंका विभिन्न दर्शनीय स्थानहरू स्वयंभू, बुढानिलकण्ठ, गोदावरी र अरनिको राजमार्ग हुँदै चीनको खासासम्मको यात्रालाई समेटिएको छ । यस उपन्यासले पञ्चायती व्यवस्थाको अन्त्यका लागि जनताहरूले गरेको जनआन्दोलन, आत्मबलिदान, त्यस समयको नेपाली परिवेशलाई जीवन्त रूपमा चित्रण गरेको छ । प्राकृतिक वर्णनले उपन्यासलाई अझ सुन्दर बनाएको छ । समष्टिमा यस उपन्यासले राजनैतिक परिवेशलाई आफ्नो मुख्य क्षेत्र बनाएको पाइन्छ ।

४.२.५ दृष्टिबिन्दु

छिमेकीको भूत उपन्यास प्रमुख पात्रहरू शैलेश र सरीताका जीवनमा घटेका घटनाहरूमा आधारित छ । यस उपन्यासका समाख्याता स्वयं उपन्यासकार नै हुन् । यस उपन्यासमा बाह्य अर्थात् तृतीय

पुरुषप्रधान कथन ढाँचाको प्रयोग गरिएको छ । उपन्यास प्रारम्भ हुँदाकै यस वाक्यले तृतीय पुरुष कथन ढाँचालाई प्रस्ट पार्दछ - शैलेश कुँवर नेपालका नाम चलेका वकिल मध्ये एक थिए । उनी एउटा राजनीतिक मुद्दाको फाइल अध्ययन गर्दै थिए । त्यसैवेला सरीता अग्रवाल उनको कार्यालयमा आएर अभिवादन गरिन् । शैलेशले मुन्टो उठाएर अभिवादन फर्काए (पृ. १) । यसमा उपन्यासकार स्वयंले प्रत्यक्षदर्सी भएर पात्रकै नामबाट संवोधन गरी हरेक घटनाको वर्णन गरेका छन् । साथै उपन्यासकारले आफूचाहिँ सर्वदर्सी बनी हरेक पात्रहरूलाई नजिकबाट हेरेर उनीहरूका विचार, चिन्तन, मानसिक संवेगजस्ता कुराहरूलाई खुलस्त रूपमा वर्णन गरेका छन् । यसमा उपन्यासकारले तृतीय पुरुष पात्र शैलेशलाई केन्द्रीय पात्रका रूपमा उभ्याएर उसले गरेको विवाहलाई वर्गीय समन्वयको उदाहरणका रूपमा लिँदै उनीहरूको यस प्रकारको अनौठो विवाहका सम्बन्धमा विभिन्न पत्रपत्रिकाहरूले प्रमुख स्थान दिएर सम्पादकीय लेखेको प्रसङ्ग उद्धृत गरेर उपन्यासको समापन गरेका छन् । सुरुदेखि अन्त्यसम्म नै उपन्यासकार समाख्याता रहेर तृतीय पुरुष पात्रका नामबाट विभिन्न घटनाहरूको वर्णन गरेका कारण यस उपन्यासमा तृतीय पुरुष सर्वज्ञ बाह्य दृष्टिबिन्दुको प्रयोग गरिएको पुष्टि हुन्छ ।

४.२.६ सारवस्तु

छिमेकीको भूत उपन्यासले ठूला पहुँचवाला छिमेकी देशले साना पहुँच नभएका छिमेकी देशहरूमाथि गर्ने गरेका असमान व्यवहारहरू, तीस वर्ष लामो पञ्चायती व्यवस्थाको अन्त्यका लागि नेपालमा भएको २०४६ सालको जनआन्दोलनका क्रममा घटेका राजनैतिक घटनाक्रमहरू एवं राजनीतिक पार्टीहरूले राष्ट्रहित विपरित गरेका कार्यहरूलाई यथार्थ रूपमा प्रस्तुत गरेको छ । उपन्यासमा कानून व्यवसायी युवा वर्गको प्रतिनिधित्व गर्ने प्रमुख पात्र शैलेशका माध्यमबाट जनआन्दोलनका योद्धाको चरित्र यथार्थ रूपमा उद्घाटन गरिएको छ । प्रस्तुत उपन्यासमा छिमेकी देश भारतद्वारा गरिएको थिचोमिचोको सिकार भएर भू-परिवेष्टित देश नेपालले पीडा भोगिरहेको अवस्थाको यथार्थ चित्रण गरेर न्याय र समानता, सत्य र स्वतन्त्रताको सन्देश दिन खोज्दै राष्ट्रप्रेमको आदर्शलाई प्रस्तुत गर्ने उद्देश्य राखिएको छ । यस उपन्यासका लेखकले छिमेकी देश भारतलाई हाउगुजीका रूपमा लिँदै त्यसबाट पर्ने नराम्रा प्रभावहरूमा मात्र आफूलाई सीमित राखेका छन् (खतिवडा, २०५३:५७) ।

प्रस्तुत उपन्यासले राजनीतिक विषयका साथ-साथै तत्कालीन सामाजिक यथार्थको समेत चित्रण गरेको छ । भारतमा विद्यमान विकृति र विसङ्गतिको चित्रणका साथै नेपाली प्राकृतिक छटाको उन्मुक्त गान गरिएको यस उपन्यासमा नेपाली सांस्कृतिक परिवेशको चित्रण गर्दै शैलेशजस्ता युवाहरूको मनमा गाँजिएका भूतलाई भारेर आदर्शवान बन्ने प्रेरणा दिइएको छ । यही नै यस उपन्यासको मुख्य अभीष्ट हो (ढकाल, २०५८ : ५५) । साथै सांस्कृतिक चाडपर्वका नाउँमा चलेका फागुजस्ता प्रथाका घातक पक्ष, बिहेवारीका नाउँमा चलेका धनीमानीका घमनडी, आडम्बरी व्यवहार र तिलक, दाइजोजस्ता अमानवीय प्रथाबाट हुने निर्दोष नारीहरूको हत्याजस्ता अमानवीय प्रथाबाट सतर्क रहनुपर्ने कुरामा समेत यस उपन्यासले गम्भीर सन्देश दिएको छ (हुमागाई, २०४७ : 'ज') । यसरी हेर्दा प्रस्तुत उपन्यासले नेपाली समाजमा विद्यमान वर्गविभेद र यसको अन्त्यका निम्ति युवा वर्गमा सचेतताको खाँचो टड्कारो रहेको कुरा दर्साएको छ । एकता, कर्तव्य, न्याय, भ्रातृत्व एवं मानवताको पाठ पढाउने आदर्शलाई पनि उपन्यासले आफ्नो उद्देश्य बनाएको छ (ढकाल, २०५८ : ५५) नेपाली राजनीतिमादेखिएका विकृति र विसङ्गतिलाई चित्रण गर्नु मात्र नभई नेपालमा विद्यमान धार्मिक सहिष्णुता, संस्कृति, मैत्री भाव एवं नेपाली प्राकृतिक सुन्दरताको वर्णन गर्नु पनि यस उपन्यासको अभीष्ट हो । समग्रमा, यस उपन्यासले देशप्रेम र राष्ट्रियताको उन्मुक्त भावलाई प्रस्तुत गर्ने मूल ध्येय राखेको छ ।

४.२.७ भाषा

छिमेकी भूत उपन्यासले राजनीतिक विषयवस्तुलाई समेटेका कारण यसमा सरल, स्वभाविक र आकर्षक भाषाका माध्यमबाट राजनीतिक शब्दावलीको प्रयोग गरिएको छ । यसमा पात्र र विषय अनुकूलकै भाषाले प्राथमिकता पाएको छ । नेपाली जनजीवनमा प्रचलित छरिता वाक्यहरू प्रयोग गरिएकाले उपन्यासमा सरलता उत्पन्न भएको छ । उपन्यासकार नेपालीको **जेलभित्र** उपन्यासमा प्रयोग गरिएको भाषाभन्दा विवेच्य उपन्यासमा प्रयुक्त भाषा छोटो, छरितो र सुबोध्य रहेको छ । उपन्यासमा पात्रका संवादका तुलनामा लेखकका टिप्पणी र मूल्याङ्कन धेरै भए पनि ती संवाद छोटो, सरल र रोचक छन् । थोरै भए पनि संवादको प्रयोगले पाठकलाई एकोहोरो वर्णनबाट मुक्ति दिलाएर कथानकलाई अघि बढाउँदै चरित्रको अङ्कन गर्नमा सहयोग पुऱ्याएको छ । यसमा कानूनी र पारिभाषिक शब्दहरूका साथै व्यक्ति बोलीको पनि प्रयोग गरिएको छ । यस उपन्यासमा कथ्य भाषाका साथै आगन्तुकअन्तर्गत अङ्ग्रेजी र हिन्दी स्रोतका शब्दहरूको प्रयोग अधिक मात्रामा

गरिएको छ । विषय र प्रसङ्ग अनुरूप ठाउँठाउँमा आएका उखान र टुक्काहरूले उपन्यासमा यथार्थको छाप छोड्दै उपन्यासको भाषालाई कलात्मक र आलङ्कारिक बनाएका छन् । उपन्यासमा प्रयोग भएका केही उखान, टुक्काहरूका उदाहरण *डाँडो काट्नु* (पृ. १३ र ४९) । *एउटै ड्याङ्का मुला* (पृ. २९), *खोलो तय्यो लौरो बिसियो* (पृ. ६५), *कवाफमा हड्डी बन्नु* (पृ. ५९) आदि ।

उपन्यासमा प्रयोग गरिएको व्यङ्ग्यात्मक भाषा यस्तो छ - “*सरीताको भूतले अभै छाडिसकेको छैन कि कसो* (पृ. ६३) ?”

संवादात्मक भाषाको प्रयोगले उपन्यासलाई नाटकीय बनाएको छ, जस्तै -

हरिश्चन्द्र - के सोचिरहेकी निद्रा आएन कि कसो ?”

तारा - तपाईंहरूले नेपाली नागरिकता पनि लिन सक्नु भएन । सधैं किरायको घरमा बस्ने हो कि कसो ? छोरीको बिहे नेपालमै गरिदिन पाए कमसेकम ऊ त नेपाली नागरिक हुन पाउने थिई । उसको नाममा मात्र भए पनि जग्गा किन्न पाइने थियो (पृ. २७) ।

यस उपन्यासमा प्रयोग भएको आलङ्कारिक भाषाको एक अंश - *सूर्य पनि नेपालबाट अर्को बाह्र घण्टाको लागि बिदा लिनु परेकोमा मधुरो अनुहार लाएर बिस्तारै चन्द्रागिरीको डाँडा काट्दै थिए* (पृ. ४९) ।

विवेच्य उपन्यासमा प्रयुक्त दैनिकीको भाषा - *आज शनिवार भएकाले बूढानिलकण्ठमा दर्शन गर्न जाने मानिसहरूको भिड थियो । बाँसवारीका उत्तरखेतहरूमा गहुँका हरिया बाला भुलेकादेखिन्थे* (पृ. ४५) ।

उपन्यासमा प्रयुक्त कवितांशले उपन्यासलाई लयात्मक बनाएको छ, जस्तै

बगिरहेछ शीतल पवन

हराभरा छ वन उपवन

स्वर्गभैँ लाग्छ यो देश राम्रो

भू-तलको स्वर्ग हो हाम्रो ।

अनेकतामा एकता प्रवल

पौरखमा वीरता सवल

जताततै सहयोग र सौहार्दता

धन्य धन्य छ नेपाल माता (पृ. ४८) ।

छिमेकीको भूत उपन्यासको भाषा सरल, सहज र सम्प्रेष्य प्रकारको रहँदा-रहँदै पनि यसको भाषाका सम्बन्धमा केही कमजोर पक्षहरू पनि रहेका छन् । जस्तै - भारतबाट नेपाल आएको दुई महिना भित्रमै सरीता र ताराले स्पष्टसँग नेपाली भाषा बोल्न सकेको देखाउनु, धनआर्जनको लागि व्यापारको सिलसिलामा जहाँसुकै चाहारी हिंङ्ने हरिश्चन्द्रका मुखबाट नेपालको राष्ट्रियता र भलाइका कुरा गरिनु र कम्युनिष्ट पार्टी राम्रो हो भनी तर्क दिइनु पनि नेपालमा व्यापार गर्न आउने बित्तिकै सम्भव देखिँदैन । उपन्यासको अन्त्यमा व्यक्त गरिएका विचारहरू ठाडोशैली र भाषामा उदाङ्गो हुने गरी लेखिएका छन् । कतैकतै ह्रस्व-दीर्घ र चिह्न प्रयोगसम्बन्धी नियमहरू मिचिएका छन् । उपन्यासमा यस्ता केही भाषिक र वर्णविन्यासगत त्रुटिहरू रहे तापनि सामाजिक स्तर अनुरूपकै कथ्य भाषाको प्रयोगले उपन्यासमा सहजताको सिर्जना गर्दै उपन्यासलाई जीवन्त बनाएको छ । यी विविध भाषिक विशेषताहरूका कारण यो उपन्यासको भाषा सरल, सहज, सम्प्रेष्य, रोचक एवं प्रभावकारी बनेको पाइन्छ ।

४.२.८ प्रतीक र बिम्ब

छिमेकीको भूत शीर्षक नै प्रतीकात्मक भएकाले समष्टिमा यो प्रतीकात्मक उपन्यास हो । यसमा छिमेकी भनेर भारतलाई र भूत भनेर भारतका नराम्रा चलन एवं कुसंस्कारहरूलाई सङ्केत गरिएको छ । साधारण भेषभुषामा पनि गुराँसजस्तै फक्रिनु, जीवनभरका लागि बस्ने घर खोज्नु, फुलजस्तै हलुका हुनु, 'मितेरी साँधु' (चीन र नेपालको मित्रताको प्रतीक), मधुरो अनुहार, देवी, स्वर्ग, नर्क, मर्त्य, शोकनदी, सुखनदी, खासा, इन्दिरा गान्धी आदिजस्ता बिम्ब र प्रतीकको प्रयोग उपन्यासमा गरिएको छ । यिनको प्रयोगले उपन्यासलाई ओजस्वी र आलङ्कारिक समेत बनाएको छ । उपन्यासकारले चीनको खासा जङ्गलको वर्णन निम्नानुसार गरेका छन् : खासाको जङ्गल खासा नै थियो । हरियाली घनाजङ्गल र ठाउँ-ठाउँमा बग्ने सेता छहराले हरियो सारी र हीराको हारमा

शुसोभित युवती, जस्तै देखिन्थ्यो । खासाको प्रकृति त्यसैसँग प्रतिस्पर्धा गर्दथ्यो (पृ. ४०) । यस वर्णनात्मक प्रस्तुतिले खासाको प्राकृतिक रमणीयता स्पष्ट थाहा पाउन सकिन्छ । शैलेशले सरीताकी आमालाई सदाको लागि आश्रय दिनुमा अतृप्त यौनाकांक्षाको प्रतीकात्मक स्वरूप भल्कन्छ ।

उपन्यासमा कहीं-कतै बिम्बात्मक भाषा पनि रहेको छ । यसमा कवितात्मक प्रस्तुतिका कारण बिम्बको उपयोग गरिएको छ । परिवेशको प्रस्तुतिमा पनि बिम्बको प्रभावोत्तेजक रूप पाउन सकिन्छ । जस्तै- शोकनदीमा चिनिने सप्तकोसी अब आएर सुखनदीमा परिणत भएको छ (पृ. ११) । मार्क्सवादीहरू बिम्ब र प्रतीकको विरोध गर्दैनन् । यस उपन्यासमा बिम्ब र प्रतीकको प्रयोग औचित्यपूर्ण ढङ्गले गरेर उपन्यासकार नेपालीले अभिव्यक्तिमा तीव्रता थपेका छन् ।

४.२.९ गति र लय

छिमेकीको भूत तृतीय पुरुष प्रधान सर्वज्ञ दृष्टिबिन्दुमा लेखिएको उपन्यास भएकाले यसमा उपन्यासकारको चाहना अनुरूप गतिको निर्वाह भएको छ । कथानकको उद्घाटनका क्रममा वर्णनात्मक पद्धतिको प्रयोग हुँदा उपन्यासको गति तीव्र भएको छ, भने दृश्यात्मक पद्धतिको प्रयोग हुँदा उपन्यासको गति कम भएको छ । यसकारणले गर्दा उपन्यासमा आरोह र अवरोहको स्थिति सिर्जना भएको छ । यस उपन्यासमा अड्कैपिच्छे फरक-फरक घटना, काल र क्रियाको प्रस्तुतीकरण गरिएको हुँदा गतिको अवस्थामा तीव्रता आएको छ । यसमा गरिएको व्यङ्ग्यको प्रयोगले गतिमा विशेष भूमिका खेलेर प्रभावान्वितिको सिर्जना गरेको छ । लेखकले पाठकलाई नयाँपन दिईरहन दृश्यात्मक र संक्षेपात्मक पद्धतिको परिवर्तन छिटो-छिटो गरेका छन् । यस उपन्यासमा बिम्बात्मक प्रयोगले आन्तरिक लयको मोहकता सिर्जना गरेको छ, भने भाषागत मिठासबाट पनि ध्वनिगत लय सिर्जना भएको छ । द्वन्द्व र कुतुहलताको समुचित विन्यासबाट लयको सिर्जना भएको छ । कारुणिक र दुःखद वातावरणमा निराशाको पुनरावृत्तिले गर्दा भावको प्रवलता सघन हुन गई सुन्दर लयको सञ्चार भएको अनुभव उपन्यास पढ्दा हुन्छ । बिम्बात्मक भाषा, आलङ्कारिक प्रस्तुति तथा यथोचित व्यङ्ग्यले लयमा जीवन्तता प्रकट गरेको पाइन्छ । छोटो-छोटो वाक्य र पात्रअनुकूल भाषाशैलीको प्रयोगले उपन्यासको गतिमा तीव्रता ल्याएको छ ।

४.२.१० शीर्षकप्रयोग

छिमेकीको भूत दुई शब्दे शीर्षक भएको उपन्यास हो । छिमेकीको शाब्दिक अर्थ १- छिमेकको २- छिमेकमा भएको ३- वल्लोपल्लो घरको ४- निकटवर्ती (अधिकारी र भट्टराई, २०६३ : ३७७) भन्ने हुन्छ भने भूतको शाब्दिक अर्थ १- मरेको मान्छेको आत्मा वा त्यसको कल्पित आकार २- मृतात्मा ३- प्रेत ४- पिशाच -अधिकारी र भट्टराई, २०६३ : ७६४) भन्ने हुन्छ । यस उपन्यासमा एउटा सार्वभौम, गरिब, भू-परिवेष्टित राष्ट्र नेपालले अर्को छिमेकी राष्ट्र भारतबाट सदैव तर्सिरहनु परेको अवस्थालाई देखाइएको छ । नेपाललाई छिमेकीका आर्थिक, सा.स्कृतिक, राजनैतिक, धार्मिक आदि भूतले कतिसारो तर्साइरहेका छन् भन्ने कुरालाई समेत यहाँ प्रस्तुत गरिएको छ । यस अनुसार

छिमेकीको भूत शीर्षक र उपन्यासको कथका बीचमा सामञ्जस्यता पाउन सकिन्छ । कुनैपनि निर्णय, ढेकापट्टा, निर्माण, किनमेल आदि काममा समेत नेपालले सधैं छिमेकीको मुखापेक्षी भएर तर्सिरहनु परेको तथ्यलाई यस उपन्यासमा सोभो ढङ्गले उपस्थित गरिएको छ (सुवेदी, २०५३ : ३९) । यस उपन्यासमा सन्धि सम्झौता, वार्ता आदिमा अनेकौं असमानताहरू देखाएर भारतले भूतको रूप धारण गरेर नेपाललाई तर्साइरहेको स्थितिको मीठो चित्रण गरिएको छ । भूतले लठ्याएको नेपाली पात्र शैलेशलाई उपन्यासको अन्त्यमा सङ्गीताले बाटो देखाएकी छ र भूत भारेकी छ । यही विषयलाई उपन्यासमा सटिक तरिकाबाट उजागर गरिएकोले यस उपन्यासको शीर्षक सार्थक रहेको छ ।

४.३ उज्यालो गाउँ उपन्यास लेखनको प्रेरणा र पृष्ठभूमि

२०३८ सालमा नेपाली साहित्यका फाँटमा ओर्लिई आफ्नो साहित्यिक यात्राको थालनी गर्न भक्तबहादुर नेपाली आधुनिक नेपाली साहित्यको समुन्नतिमा समर्पित व्यक्तित्व हुन् । **उज्यालो गाउँ** उनको तेस्रो प्रकाशित उपन्यास हो । यस उपन्यासमा दुःखी गरिब जनताको एकता भएमा वर्गसंघर्ष र सामाजिक बहिष्कारको नीतिबाट समाजमा व्याप्त कुतत्त्वगत कुसस्कारहरूलाई परास्त गर्न सकिन्छ भन्ने कुरालाई देखाउन खोजिएको छ । यहि वर्ग संघर्ष पूर्व वर्ग चेतना अति नै आवश्यक हुन्छ भन्ने कुराले नै यो उपन्यास लेखनका लागि प्रेरण स्रोतको कार्य गरेको छ । हाम्रा गाउँ घरहरूलाई राम्रो रमाइलो र त्यहाँको जनजीवनलाई सुखी, आनन्दी कसरी पार्न सकिएला भन्ने बारेका रचनात्मक उपायहरू तर्फको खोजी कार्यले पनि यो उपन्यास लेखनका लागि थप प्रेरणा प्रदान गरेको छ । गाउँको स्वास्थ्य, शिक्षा, शिशु-स्याहार, प्रौढ शिक्षा, खानेपानी, वस्तुभाउको हेरविचार, मनोरञ्जन आदि अत्यावश्यक काम कुरा प्रति नेपाली जनताको ध्यान आकर्षित गराएर

सम्पूर्ण जनताको भविष्य नै उज्यालो बनाउने मनसायले यो उपन्यास लेखन प्रेरित गरेको पाइन्छ । जातभातको सडकुचितताबाट मुक्त भएर सबै जातजातिलाई समान ठान्ने संस्कार बनोस्, विदेशी सेनामा नेपालीहरूले भर्ना हुनु नपरोस् जस्ता थुप्रै पवित्र भावनाहरूले पनि यो उपन्यास लेखनका लागि थप प्रेरणा प्रदान गरेका छन् । गाउँमा गएर काम गर्न प्रेरित गर्ने र स्वारा गाउँलाई नमुनाका रूपमा लिएर त्यसलाई उज्यालो र सुन्दर गाउँका रूपमा कसरी परिणत गर्न सकिन्छ भन्ने उदाहरण पेश गर्दै देशभक्तिपूर्ण भावनामा रमेर नेपालमा कसरी चाँडो-चाँडो विकास गर्दै जान सकिएला र यसको मान इज्जत बढ्दै जान पाउला भन्ने हुटहुटीले नै यो उपन्यास लेखन प्रेरित गरेको हो । त्यसैले यस उपन्यासमा परिश्रमको महात्म्य गाएर सुधारवादी चेतना फैलाउने प्रयत्न गरिएको छ ।

यो उपन्यास लेखिँदाको पृष्ठभूमि २०३८ सालको राष्ट्रिय पञ्चायतको निर्वाचन पछिको समय हो । पञ्चायती व्यवस्थामा प्रकाशन गर्ने प्रतिकूल परिस्थिति नभएका कारण २०४८ सालमा आएर मात्र यो उपन्यास संशोधन सहित प्रकाशित भएको हो । २०३८ सालमै प्रकाशन गर्न सकिएको भए अवश्य नै बढी चर्चाको विषय बन्थ्यो होला (नेपाली, २०४८: 'घ') भन्ने उपन्यासकारको आत्मस्वीकृतिबाट पनि यो उपन्यास लेखिँदाको पृष्ठभूमि २०३८ साल नै हो भन्ने पुष्टि हुन्छ । पञ्चायती व्यवस्थाका दस वर्षको समयावधिमा घटित राजनैतिक घटना क्रमहरू, त्यस पूर्वका केही घटनाहरू र नेपाली इतिहासका कालखण्डमा घटेका घटनाहरूको समेत कलात्मक प्रस्तुतिका साथ गरिएको एउटा आदर्श गाउँको परिकल्पनाले यो उपन्यास लेखनमा ठूलो मद्दत पुऱ्याएको छ । यस्तै- यस्तै विषयवस्तुहरू यस उपन्यास लेखनको प्रेरणा र पृष्ठभूमि बनेका छन् ।

४.४ उज्यालो गाउँ उपन्यासको विश्लेषणात्मक अध्ययन

४.४.१ संरचना

उज्यालो गाउँ लघुउपन्यास हो । यो राजनैतिक विषयलाई प्रमुख स्थान दिई देशभक्तिपूर्ण भावभूमिमा लेखिएको विचारप्रधान औपन्यासिक कृति हो । यो उपन्यास जम्मा १२७ पृष्ठ र २२ परिच्छेदमा संरचित छ । हरेक परिच्छेदहरूलाई एक, दुई, तीन ... एक्काईस, बाईस संख्याहरूले चिनारी दिइएको छ । यसको परिच्छेदगत पृष्ठ वितरण प्रायः असमाननैदेखिन्छ । यो उपन्यास शीला कै केन्द्रीयतामा अगाडि बढेकाले आदि, मध्य र अन्त्यको समुचित विन्यासमा रैखिक ढाँचामा अगाडि बढेको छ । भावगत तथा तत्त्वगत सुगठितता नै यो उपन्यासको सबल संरचना हो ।

४.४.२ कथानक

राष्ट्रिय पञ्चायतको चुनावमा पराजित भएकी पूर्वमन्त्री शीला थापा बागवजार स्थित आफ्नो निवासस्थानमा विस्मित भएर पल्टि रहेको अवस्थाको चित्रणबाट **उज्यालो गाउँ** उपन्यासको कथा प्रारम्भ भएको छ । पञ्चायती व्यवस्थामा जनताको मुक्तिका लागि लड्ने वीरहरू, तिनीहरूका विद्रोह र भूमिगत जीवन, पञ्चायतका पृष्ठपोषकहरूका घृणित क्रियाकलाप एवं सामाजिक दुखस्थाको विषयलाई प्रस्तुत गर्ने यस उपन्यासको कथावस्तुलाई आदि, मध्य र अन्त्यको रैखिक ढाँचामा अध्ययन गर्न सकिन्छ (ढकाल, २०५८ : ५७) । आदि भागको कथानक प्रथम परिच्छेददेखि आठौँ परिच्छेदसम्म फैलिएको छ । चुनावमा पराजित भएकी शीलाले आफ्नो १३ वर्षको बाल्यकालमै ४० वर्षको वृद्ध पतिसँग विवाह भएको अवस्थादेखि प्रधानपञ्च, जिल्ला पञ्चायत सदस्य, राष्ट्रिय पञ्चायत सदस्य, मन्त्री र वर्तमानको पराजयसम्मका सम्पूर्ण घटनाहरूको स्मरण गरेकी छ । पराजयको पीडाले विह्वल बनेकी शीलालाई पथप्रदर्शन गर्ने र जनवल के हो भनी बुझाउने कार्य राजुले गरेको छ । राजुले अर्का उम्मेदवार गुणेन्द्रबहादुर खत्रीलाई समेत सचेतताको पाठ पठाएको छ । राजु सामान्य पत्रकार भए पनि उसले सामाजिक संरचनाको बारेमा यथेष्ट ज्ञान बोकेको देखिन्छ । शीलाको विगत जे जस्तो भए पनि आगतचाहिँ स्वच्छ बनाउने र सामाजिक क्षेत्रमा काम गर्ने अग्रसरता राजुको सान्निध्यबाट मात्र प्राप्त हुन्छ (गुरागाई, २०५३:७७) । यसरी राजुबाट यथार्थ बोध भएपछि पीडालाई प्रायश्चित्तमा बदल्ने निर्णय गरी शीला शान्त हुन्छे । शीलालाई सदैव साथ दिने र सहयोग गर्ने कार्य सुनीताले गरेकी छ । राजुको निर्देशन र योजना अनुरूप शीला र सुनीता नेपालको पूर्वी पहाडको स्वाँरा गाउँमा पुग्दछन् र **उज्यालो गाउँ**को भावी योजनामा क्रियाशिल हुन्छन् । सुनीताको योजनाबाट प्रभावित भएर शीलाले आफ्नो आम्दानीको केही अंश उक्त योजनामा खर्च गर्न सहमत हुन्छे । उनीहरूको योजनामा केही सामन्ती चरित्रका व्यक्तिहरू बाहेक सम्पूर्ण स्वाँराबासीहरूको सहयोग प्राप्त हुन्छ । गाउँलेहरूको निस्वार्थपूर्ण सहयोगबाट उक्त गाउँ उज्यालो भएको छ र स्वाँराका छिमेकी गाउँहरूमा पनि यसको प्रभाव पर्दै गएको छ । केही ठाउँमा परिवर्तनकामी र यथास्थितिवादीका वीचमा संघर्ष भएको र विदेसिन बाध्य भएका व्यक्तिहरू स्वदेश फर्कन थालेको वर्णन पनि रोचक ढङ्गमा प्रस्तुत गरिएको छ । अर्कातिर काठमाण्डौमा अध्ययनरत दाजु बहिनी मधु र भवानी दसैं विदामा घर आउँछन् । स्वाँरा घर भएका यिनीहरू लामो साँघु बजार जाँदा मधु सुचिकार मालतीसँग भवानी चुरौटे फिरोजसँग आकर्षित भएसम्मका घटनाहरू आदि भागमा आएका छन् ।

उपन्यासको नवौँ परिच्छेदका घटनाक्रममा उत्पन्न संघर्षमय वातावरणसँगै कथानकको मध्य भागको सुरुआत हुन्छ । दसैँमा शीलाले गरिव गाउँलेहरूलाई पैसा बाँडेपछि स्वारा र लामो साँघुका सामन्ती र भूमिपतिहरू गाउँलेहरूले ऋण नलिएकोमा चकित हुन्छन् । मधु र मालती, भवानी र फिरोज आपसमा निकट सम्पर्कमा आउन थाल्दछन् (ढकाल, २०५८ :५८) ब्रिटिस सेनामा कार्यरत हर्कबहादुरको टोली दसैँमा घर फर्कने योजनामा जुट्दछ । यसैविचस्वारांमा विशाल आमसभा गरी शीला र सुनीताले उज्यालो गाउँ कार्यक्रमको घोषणा गर्दछन् । मधु र भवानीले समेत यस कार्यक्रमको सदस्यता ग्रहण गर्दछन् । उक्त कुरा उनीहरूका बाबु धनानाथ पाध्यालाई मन पर्दैन र उनी आक्रोशित हुन्छ । आक्रोशित बाबुलाई मधुल सम्झाउँछ भने विदेशिएका आफन्तहरूलाई स्वदेश फर्काउन गाउँलेको निर्णय अनुसार वृन्दाले आफ्ना पति बलबहादुरका माध्यमबाट सम्पूर्ण ब्रिटिस सेनालाई स्वदेश फर्काउने मानसिकता बनाउँछे । सत्ताईस ब्रिटिस नेपाली सेनासाथ बलब. उज्यालो गाउँ फर्कदा उनीहरूको भव्यताका साथ स्वागत गरिन्छ । यस कार्यक्रमबाट प्रभावित पिस्करका युवायुवतीहरू इली थामीका नेतृत्वमा बैठक बस्छन् । यो कुराको सुईको पाएर स्थानीय सामन्तहरूले षण्यन्त्र गरेर प्रहरीको सहयोग लिई इली थामीलगायतका अनेक न्यायप्रेमीहरूको हत्या गर्दछन् । यस कार्यक्रमबाट प्रभावित धनानाथ पाध्या र भुँडे कार्कीले अञ्चलाधिस र प्र.जि.अ. गुहारेर शाखा अधिकृत कृष्णब. खत्रीको जाँचबुझ आयोग उज्यालो गाउँमा ल्याउँछन् । यहाँ सम्मका घटनाहरू उपन्यासको मध्य भागमा आएका छन् । यस भागमा मूल कथासँगै मधु र मालती, ब्रिटिस सैनिक र पिस्करका वीरहरूका कथा प्रासङ्गिक कथावस्तुका रूपमा आएका छन् (ढकाल, २०५८:५८) ।

सत्रौँ परिच्छेदको सुरुआतसँगै उपन्यासको अन्त्य भाग प्रारम्भ हुन्छ । उज्यालो गाउँमा भएको सामूहिक विवाहमा मधु र भवानीलगायतका सात जोडीहरू सामेल हुन्छन् । उज्यालो गाउँ कार्यक्रमबाट प्रभावित कृष्णबहादुरले तयार पारेको प्रतिवेदनका आधारमा श्री ५ को सरकारले त्यस कार्यक्रमका लागि सुरक्षा प्रबन्ध गर्दछ । उता सामन्ती कहलाएका धनानाथ र भुँडे कार्की कृष्णबहादुरको सल्लाह र निर्देशनमा यस कार्यक्रममा सामेल हुन्छन् । यसपछि नाति जर्नेलले कार्यक्रम बिथोल्नका लागि शीलालाई प्रलोभनमा पार्ने प्रयास गर्दछ । अर्कातिर नेपालमा भारतीय पक्षबाट नाकाबन्दी गरिएपछि कुनै देशमा हाहाकारको स्थिति उत्पन्न हुन्छ र नेपालमा पञ्चायती व्यवस्थाको अन्त्य हुन्छ । भारतमा भएको चुनावमा पनि सत्तारूढ दलको पराजय हुन्छ । २०४७ सालमा उज्यालो गाउँको पाँचौँ वार्षिकोत्सवमा भापा काण्डका सहयोद्धा मोहननाथ र सुनीताको

विवाह हुन्छ, अनि पार्टी सुदृढीकरणका लागि सुनीता उज्यालो गाउँबाट विदा हुन्छे र देशमा आम चुनाव भई काङ्ग्रेसका सरकार गठन हुन्छ। मोहननाथ र सुनीता दुबै जना समग्र राष्ट्रलाई उज्यालो गाउँमा परिणत गर्ने सोचमा मग्न भएको दृष्यसँगै उपन्यासको अन्त्य हुन्छ।

उज्यालो गाउँ उपन्यासमा यथार्थमूलक अनुभव र उत्पाद्य स्रोतको कथानकको प्रयोग गरिएको छ। यस उपन्यासमा ऐतिहासिक विषयवस्तुलाई आदर्सान्मुख यथार्थावादी प्रवृत्तिका साथ प्रस्तुत गरिएको छ। यसमा २०१५ सालदेखि २०४८ सालसम्म नेपाल र नेपालीले देखे-भोगेका राजनैतिक शासन व्यवस्थाका कतिपय तथ्यहरूलाई प्रस्तुत गरिएको छ। पञ्चायती व्यवस्थाले भ्रष्ट पारेकी शीलालाई सुमार्गतर्फ डोच्याउने सुनीताको पुस्ताले नेपाली समाजमा उज्यालो छर्न गरेका सत्कार्य, भापाकाण्ड, पिस्करकाण्ड भारतीय नाकावन्दी, बहुदलीय व्यवस्था, २०४६ सालको जनआन्दोलन, आमचुनाव, बामपन्थी शक्तिले जनताबाट पाएको समर्थन जस्ता घटनाहरू कथानकमा उनीएकाले यसको कथानक स्रोत समकालीन यथार्थ रहेको छ।

उज्यालो गाउँ उपन्यास द्वन्द्वका हिसावले अत्यन्त सफल रहेको छ। यसमा आन्तरिक र बाह्य दुवै प्रकारका द्वन्द्वहरूको यथोचित प्रयोग गरिएको छ। यस उपन्यासमा शीलाले चुनाव हार्दा उसका मनमा उत्पन्न भएको छटपटिमा, मधुले मालतीलाई र भवानीले फिरोजलाई भेटेपछि उनीहरूका मनमा उत्पन्न भएको हलचलमा र सुनीताको स्वरा गाउँलाई **उज्यालो गाउँ**का रूपमा परिणत गर्ने विचारमा आन्तरिक द्वन्द्व प्रबल रूपमा देखा पर्दछ। यसैगरी मधु र उनका बुबा धनानाथका वीचको अर्न्तद्वन्द्व, शीला र सुनीता, शीला र समाज, सुनीता र समाज, इली थामी र समाजका सामन्तहरू, नाति जर्नेल र शीला आदिका वीचमा पर्याप्त मात्रामा बाह्य द्वन्द्व पाइन्छ। मोहननाथ र ढकालका वीचमा भएको खुकुरी हानाहानमा बाह्य द्वन्द्वको चरम रूप देखा पर्दछ। मोटे कार्की र धनानाथसँग गुणेन्द्रबहादुर खत्रीले गरेको वादविवादमा पनि बाह्य द्वन्द्व नै देखा पर्दछ। यसरी हेर्दा उपन्यासमा आन्तरिक द्वन्द्व भन्दा बाह्य द्वन्द्व नै सशक्त देखा पर्दछ।

उज्यालो गाउँ उपन्यास वर्णनात्मक शैलीमा लेखिएको छ। यस उपन्यासको कथानक तृतीय पुरुष कथनढाँचामा संरचित रहेको छ। वर्णनात्मकशैलीमा रचिएको प्रस्तुत उपन्यासमा शीला, सुनीता, बलेजस्ता पात्रहरूका संस्मरण समेत प्रस्तुत गरिएकाले यसमा पूर्वदीप्तिशैलीको पनि प्रयोग भएको छ। यसमा परम्परित उपन्यासहरूमा भैँ परिच्छेदगत विभाजन गरिएको पाइन्छ। २०४६ सालको जनआन्दोलन र त्यसपछिका घटनाहरूको उल्लेखले उपन्यास विवरणात्मक समेत बन्न पुगेको छ। यो उपन्यास आदि, मध्य र अन्त्यको आयोजनामा संरचित भएकाले यसमा रैखिक ढाँचाको उपयोग

गरिएको पुष्टि हुन्छ । यसमा भाषण, गीत, प्रतिवेदन, निवेदन, चिठी आदिको पनि प्रयोग गरिएको छ । यस उपन्यासमा शीला र सुनीताको कथानक प्रमुख हो भने राजु, मधु, भवानी, धनानाथ, गुणेन्द्रब. खत्री, मोटे कार्की, मोहननाथ आदि पात्रहरूको कथानक सहायक हो । यस उपन्यासको कथानक सुरुदेखि अन्त्यसम्म एउटै वृत्तमा अगाडि बढेकाले यसमा सरल कथानकको प्रयोग भएको पाइन्छ । यस उपन्यासले कल्पनामूलक ऐतिहासिक विषयवस्तुलाई आदर्शोन्मुख यथार्थवादी प्रवृत्तिका साथ प्रस्तुत गरेको छ र यसमा प्रासङ्गिक कथाहरू मूल कथासँगै उनिएर आएका छन् (ढकाल, २०५८:५८) ।

४.४.३ चरित्र र चरित्रचित्रण

उज्यालो गाउँ उपन्यासमा नेपाली समाज र परिवेश अनुकूलका पात्रहरूको प्रयोग गरिएको छ । यो उपन्यास राजनैतिक विषयलाई प्रमुख स्थान दिई देशभक्तिपूर्ण भावभूमिमा लेखिएको हुँदा यसका बहुल पात्रहरू राजनीतिक र सामाजिक क्षेत्रबाट टिपिएका छन् । यो चरित्रप्रधान उपन्यास भएकोले यसमा विभिन्न प्रवृत्ति र प्रकृतिका बहुल पात्रहरू रहेका छन् । यस उपन्यासको उद्देश्य नै एउटा आदर्श गाउँको परिकल्पना गरेर समग्र देशलाई नै सुन्दर र उज्यालो गाउँका रूपमा परिणत गर्ने सक्षम पात्रहरूको चरित्राङ्कन गर्नु भएकाले पनि यो उपन्यास पात्र प्रयोगका दृष्टिले सफल र महत्त्वपूर्ण रहेको छ । यसमा प्रयोग गरिएका बहुल पात्रहरूको नामकरण पनि व्यक्तिवाचक नामबाट नै गरिएको छ । यसमा शीला र सुनीता प्रमुख स्त्री पात्र हुन् । अन्य सहायक र गौण पात्रहरूमा राजु, धनानाथ, आर.पी. शर्मा, भुँडे कार्की, मधु, भवानी, मालती, फिरोज, इली थामी, मोहननाथ, गुणेन्द्र, नाति जर्नेल आदि रहेका छन् । यी पात्रहरूलाई पात्र- विश्लेषणको सैद्धान्तिक आधारमा निम्नअनुसार तालिकीकरण गरिन्छ :

क्र.सं.	पात्रको नाम	लिङ्ग	कार्य	प्रवृत्ति	स्वभाव	जीवन-चेतना	आसन्नता	आवद्धता
१.	शीला थापा	स्त्री	प्रमुख	प्रतिकूल	गतिशील	वर्गीय	मञ्चीय	बद्ध
२.	सुनीता	स्त्री	प्रमुख	अनुकूल	गतिशील	वर्गीय	मञ्चीय	बद्ध
३.	राजु	पुरुष	सहायक	अनुकूल	स्थिर	वर्गीय	मञ्चीय	बद्ध
४.	धनानाथ वाध्या	पुरुष	सहायक	प्रतिकूल	गतिशील	व्यक्तिगत	मञ्चीय	बद्ध

५.	आर.पी. शर्मा	पुरुष	सहायक	प्रतिकूल	गतिशील	व्यक्तिगत	मञ्चीय	बद्ध
६.	गुणेन्द्रबहादुर खत्री	पुरुष	सहायक	अनुकूल	गतिशील	वर्गीय	मञ्चीय	बद्ध
७.	भुँडे कार्की	पुरुष	सहायक	प्रतिकूल	गतिशील	व्यक्तिगत	मञ्चीय	बद्ध
८.	मधु	पुरुष	सहायक	अनुकूल	गतिशील	वर्गीय	मञ्चीय	बद्ध
९.	भवानी	स्त्री	सहायक	अनुकूल	गतिशील	वर्गीय	मञ्चीय	बद्ध
१०.	मालती	स्त्री	सहायक	अनुकूल	गतिशील	वर्गीय	मञ्चीय	बद्ध
११.	फिरोज	पुरुष	सहायक	अनुकूल	गतिशील	वर्गीय	मञ्चीय	बद्ध
१२.	इलीथामी	पुरुष	सहायक	अनुकूल	गतिशील	वर्गीय	मञ्चीय	बद्ध
१३.	मोहननाथ	पुरुष	सहायक	अनुकूल	गतिशील	वर्गीय	मञ्चीय	बद्ध
१४.	बृन्दा	स्त्री	सहायक	अनुकूल	गतिशील	वर्गीय	नेपथ्य	मुक्त
१५.	नाति जर्नेल	पुरुष	गौण	प्रतिकूल	स्थिर	व्यक्तिगत	नेपथ्य	मुक्त
१६.	बलबहादुर	पुरुष	गौण	अनुकूल	गतिशील	वर्गीय	नेपथ्य	मुक्त
१७.	पूर्णलाल महर्जन	पुरुष	गौण	अनुकूल	स्थिर	व्यक्तिगत	नेपथ्य	मुक्त
१८.	जगवीरे सार्की	पुरुष	गौण	अनुकूल	स्थिर	व्यक्तिगत	नेपथ्य	मुक्त
१९.	कृष्णब. खत्री	पुरुष	गौण	अनुकूल	गतिशील	वर्गीय	नेपथ्य	मुक्त
१९.	कृष्णब. खत्री	पुरुष	गौण	अनुकूल	गतिशील	वर्गीय	नेपथ्य	मुक्त

उपर्युक्त पात्रविधानगत तालिकाका आधारमा उज्यालो गाउँ उपन्यासका प्रमुख र सहायक पात्रहरूको चरित्रचित्रण निम्नानुसार गरिएको छ :

४.४.३.१ शीला थापा

शीला उज्यालो गाउँ उपन्यासकी प्रमुख स्त्री पात्र हो । उसकै केन्द्रीयतामा यस उपन्यासको कथावस्तु घुमेको छ । पत्रकार राजुको प्रेरणाद्वारा प्रेरित भएर सुनिताका साथ सिन्धुपाल्चोकको स्वारा पुगेकी शीला उज्यालो गाउँकी निर्मात्री र संरक्षिका हो । ऊ १३ वर्षको कलिलो उमेरमै बाल एवं अनमेल विवाहको चपेटामा परी यौनकुण्ठा र असन्तुष्टि पालेर बसेकी पात्र हो । उमेद्वार आर.पी. शर्मासँग अनैतिक सम्बन्ध कायम गरी पुत्रवती समेत भएकी शीला प्रारम्भमै असत् प्रवृत्तिकी

गतिशील पात्रका रूपमा देखा पर्दछे । पञ्चायती व्यवस्थाको थालनीमै प्रधानपञ्च, जिल्ला पञ्चायत सदस्य, राष्ट्रिय पञ्चायत सदस्य हुँदै मन्त्री समेत बन्न सफल भएकी शीला भ्रष्ट राजनेताको प्रतिनिधित्व गर्न पनि पछि पर्दिन । यस आधारमा शीला प्रतिकूल प्रवृत्तिकी चरित्र हो । समयको उडानसँगै उसका प्रवृत्तिमा पनि फरकपन आउँछ । २०३८ सालको चुनावमा पराजित भएपछि शीलाले राजुको निर्देशन प्राप्त गर्छे र आफुले गरेका कुकार्यप्रति प्रायश्चित्त गर्दै देश र जनताको सेवामा समर्पित भएर असल कार्यहरू गर्ने दृढ सङ्कल्प व्यक्त गर्दछे । तत्पश्चात उसले आफ्नो नीजि सम्पत्ति स्वाँरा गाउँको निर्माणमा खर्चेर एउटी आदर्श र समाजसेवी नारीको भूमिका बहन गरेकी छ । नेपालको पूर्वी पहाडको स्वाँरा गाउँलाई उज्यालो गाउँका रूपमा परिणत गरेर नेपाली ग्रामीण समाजमा विद्यमान रहेका जातीय र वर्गीय भेदभाव, सामाजिक, आर्थिक र धार्मिक असमानता आदिको अन्त्य गरी साम्यवादी, वर्गरहित र समतामूलक सामूहिक जीवनको परिकल्पना गर्नु शीलाको महत्त्वपूर्ण उपलब्धी हो । उपन्यासमा मञ्चीय र बद्ध दुबै भूमिका निभाउन सक्षम पात्र शीलामा ओजपूर्ण वक्तृत्वकला र कुशल नेतृत्व क्षमता रहेको छ । शीलाले पापको प्रायश्चित्त गरेपछि अपार जनसमर्थन पाएर पञ्चायती राजनीतिदेखि जनपक्षीय राजनीतिसम्म अगाडि बढेकी छ । ऊ धनानाथ पाध्या, भुँडे कार्की, नाति जर्नेलगायतका व्यक्तिहरूद्वारा आफ्ना विरुद्धमा गरिएका प्रयासहरूलाई निष्फल बनाएर आफ्नो सक्षम क्षमता प्रस्तुत गर्न सफल भएकी छ । पञ्चायतकालीन यथार्थबोध गरेपछि जनपक्षीय कार्यमा समर्पित भएर आम पञ्चनेतृको प्रतीकात्मक भूमिका बहन गरेका कारण ऊ वर्गीय पात्रका रूपमा चित्रित भएकी छ (ढकाल, २०५८ : ६०) । यसरी उपन्यासको प्रारम्भमा शीलाको चरित्र प्रतिकूलदेखिए तापनि उपन्यासको अन्त्यमा आइपुग्दा उसको चरित्र अनुकूलदेखिएको छ र ऊ समाजसेवी, त्यागी र राष्ट्रभक्तिकी आदर्श प्रतिमूर्तिकी रूपमा देखा परेकी छ ।

४.४.३.२ सुनीता

सुनीता पनि उज्यालो गाउँ उपन्यासकी प्रमुख स्त्री पात्र नै हो । ऊ बी.ए. पास गरेकी शिक्षित सुन्दर एवं रूपवती युवती हो । भ्रापा जिल्लामा स्थायी घर भएकी सुनीताले कलेजमा स्वतन्त्र विद्यार्थी युनियनको कोषाध्यक्षको पदमा रहेर कार्य सञ्चालन गर्दै आएकी छ । भ्रापामा किसान विद्रोह भएपछि पञ्चायती दमनबाट बच्न उसले आफ्नो मृत्युको भ्रम फैलाउँछे । त्यसपछि उसको मृत्यु भएको खबरले शोकसन्तप्त जनताहरूले शोकसभाको आयोजना गरेका हुन्छन् । त्यो शोकसभामा उसले पनि भूमिगत रूपमा भाग लिन्छे । भूमिगत जीवनकै क्रममा सुरुमा उसले काठमाण्डौको एक नीजि विद्यालयमा काम गर्छे र पछि राजुको माध्यमबाट शीलासँग भेट गरी ऊ उज्यालो गाउँकी व्यवस्थापिका हुन पुग्छे । शीलालाई सामाजिक कार्यमा संलग्न गराउनमा उसको

अहं भूमिका रहेको छ । **उज्यालो गाउँ** निर्माणका निम्ति योजना तर्जुमा गर्नेदेखि कार्यन्वयन सम्मका सम्पूर्ण कार्य तार्किकर सर्वमान्य रूपमा उसले नै सम्पन्न गरेकी छ । अरूका सुख दुःख प्रति सहानुभूतिशीलदेखिने सुनीता साम्यवादी प्रकारको **उज्यालो गाउँ** कार्यक्रम लागु गर्न सफल भएको खुसियालीमा हर्षविभोर हुँदै आफ्ना प्रेमी मोहननाथलाई पत्र पठाउँछे । पञ्चायत विरोधी भूमिगत महिला नेतृको वर्गगत भूमिका खेल्न सफल सुनीता आवद्धताका आधारमा बद्ध पात्र हो । पञ्चायती व्यवस्थाको अन्त्यपछि सम्पूर्ण देशलाई नै उज्यालो गाउँमा परिणत गर्ने दृढ अठोट लिएर उसले मोहननाथसँग विवाह गर्छे र सक्रिय रूपमा राजनीतिमा सहभागी हुन्छे । कठोर भूमिगत जीवन बिताएका क्षणमा समेत जनहितमा सक्रियतापूर्वक समर्पित हुनसक्ने सुनीता अनुकूल प्रवृत्तिकी पात्र हो । यस उपन्यासमा सुनीताको चरित्र आसन्नताका दुष्टिले मञ्चीय प्रकारकोदेखिन्छ । उसको परिवर्तनशील चरित्रकै कारण यस उपन्यासले पूर्णता प्राप्त गरेकोदेखिन्छ ।

४.४.३.३ अन्य पात्रहरू

उज्यालो गाउँ उपन्यासमा राजु, धनानाथ, आर.पी. शर्मा, गुणेन्द्र, भुँडे कार्की, मधु, भवानी, मालती, फिरोज, इली थामी, मोहननाथ र वृन्दा सहायक पात्रका रूपमा देखा परेका छन् भने अन्य सबै पात्रहरू गौण भूमिकामा देखा परेका छन् । सहायक पात्र राजुले उज्यालो गाउँ निर्माणका लागि शीलालाई जनमुखी कार्यमा प्रवृत्त गराउन सुनीता र शीलाको भेट गराइदिएको छ, अनि सो कार्यक्रम सञ्चालन गर्नमा पनि उल्लेख्य सहयोग पुऱ्याएको छ । ऊ साप्ताहिक पत्रिकाको सम्पादक पनि हो । सामन्ती संस्कार बोकेका धनानाथ पाध्या र भुँडे कार्की यस उपन्यासका सहायक पात्र हुन् । शीलाको रूप र जवानी देखेर आकर्षित भएको उमेद्वार आर.पी. शर्मा अर्को सहायक चरित्र हो । ब्राह्मण परिवारमा जन्मिएका, शिक्षित र वर्गीय सामाजिक पद्धतिका विरुद्ध अन्तर्जातीय विवाह गरेर समाजलाई चुनौति दिने मधु र भवानी पनि सहायक चरित्रकै रूपमा देखा पर्दछन् । देश र जनताको मुक्तिका लागि आत्मोत्सर्ग गर्न सक्ने वीर सहिद इली थामी अर्को निडर र साहसी सहायक पात्र हो । धनानाथ र भुँडे कार्कीलाई सही मार्ग निर्देश गर्ने कार्यमा गुणेन्द्रको महत्त्वपूर्ण भूमिका रहेको छ । मालती र फिरोजले अन्तर्जातीय विवाह गरेर समाजमा आफ्नो पहिचान राख्न सफल भएका छन् । मोहननाथ सुनीतासँग विवाह गर्ने, देशभक्त र जनसेवाको उद्देश्य प्राप्तमा दृढ रहने र नेपालका गाउँ-गाउँलाई उज्यालो पार्ने स्वर्णिम सपना बोकेका सहायक पात्र हुन् । यस उपन्यासमा वृन्दा पनि सहायक पात्रकै रूपमा देखा परेकी छ । उसले ब्रिटिस सेनामा कार्यरत आफ्नो पतिलगायत सम्पूर्ण नेपाली सैनिकहरूलाई स्वदेश फर्काउनमा ठूलो भूमिका बहन गरेकी छ ।

यसरी हेर्दा यी सहायक पात्रहरूले आ-आफ्ना माध्यमबाट असीम राष्ट्रभक्ति, समाज सुधार र जनवादी चिन्तनलाई प्रस्तुत गरेको देखिन्छन् ।

यिनीहरूका साथ-साथै देश विदेशका निम्न तहदेखि उच्च तहसम्मका राजनेताहरूलाई पनि यस उपन्यासमा पात्रका रूपमा उभ्याइएको छ (ढकाल, २०५८:६१) । यी प्रमुख र सहायक पात्रहरूका अतिरिक्त अन्य केही गौण पात्रहरूको पनि उपन्यासमा उपस्थिति रहेको देखिन्छ । यिनै प्रमुख, सहायक र गौण चरित्रहरूले नै उपन्यासलाई गति दिनका साथै निष्कर्षमा पुऱ्याउने कार्य गरेका छन् ।

उज्यालो गाउँ उपन्यासमा पात्रहरूको संख्यात्मक उपस्थिति अलिक बढी रहेको छ । शीला र सुनीता यस उपन्यासका प्रमुख स्त्री पात्रहरू हुन् । उनीहरूकै चारित्रिक वृत्तका परिधिमा घुमेका अन्य पात्रहरूले मूल कथालाई डोऱ्याउन सहयोग गरेका छन् । यसमा दुई प्रमुख नारी पात्रहरूको भूमिका प्रबल रहेका कारण यो स्त्री प्रधान उपन्यास हो । यसमा पात्रहरूको भीड बढी भए तापनि सबै पात्रहरूको चरित्रचित्रण स्वभाविक ढङ्गले गरिएको छ र यो अनुकूल पात्र प्रधान उपन्यास हो ।

४.४.३.४ चरित्रचित्रण प्रविधि

उज्यालो गाउँ उपन्यासमा मुख्य रूपमा अप्रत्यक्ष र गौण रूपमा प्रत्यक्ष प्रविधिको प्रयोग गरी चरित्रचित्रण गरिएको छ । यस उपन्यासमा प्रयुक्त सबै पात्रहरूको चित्रण विचार र संवादका माध्यमबाट गरिएको छ । अप्रत्यक्ष प्रविधि अनुसार शीला र सुनीताका बीच भएको संवादको एक अंश -

शीला - “के भयो बहिनीलाई ?”

सुनीता - “व्याप्त गरीवी, शोषण र दमनले ग्रस्त भएको गाउँमा भन् प्रकृतिको समेत मार पर्नाले दसैको ठूलो चाड गाउँलेको लागि दसा हुन गएको छ ।”

शीला - “बहिनीलाई यसरी गाउँले प्रति दया जानु, उनीहरूको दुःखमा चिन्ता लाग्नु ज्यादै राम्रो हो । मलाई पनि दुःख पीर नलागको होइन । तर यसमा हाम्रो दोषै पो के छ र ? यो प्राकृतिक प्रकोप हो । हामीले सकेसम्म मद्दत गर्दै आएका छौं । तर यो प्रकोप हाम्रो अधिनको कुरो होइन ।”

सुनीता - “दिदी तपाईंले भन्नु भएको कुरा ठिकै हो । तर हामीले त्यसरी सजिलैसँग पन्छिन मिल्छ र ?”

शीला - “यसमा मैले के गर्न सक्छु त ?” (पृ. ३३-३४) ?”

यसरी यो संवादले गरिवी, शोषण, दमन र प्राकृतिक प्रकोपको मारमा परेका गाउँलेहरूको उद्धार गर्नु पर्ने कुरातर्फ विशेष जोड दिएको छ ।

प्रत्यक्ष प्रविधिअनुसार मोहननाथको चरित्राङ्कनको एक अंश-

मोहननाथ वि.ए. मा पढ्दथे । उच्च व्यक्तित्व सादा लबाइ-खवाइ, अति तार्किक, प्रगतिशील र समानताका पक्षपाती निडर युवक थिए मोहननाथ । मोहननाथको व्यक्तित्व देखेर क्याम्पसका धेरैजसो छात्राहरू प्रभावित भएका थिए । श्याम वर्णको भए पनि हिस्सी परेको अनुहार, मिलेको जिउडाल, हाँसी-हाँसी बोल्ने मोहननाथ वास्तवमा निककै आकर्षक नै थिए तयस क्याम्पसका (पृ. २४) ।

यसरी उपन्यासमा सटिक र प्रभावकारी ढङ्गले चरित्रचित्रण गरिएको छ ।

४.४.४ पर्यावरण

उज्यालो गाउँ उपन्यासले २०३८ सालको राष्ट्रिय पञ्चायतको निर्वाचनदेखि बहुदलीय व्यवस्थाको पुनर्वहाली पछि २०४८ सालको आमनिर्वाचन सम्मको समयावधिलाई समेटेको छ । यसमा २०१५ सालपछि नेपाली राजनीतिमा घटेका विविध घटनाहरू र नेपाली समाजको स्वरूप परिवेशका रूपमा आएका छन् । यस उपन्यासले मूल रूपमा २०१५ सालको आमचुनाव, पञ्चायती व्यवस्थाको प्रारम्भ, भूपाको किसान आन्दोलन, २०३६ सालको आन्दोलन, २०३८ सालको आमचुनाव, पिस्कर हत्याकाण्ड, भारतीय नाकाबन्दी, २०४६ सालको जनआन्दोलन, पञ्चायती व्यवस्थाको अन्त्य र २०४८ सालको आमचुनावजस्ता नेपालमा घटेका अति महत्त्वपूर्ण घटनाहरूलाई परिवेशका रूपमा समेटेको छ । यसले प्रमुख रूपमा सिन्धुपाल्चोकको ग्रामीण क्षेत्रलाई परिवेशका रूपमा आत्मसात गरेको छ । यसका साथै यस उपन्यासमा काठमाडौं उपत्यकाका तीन ओटै सहरबाट विभिन्न स्थानहरू र सिन्धुपाल्चोक जिल्लाका पिस्कर, लामो साँघु, बाह्रबिसे, सुनकोसीलगायतका विभिन्न स्थानहरूलाई परिवेशका रूपमा मूल कार्यभूमि बनाइएको छ । ब्रिटिस नेपाली सेनाको बसोबास र

युद्धस्थल, भारतका विभिन्न स्थानहरू भापा र दोलखाको चित्रण, नेपालका सुन्दर प्राकृतिक दृष्य एवं सहरी क्षेत्रका दृष्यसमेत उपन्यासमा परिवेशका रूपमा समेटिएका छन् । यसका अतिरिक्त नेपाली समाजमा विद्यमान रहेका बालविवाह, वर्गविभेदका साथै निरङ्कुश पञ्चायती व्यवस्थाले सम्पूर्ण देशभर फैलाएको त्रासमय वातावरण र अनियमितताजस्ता परिस्थितिलाई पनि उपन्यासले पर्यावरणका रूपमा समेटेको छ । समग्रमा उपन्यासकारले कल्पनाका अनेक रङ्ग र बुट्टाहरू भरेर राजनीतिक परिवेशलाई मुख्य स्थान दिँदै स्वाँरा गाउँलाई नै पर्यावरणको मूल केन्द्रबिन्दु बनाएका छन् ।

४.४.५ दृष्टिबिन्दु

उज्यालो गाउँ उपन्यास प्रमुख पात्रहरू शीला र सुनीताका जीवनमा घटेका घटनाहरूमा आधारित रहेको छ । यस उपन्यासका कथावाचक स्वयं उपन्यासकार नै हुन् । यस उपन्यासमा बाह्य अर्थात् तृतीय पुरुष कथन ढाँचाको प्रयोग गरिएको छ । उपन्यासको प्रारम्भ तिरकै यस वाक्यले तृतीय पुरुष कथन ढाँचालाई स्पष्ट पार्दछ । *उनको मानसपटलमा धरि-धरि ती रमाइला दिनको सम्झना विगतका सुख-दुःखका घटनाहरू चलचित्र भैं नाच्न थाले* (पृ.२) । यस उपन्यासमा उपन्यासकार स्वयंले प्रत्यक्षदर्सी भएर पात्रकै नामबाट संबोधन गरी विभिन्न घटनाको वर्णन गरेका छन् । उपन्यासकारले हरेक पात्रहरूलाई नजिकबाट नियाली उनीहरूका पैचारिक दृष्टिकोणहरूलाई स्पष्ट रूपमा वर्णन गरेका छन् । यसमा उपन्यासकारले तृतीय पुरुष पात्र शीला र सुनीतालाई प्रमुख पात्रका रूपमा उभ्याएर उनीहरूले देखेको नेपालका हरेक गाउँहरूलाई उज्यालो बनाउने स्वर्णिम सपनालाई प्रस्तुत गर्दै सो सपना अनुरूप स्वाँरा गाउँलाई नमुना मानेर उज्यालो गाउँका रूपमा परिणत गर्न सफल भएको दृष्य देखाएर उपन्यासको समापन गरेका छन् । उनीहरूलाई उक्त सपना पूरा गर्नमा अन्य सहायक र गौण पात्रहरूले भरपुर सहयोग गरेका छन् । प्रारम्भदेखि अन्त्यसम्मनै उपन्यासकार कथावाचक रहेर तृतीय पुरुष पात्रका नामबाट विभिन्न घटनाहरूको वर्णन गरेका कारण यस उपन्यासमा तृतीय पुरुष सर्वज्ञ बाह्य दृष्टिबिन्दुको प्रयोग गरिएको स्पष्ट हुन्छ ।

४.४.६ सारवस्तु

उज्यालो गाउँ उपन्यासले तीस वर्ष लामो पञ्चायती व्यवस्थाको प्रारम्भदेखि अन्त्यसम्मको समयावधिमा देखा परेका विविध राजनैतिक घटनाक्रमहरूका साथै सामाजिक समस्याहरूलाई देखाएको छ । यस उपन्यासले एकातिर सुन्दर नेपाल निर्माण गर्ने परिकल्पना बोकेका शीला,

सुनीता, इलीजस्ता आदर्श चरित्रको उद्घाटन गर्ने र अर्कातिर पञ्चायती चुसाहा नीतिका साथै उच्च पदस्थ व्यक्तिका घृणित कार्यहरूको दाँफास गर्ने उद्देश्य राखेको छ । २०४५ सालपछि देशमा उत्पन्न भएका समस्यालाई देखाउनु, २०४६ सालको जनआन्दोलनका ऐतिहासिक तथ्यलाई प्रस्तुत गर्नु, साम्यवादी प्रणालीबाट समाजको निर्माण गरी त्यसबाट जनतामा छाउन सक्ने आनन्दमय वातावरणको कल्पना गर्नु, कम्युनिष्टप्रति जनताहरूमा मोहको वातावरण सिर्जना गर्नु जस्ता उद्देश्यका साथ यस उपन्यासको कथावस्तु अगाडि बढेको छ । यसमा शीला, सुनीता, धनानाथ, भुँडे कार्की, गुणेन्द्र मधु, भवानी, कृष्णबहादुर खत्री, इली थामीलगायतका पात्रहरूले औपन्यासिक उद्देश्यपूर्तिका लागि महत्त्वपूर्ण योगदान दिएका छन् । यो उपन्यास उपन्यासकारको साम्यवादी चिन्तनको उपज हो । देशभक्तिको भावनाले ओतप्रोत भएका, सामाजिक सुधारको भावनाले छटपटाएका, श्रमको सम्मान गर्दै समतामूलक समाजको स्थापनाका लागि र मानव उन्नतिका लागि हतारिएका लेखकको लहलहाउँदो खेती हो **उज्यालो गाउँ** उपन्यास (उदासी, २०५३ : ७५) । यस उपन्यासले नेपालको हरेक क्षेत्रमा व्याप्त अन्धकारलाई फालेर उज्यालो प्रकाश छर्न खोजेको छ । निरङ्कुश र अप्रजातान्त्रिक शासन व्यवस्थाबाट प्रेरित, सामाजिक शोषणको चपेटाबाट जनतालाई मुक्ति दिलाउने र शोषित वर्गमा चेतना भर्ने अभिप्रायले रचित **उज्यालो गाउँ** उपन्यास शदियौँदेखि अन्धकारमय, कारुणिक, निन्दित र अपहेलित जीवन बिताउन विवश भएका नेपालीहरूको कथा औँ व्यथा प्रस्तुत गर्न सफलदेखिन्छ (गुरागाई, २०५३ : ७६) । वर्गीय चेतना र जनबलको वास्तविकता बोध भएपछि मात्र मानव जातिले जनपक्षीय बाटो अबलम्बन गर्दछ भन्ने तथ्यको उद्घाटन यस उपन्यासमा गरिएको छ । यसमा महिलालाई अगुवा पात्रका रूपमा प्रस्तुत गरेर सामूहिक र व्यक्तिगत दुबै गरी प्रयत्नहरूको आवश्यकता दर्साइएको छ । समष्टिमा यस उपन्यासले एउटा आदस गाउँको परिकल्पना गरेर समग्र देशलाई सुन्दर र उज्यालो बनाउने उद्देश्य बोकेको छ र यसमा देशभक्तिको भाव व्यक्त गरिनुका साथ सामाजिक सुधार र मानव उन्नतिको कामना गरिएको छ ।

४.४.७ भाषा

उज्यालो गाउँ उपन्यासले राजनीतिक र सामाजिक विषयवस्तुलाई समेटेका कारण यसमा सरल, सहज एवं नेपाली जनजीवनमा प्रचलित स्थानीय भाषाको प्रयोग गरिएको छ । यसमा पनि छिमेकीको भूत उपन्यासको जस्तै पात्र र विषय अनुकूलकै भाषाले प्राथमिकता पाएको छ । नेपाली जनजीवनमा प्रचलित जनबोलीयुक्त वाक्यहरूको प्रयोगले उपन्यासमा सरलता उत्पन्न भएको छ ।

उपन्यासमा पात्रहरूका बीच धेरै ठाउँमा संवाद भए तापनि ती संवाद छोटो, सरल र रोचक छन् । ती संवादहरूले कथानकलाई गति दिँदै चरित्रको अङ्कन गर्नमा सहयोग पुऱ्याएका छन् । पदसङ्गति मिलेका वाक्यहरूको प्रयोग गरिएका कारण यस उपन्यासको भाषा काव्यात्मक बनेको छ । यस उपन्यासमा नेपाली भाषाका सरल शब्दहरूका साथै पर्याप्त मात्रामा अङ्ग्रेजी स्रोतका आगन्तुक शब्दहरूको प्रयोग गरिएको छ । विषय र प्रसङ्ग अनुरूप ठाउँ-ठाउँमा आएका उखान र टुक्काहरूले उपन्यासमा यथार्थको छाप छोड्दै उपन्यासको भाषालाई कलात्मक र आलङ्कारिक बनाएका छन् । उपन्यासमा प्रयोग गरिएका उखान-टुक्काको केही उदाहरण - जङ्गलमा मङ्गल हुनु (पृ. ३), दिन दुई गुणा रात चौगुणा बढ्नु (पृ. ४), जो अगुवा उही बाटो हगुवा (पृ. ३६), लहरो ताने पहरो गर्जिन्छ (पृ. ३६), कङ्गालीलाई दसैं आएजस्तो (पृ. ६४), बिहेको जन्ती मर्दाको मलामी (पृ. ८६), जुन गोरुको सिङ्ग छैन उसकै नाम तीख (पृ. ९०), वल्लो घाट न पल्लो तिरको हुनु (पृ. १०८), कागताली पर्नु (पृ. ४५), मणि हराएको नाग भैं हुनु (पृ. १२७) आदि । यस उपन्यासमा क्यारक्यार, टुप्लुक्क जस्ता अनुकरणात्मक शब्द, ऐया, थैली, कट्टु, भा' को जस्ता जनबोली र 'अनन्त पारं किल शब्द शासत्र ।' जस्तो संस्कृत पदावलीको पनि प्रयोग गरिएको छ ।

यस उपन्यासमा प्रयोग गरिएको व्यङ्ग्यात्मक भाषा यस्तो छ - "हैन आज साहुजीले आफ्नी मायालुलाई सम्भेजस्तो छ नि (पृ. ५२) ।"

विवेच्य उपन्यासमा प्रयुक्त भाषण उदाहरण -

उपस्थित जनसमुदायमा मेरो न्यानो अभिवादन !

...हाम्रो छलफल अनुसार हामीले एउटा सामूहिक कार्यक्रम तयार पारेका छौं, जुन कार्यक्रम हामी दिदीले तपाईंहरूलाई सुनाउनु हुनेछ । आशा तथा विश्वास छ उक्त कार्यक्रम अवश्य पनि तपाईंहरूले मनपराउनु हुनेछ । ... त्यसकारण सर्वप्रथम कार्यक्रम धेरैपूर्वक सुनिदिनु हुन निवेदन गर्दै म आफ्नो दुई शब्द यहीं टुङ्ग्याउँछु । धन्यवाद (पृ. ७९-८०) !

यस उपन्यासमा प्रयोग गरिएको चिठीको उदाहरण -

प्रिय पति बलबहादुरकै

दिन दिनको ढोग ।

हाम्रा गाउँमा एउटा गजबको कार्यक्रम लागु भइरहेको छ । अब यहाँ धनी-गरिब, जात-भात भन्ने कुरो निर्मूल भइसकेको छ । ... तपाईंहरू नेपाल आउँदा हामीलाई गहना, कपडा केही ल्याउनु पर्दैन । सक्नु हुन्छ भने विकास र निर्माणको लागि आवश्यक पर्ने सरसामानहरू मात्र लिएर आए हुन्छ । ... आजलाई यति नै । बाँकी भेटमा ।

उही तपाईंकी

बृन्दा (पृ. ९८-९९) ।

गीतको प्रयोगले उपन्यासलाई अझ रोचक बनाएको छ, जस्तै -

अब जान पर्दैन विदेशमा,

उज्यालो हुँदै छ स्वदेशमा ।

हाम्रो जस्तो एकता गरून्,

दुःखी, गरिब दुःखैमा नमरून् (पृ. १०२-१०३) ।

संवादात्मक भाषाको प्रयोगले उपन्यासलाई नाटकीय बनाएको छ, जस्तै -

फिरोज - “बहिनीको परिचय ?”

भवानी - “घर स्वाँरा नाम भवानी ।”

फिरोज - “माइती नि ?”

भवानी - “मेरो खाली सिउँदो देख्नु भएन र (पृ. ४९) ?”

उपन्यासमा घमन्डीपनालाई झल्काउनका लागि यसप्रकारको भाषा प्रयोग गरिएको छ - “यो चुरा लगाउँदा तपाईंलाई सुहाएन भने मलाई जे सजायँ गरे पनि सहँला भएन र (पृ. ४७) ?”

उज्यालो गाउँ उपन्यासभित्र कतिपय स्थानमा प्रेमालापपूर्ण भाषाको प्रयोग गरिएको छ भने कतिपय स्थानमा प्रकृतिको सुन्दरताको वर्णन गरिएको भाषाको पनि प्रयोग गरिएको छ । यस उपन्यासको भाषा सरल र सहज हुँदा-हुँदै पनि केही कमजोर पक्षहरू रहेका छन् । यसमा कतिपय ठाउँमा

ह्रस्वदीर्घसम्बन्धी नियमहरू पनि मिचिएका छन् । यसमा पनि अन्य उपन्यासमा भैं पदगत, पदावलीगत, वाक्यगत, व्याकरणगत, अनुच्छेदगत त्रुटिहरू नगण्य मात्रामा पाइन्छन्, तापनि आदर्शोन्मुख यथार्थवादी धारालाई आत्मसात् गर्दै उपन्यासमा विषयानुकूल छरितो भाषिक शिल्पको प्रयोग गरिएकाले उपन्यासको भाषा सरल र सुबोध नैदेखिन्छ ।

४.४.८ प्रतीक र बिम्ब

उज्यालो गाउँ उपन्यासको शीर्षक नै प्रतीकात्मक रहेको छ । उज्यालो गाउँ नेपाली राष्ट्रभक्तिपूर्ण भावनाको प्रतीक मानिन्छ । यस उपन्यासले पूर्वी पहाडको स्वाँरा गाउँलाई उज्यालो गाउँको नमुनाका रूपमा प्रस्तुत गरेर प्रतीकात्मक भूमिका बहन गरेको छ । *दस लाखमा किनेको गाई तुहिनु, उत्तरतर्फको चिसो हावा रानी पोखरीको पानीसँग लडिबुडी खेल्दै बहनु, उज्यालो आशाको तान्द्रामा डुब्नु, सुनकोश, जस्तै कञ्चन र सरल हुनु सन्ध्याले आफ्ना पखेटा विस्तारै फिजाउनु, एक सबैका लागि र सबै एकको लागि हुनु पहाडका भरनाहरूले मोतीको मालाजस्तो शोभा दिनु* आदिजस्ता बिम्ब र प्रतीकका प्रयोग उपन्यासमा गरिएका छन् । यिनका प्रयोगका कारण उपन्यास केही आलङ्कारिक बन्न पुगेको छ । उपन्यासमा स्वाँरा गाउँको प्राकृतिक वर्णन निम्नअनुसार गरिएको छ : *किसानका बारीमा हरियो कोदो, पहेलपुर पाकेको तील, घैया र सेता फापरको फूलले हरियो सारीमा सेतो र पहेँलो बुट्टा भएको पछ्यौरा ओढेकी सुन्दर युवतीभैंँ प्रकृति सुन्दर र शान्त देखिन्थ्यो* (पृ. ६९) । यस अलङ्कारिक प्रस्तुतिले स्वाँराको प्राकृतिक रमणीयता झल्काउँछ । चुरौटे फिरोजले अन्य नारीहरूलाई चुरा लगाई दिँदा भवानीको झुझुको आएर हात थिचिदिएको प्रसङ्गमा अतृप्त यौनाकाङ्क्षाको प्रतीकात्मक स्वरूप देखा पर्दछ । यसरी हेर्दा यस उपन्यासमा प्रतीक र बिम्बको प्रयोग औचित्यपूर्ण नैदेखिन्छ ।

४.४.९ गति र लय

उज्यालो गाउँ तृतीय पुरुष प्रधान सर्वज्ञ दृष्टिविन्दुमा लेखिएको उपन्यास भएका कारण यसमा उपन्यासकारको चाहनाअनुरूप गतिको निर्वाह भएको छ । कथानकको प्रस्तुतिका क्रममा दृश्यात्मक पद्धतिको प्रयोग हुँदा उपन्यासको गतिमा कमी आएको छ भने वर्णनात्मक र विवरणात्मक पद्धतिको प्रयोग हुँदा उपन्यासको गतिमा तीव्रता आएको छ । यसले गर्दा उपन्यासमा आरोह र अवरोहको स्थिति पनि सिर्जना भएको पाइन्छ । यस उपन्यासमा परिच्छेदैपिच्छे, फरक-फरक घटना, काल र क्रियाको प्रस्तुतीकरण गरिएको हुँदा गतिको अवस्थामा तीव्रता आएको छ । उपन्यासभिन्न ठाउँ-

ठाउँमा प्रयोग गरिएका व्यङ्ग्यहरूले गतिमा विशेष भूमिका खेलेर प्रभावान्वितिको सिर्जना गरेका छन् । उपन्यासकारले पाठकलाई नयाँपन दिईरहन संवादात्मक, वर्णनात्मक र संक्षिप्तात्मक पद्धतिको परिवर्तन छिटो-छिटो गरेका छन् । उपन्यासमा छोटो-छोटो वाक्य र पात्रअनुकूल भाषाशैलीको प्रयोगले गरिएकाले कथानकको गतिमा तीव्रता आएको छ ।

यस उपन्यासका बिम्बात्मक प्रयोगहरूले आन्तरिक लयको मोहकता सिर्जना गरेका छन् । यसमा भाषागत मिठासबाट पनि ध्वनिगत लयको सिर्जना भएको छ । द्वन्द्व र कुतूहलताको समुचित विन्यासबाट लयको सिर्जना भएको छ । सुनीताको विचारबाट शीला प्रभावित हुन्छिन् वा हुन्न् भन्ने कुराले पाठकमा कुतूहलता जगाएको छ भने मधु र मालती, भवानी र फिरोज, मोहन र सुनीताका बीच भएको प्रेमप्रसङ्गमा पनि कुतूहलताको सिर्जना भएको पाइन्छ । बिम्बात्मक भाषा, आलङ्कारिक प्रस्तुति र यथोचित व्यङ्ग्यले उपन्यासलाई जीवन्तता प्रदान गरेको छ । अन्ततः यो उपन्यास गतिको उतार-चढावसँगै लयको सिर्जनामा पनि सफल देखिन्छ ।

४.४.१० शीर्षकप्रयोग

उज्यालो गाउँ दुई शब्दे शीर्षक भएको उपन्यास हो । उज्यालोको शाब्दिक अर्थ १- चम्किलो, प्रकाशवान, चहकिलो २- सफा, स्वच्छ, खुलेको ३- प्रसन्न, हँसिलो ४- अँध्यारो हटेको स्थिति, प्रकाश, ज्योति, चमक (अधिकारी र भट्टराई, २०६३ : १०२) भन्ने हुन्छ भने गाउँको शाब्दिक अर्थ १- सहरभन्दा टाढा रहेको बस्ती, जनपद, ग्राम २- खेतीपातीले गुजारा गर्ने जनताहरूको बसोबास भएको क्षेत्र (अधिकारी र भट्टराई, २०६३ : २४६) भन्ने हुन्छ । यस उपन्यासमा एउटा आदर्श गाउँको परिकल्पना गरेर समग्र देशलाई नै सुन्दर र उज्यालो बनाउने उद्देश्य राखिएको छ । नेपालीको मुहार कसरी चम्किलो बनाउने भन्ने योजना नै उज्यालो गाउँ उपन्यास भएकाले यसको शीर्षक र कथका बीचमा सामञ्जस्यता रहेको छ । समाजमा शदियौँदेखि जरा गाडेर बसेका विकृति र विसङ्गतिलाई मिल्काएर चहकिलो वातावरणको सिर्जना गर्नुपर्ने भावयस उपन्यासले व्यक्त गरेको छ, जस्तै :

नेपालमा जन्मेर पनि देशको लागि केही गर्न नसकेकोमा मलाई ज्यादै अफसोच लाग्यो । छटपटी भयो र मेरा कुण्ठित इच्छालाई मूर्त रूप दिई एउटा उज्यालो संसार कसरी वन्न सक्ला भन्ने हुटहुटीले मलाई सताइरह्यो, जसको परिणाम हो उज्यालो गाउँ उपन्यास (नेपाली, २०४८: 'ड')

स्वयं उपन्यासकारको यस उद्गारबाट पनि यस उपन्यासको शीर्षकप्रयोगमा सार्थकता रहेको पुष्टि हुन्छ । समष्टिमा यस उपन्यासको प्रमुख उद्देश्य नै समग्र देशका प्रत्येक गाउँहरूलाई उज्यालो गाउँका रूपमा परिणत गर्नु रहेकाले उद्देश्य अनुरूप यस उपन्यासको शीर्षक सार्थक रहेको देखिन्छ ।

४.५ नेपाली आमा उपन्यास लेखनको प्रेरणा र पृष्ठभूमि

राष्ट्रिय एवं अन्तर्राष्ट्रिय महत्त्वका समसामयिक घटनालाई नेपाली साहित्यमा प्रवेश गराई जनजागृतिको बिगुल फुक्ने भक्तबहादुर नेपाली सत्य एवं न्यायको पक्षलाई बल प्रदान गर्न प्रयत्नशील व्यक्तित्व हुन् । नेपाली आमा उनको चौथो प्रकाशित उपन्यास हो । यस उपन्यासमा विनासकारी खाडी युद्ध र त्यसमा होमिएका हजारौं मानिसहरूले भोग्नु परेका कारुणिक स्थितिबाट त्रसित भएर संसारले नै नयाँ मार्ग खोज्नुपर्ने र त्यो मार्ग शान्तिको हुनुपर्ने कुरा देखाइएको छ । यसमा राष्ट्रिय एवं अन्तर्राष्ट्रिय क्षेत्रमा विद्यमान विकृति र विसङ्गतिलाई मूल समस्याका रूपमा प्रस्तुत गरिएको छ । प्रस्तुत उपन्यास नेपाली भाषा र नेपाली परिवेशमा लेखिएको नभएर विश्वले नै भोग्नुपरेको साझा समस्यामा केन्द्रित रहेका कारण यस उपन्यास लेखनको प्रेरणास्रोत अन्तर्राष्ट्रिय राजनैतिक परिवेश रहेको स्पष्ट हुन्छ । अन्तर्राष्ट्रिय स्तरको उपन्यास लेख्ने सोचाइले पनि नेपालीलाई यो उपन्यास लेख्न प्रेरित गरेको हो । “अन्तर्राष्ट्रिय राजनीति र गतिविधिसम्बन्धी विषय मलाई अति नै मन पर्‍यो” भन्ने आत्मस्वीकृति स्वयं उपन्यासकारले आफ्नो जेलभित्र उपन्यासको भूमिकामा उच्चत गरेबाट पनि प्रस्तुत उपन्यास लेखनको प्रेरणास्रोत अन्तर्राष्ट्रिय राजनैतिक गतिविधि भएको नै प्रस्ट हुन्छ । नेपालीहरू चोरी, डकैतीजस्ता कुकार्यमा नलागी विज्ञानमा भन्दा ज्ञानमा विश्वास गर्छन् भन्ने देखाउने, नेपाललाई अन्य विकसित देशहरूको माझमा चिनाउने, नेपालको रीतिरिवाज, संस्कृति आदिको जगेर्ना गर्ने, नेपालीहरूको सोचाइ कति महान् हुन्छ र उनीहरूले पाहुनाको आतिथ्यलाई कसरी आदरपूर्वक : स्वीकार्दछन् भन्ने देखाउने, नेपालीहरू अरूको रक्षाका खातिर कतिसम्म समर्पणका भाव राख्न सक्छन् भन्ने देखाउने आदि अभिप्रायहरूले यो उपन्यास लेखनमा प्रेरणा प्रदान गरेका छन् । सुन्दर र शान्त देश नेपाललाई अझ रमणीय र शान्तिप्रिय देशका रूपमा विश्वमा चिनाउनु अनि साम्राज्यवादीहरूलाई नङ्ग्याएर उनीहरूको विरुद्धमा जनमत सिर्जना गर्ने उद्देश्यले पनि नेपालीलाई यो उपन्यास लेख्न प्रेरित गरेको हो (हेर्नु : परिशिष्ट) ।

यो उपन्यास लेखिँदाको पृष्ठभूमि नरसंहारकारी खाडी युद्धपछिको समय हो । यसमा युद्ध विभिषिकाद्वारा त्रसित भएर आफ्नो दायित्व बुझ्न नसकी आफ्ना प्रियजनको विछोडमा रन्थनिएर

शान्तिको चाहनामा नेपाल प्रवेश गरेका अमेरिकी र इराकी नागरिकमा कर्तव्य भावनाको अभ्युदय गराइ कर्तव्यपथमा अग्रसर गराउँदै उनीहरूलाई आ-आफ्ना देशमा फर्काइएको छ । विस्तारवादी इराक र साम्राज्यवादी अमेरिकाद्वारा प्रदर्शित युद्ध र मानवमाथि गरिएको निर्मम प्रहार, यी दुई देशबीचका युद्धमा त्यहाँका जनताहरूले भोग्नुपरेको दर्दनाक पीडा, शान्तिप्रिय देश नेपालको उज्यालो गाउँमा रहेकी नेपाली आमा शीलासँग सम्पर्कमा आएका जेनी र सलिम उनको कर्तव्यबोधबाट प्रभावित भई राष्ट्रप्रेमको सन्देश बोकेर स्वदेश फर्किएका आदि घटनाहरू कथ्य भएर आएका छन् । यस उपन्यासमा खाडी युद्धलाई मानवीय दुःखान्तक एवं विनासकारी हिंसात्मक प्रवृत्तिका रूपमा लिएर उपन्यासकारले विश्वको सङ्क्रमणकालीन स्थितिलाई सामान्यीकरण गर्नका लागि शान्तिक्षेत्र नेपालबाट नै पहिलो पाइलो चालिनु पर्ने र विश्वकोजस्तो हातहतियार-युद्ध नभई विश्वसमुदायले शान्तिको लागि सामाजिक युद्ध लड्न प्रयासरत रहनुपर्ने अनिवार्यता दर्साएका छन् । यस उपन्यासमा यथार्थता र आदर्शताको संगमबाट वर्गसङ्घर्षप्रतिको क्रान्तिचेतना मुखरित भएको पाइन्छ (चापागाई, २०५३:६८) ।

भक्तबहादुर नेपालीको उपन्यास लेखनमा राष्ट्रिय एवं अन्तर्राष्ट्रिय परिवेशको छाप परेको पाइन्छ । नेपाली आमा उपन्यास अमेरिका र इराकका बीचमा भएको युद्धका विषयमा आधारित रहेकाले यसमा विनासकारी खाडी युद्धपछिको समयको चित्रण गरिएको छ । प्रस्तुत उपन्यास काल्पनिक भएरपनि सत्य घटनामा आधारित रहेको छ । समग्रमा, यस उपन्यासले इराकले कुवेतमाथि आक्रमण गरेको प्रत्युत्तरमा अट्टाईस राष्ट्रका सेनाहरूबाट इराकमाथि आक्रमण भएको घटनालाई नै पृष्ठभूमि बनाएका कारण यो उपन्यास अन्तर्राष्ट्रिय राजनीतिबाट प्रभावित रहेको छ र यस उपन्यासले यस्तै-यस्तै वास्तविक यथार्थ र अन्तर्राष्ट्रिय राजनैतिक परिवेशहरूलाई मूर्त रूपमा छर्लङ्ग्याएको हुँदा यस उपन्यास लेखनका प्रेरणा र पृष्ठभूमि पनि यिनै घटनाहरू बन्न पुगेका छन् ।

४.६ नेपाली आमा उपन्यासको विश्लेषणात्मक अध्ययन

४.६.१ संरचना

नेपाली आमा लघुउपन्यास हो । यसमा राष्ट्रिय एवं अन्तर्राष्ट्रिय क्षेत्रमा विद्यमान विकृति र विसङ्गतिलाई मूलभूत समस्याका रूपमा प्रस्तुत गरिएको छ । प्रस्तुत उपन्यास जम्मा १२७ पृष्ठ र १७ परिच्छेदहरूमा संरचित छ । प्रत्येक परिच्छेदहरूलाई १, २, ३, ४, ... १७ अङ्कहरूले सङ्केत गरिएको छ । यसमा परिच्छेदगत पृष्ठ वितरण प्रायः असमान रहेको पाइन्छ । मातृप्रेरणादायी

नेपालीआमा शीला थापाकै केन्द्रीयतामा अगाडि बढ्दै इराकी सलिम र अमेरिकी जेनीका कथालाई प्रस्तुत गर्न सफल यस उपन्यासको कथानक आदि मध्य र अन्त्यको रैखिक ढाँचामा अगाडि बढेको छ । भावगत एवं तत्त्वगत सुगठितता नै यस उपन्यासको सबल संरचना हो ।

४.६.२ कथानक

खाडी युद्धमा अमेरिकी सैनिकद्वारा सन् १९९१ फेब्रुअरी १७ तारिखमा भएको बमबादीले श्रीमती लुलूको मृत्यु हुन्छ । यस पीडाले मर्माहत भएका इराकी नागरिक सलिमको चित्रण गरिएबाट यस उपन्यासको कथानक प्रारम्भ भएको छ । आ-आफ्ना प्रेमी-प्रेमिकाको वियोग सहन नसकेर उनीहरूकै सम्भनामा तड्पै नेपाल आएका र अन्त्यमा पुनः राष्ट्रप्रेमको भावना जागृत भई आ-आफ्ना देशमा गएर मानवताको उदय गरी बर्बरता अन्त्य गर्ने अदम्य उत्साह र प्रेरणा लिएर आफ्नो देशको माया हृदयभरी साँगाल्दै शान्तिको सन्देश बोकेर नयाँ उज्यालो छर्न आ-आफ्ना देशतर्फ फर्किएका जेनी र सलिमका कथालाई प्रस्तुत गर्न सफल यस उपन्यासको कथानक आदि, मध्य र अन्त्यको रैखिक ढाँचामा प्रस्तुत भएको देखिन्छ । आदि भागको कथानक पहिलोदेखि सातौँ पछिच्छेदसम्म फैलिएको छ । आदि भागको कथा पत्नी लुलूको मृत्युको पीडाले छटपटिएको इराकी सलिम र पति फिलिप्सको मृत्युको पीडाले विह्वल बनेकी अमेरिकी जेनीको दुःखपूर्ण जीवनकथासँगै सुरु भएको छ । यी दुवै पात्र आफ्नो देशमा पीडित भएर शान्तिको खोजीमा संयोगवस नेपाल आईपुग्छन् । भिसाको म्याद सकिएका कारण सलिमलाई छटपटी हुन्छ र ऊ बेरा श्यामकाजीको सल्लाहले श्रीमती शीला थापालाई भेट्न उज्यालो गाउँ (स्वारा) पुग्दछ । सलिम उज्यालो गाउँमा पुगेपछि गाउँलेहरूको सल्लाहद्वारा गणित शिक्षकका रूपमा नियुक्त हुन्छ । अर्कातिर खाडी युद्धकै क्रममा लडाकु विमान लिएर अमेरिकाबाट इराकमा बम बर्साउन गएका अवस्थामा सैनिकद्वारा फिलिप्सलाई मारिन्छ । यसरी जेनी आफ्नो पति गुमाएर विक्षिप्त बन्न पुग्छे र पतिको सम्भनाले आहत बन्दै शान्तिको खोजीमा नेपाल आउँछे । नेपाल आएपछि जेनी (पथप्रदर्शक) पुष्पको साथमा पोखरा जान्छे र त्यहाँको प्राकृतिक सौन्दर्यबाट भावुक बन्न पुग्छे । उता स्वारामा अङ्ग्रेजी शिक्षकको आवश्यकता सम्बन्धी विज्ञापन गरिएको कुरा जेनीले थाहा पाएपछि पुष्पको निर्देशनमा ऊ त्यहाँ पुग्छे र अङ्ग्रेजी शिक्षिकाका रूपमा नियुक्त हुन्छे । सलिम र जेनी यसरी उज्यालो गाउँका शिक्षक र शिक्षिका त बन्न पुग्छन् तर उनीहरू एकअर्काका शत्रु राष्ट्रका नागरिक भएका कारण आफूहरूले भोग्नुपरेका त्रासदीहरूलाई अझ गम्भीर रूपमा सम्भन पुग्दछन् जसले गर्दा उनीहरू एकअर्कालाई घृणा गर्छन् र उनीहरूमा वैमनस्यता छाउँछ । उनीहरूबीच एकआपसमा आफ्नो देश नै निर्दोष भएको होड

चल्ल, जसको नकारात्मक असर उनीहरूका विद्यार्थीहरूमाथि पर्दछ । विद्यार्थीहरू कुन देशको गल्ली हो ? कुन देश राम्रो हो ? भनेर तुलनात्मक रूपमा अध्ययन गर्न थाल्दछन् । यस्तो वातावरणले विद्यालय परिसरमा तनावको स्थिति सिर्जना हुन्छ । यसरी सलिम र जेनीले विद्यार्थीहरूका माभमा एकअर्का देशप्रति घृणाभाव फैलाएर तनावपूर्ण बहसको स्थिति सिर्जना गरेसम्मका घटनाहरू कथानकको आदि भागमा आएका छन् ।

आठौँ परिच्छेद पछि उपन्यासका घटनाक्रमहरूमा संघर्षका प्रारम्भ हुन्छ । यस क्रममा आठौँदेखि सोह्रौँ परिच्छेदसम्म उपन्यासको मध्य भाग हो । यस भागमा नेपाली आमाले दिएका वास्तविक यथार्थ ज्ञानका प्रभावले गर्दा सलिम र जेनीमा मित्रता कायम हुन गई भ्रमको निवारण हुन पुग्दछ । त्यसपछि उनीहरू एक-अर्काप्रति सहानुभूति राख्दै नेपाली वातावरण, संस्कृति, धर्म, सहिष्णुता र मानवताप्रतिको दृष्टिकोणबाट प्रभावित हुन पुग्दछन् । नेपालका तुलनामा आफ्नो देश सम्पन्नताको क्षेत्रमा अगाडि भए पनि सभ्यता र मानवतामा धेरै नै पछि परेको कुरा पनि उनीहरूले महसुस गर्दछन् । यसरी जब जेनी र सलिमका मनमा लागेको भ्रमको जालो फाट्दछ, तब उनीहरू पश्चाताप गर्दै विस्तार-विस्तार एक-आपसमा निकट हुन थाल्दछन् । यस उपन्यासमा शीलाले जेनी र सलिमबीच कटुता उत्पन्न भएको थाहा पाएर दुबैजनालाई मित्रतापूर्ण व्यवहार गर्न सचेत गराएपछि उनीहरूमा पश्चाताप बोध भएको स्थितिले उपन्यासमा सङ्कटवस्थाको सिर्जना भएको छ । विद्यालयमा आयोजना गरिएका वनभोजदेखि लिएर विभिन्न दर्शनीय स्थलहरूको भ्रमण गरेर मनमा बाँकी रहेका विरक्तीहरूलाई निखाउँदै उनीहरू आफ्ना मनलाई सङ्गल्याउँदै जान्छन् र उनीहरूका बीचमा मैत्री भावनाको सञ्चार हुनपुग्दछ । यसपश्चात् जेनी धर्म परिवर्तन गरेर बौद्ध भिक्षु बन्ने निर्णयमा पुग्दछे । त्यसैगरी सलिम पनि हिन्दू धर्म स्वीकारी सन्यासी बन्न लागेको हुन्छ । यसैबीचमा बुद्ध धर्मप्रति विश्वास हासिल गर्दै गईरहेकी जेनी सलिमको कर्मयोग सम्बन्धी व्याख्या सुनेर प्रभावित हुँदै आफू पनि हिन्दू धर्मकै अध्ययन गर्ने अभिरुचि राख्न थाल्दछे । यिनीहरू दुबै जनाले सम्पूर्ण धर्महरूमा हेर्दा धर्मको आदर्श महत्त्वपूर्ण रहेको र धर्म परिवर्तन गर्नु आवश्यक नभएको कुरा नेपाली आमा शीलाका माध्यमबाट थाहा पाउँछन् । उनीहरूले शीलाका माध्यमबाट हिन्दू धर्मको निर्मलता र स्वच्छता अन्य धर्मको तुलनामा शक्तिपद र शान्तिप्रद हुन्छ भन्ने थाहा पाएपछि उनीहरू भन्-भन् हिन्दू धर्मबाट प्रभावित हुन पुग्दछन् । ईश्वर भनेको सत्य र धर्म भनेको न्यायकर्म भएका कारण यी कुरा प्राप्त गर्न सकिने सर्वोपरी माध्यम हिन्दू धर्म नै रहेको र इसाइ धर्मचाहिँ सत्य र न्यायका पक्षमा नभई साम्राज्य विस्तारका पक्षमा रहेको कुरा पनि उनीहरूले नेपाली आमाकै मुखबाट सुन्न पाउँछन् (चापागाई, २०५३ : ६६) । उनीहरूलाई पुनर्विवाह गरेर

जर्जबुस र सद्याम हुसैनजस्ता संसारको नाश गर्ने सन्तान जन्माउन शीलाले सल्लाह दिएपछि दुबैमा एकत्व भाव सिर्जना हुन थाल्दछ । जेनी र सलिम दुबैमा गीताका कर्मयोगको प्रभाव पर्दछ । शीलाको मातृवत् व्यवहारबाट दुबैजना भावविभोर हुन पुग्दछन् । इन्द्रावती किनारमा आयोजित बनभोग कार्यक्रममा नेपालबाट रक्तबीजको भूमिका निर्वाह गर्न शीलाले जेनी र सलिमलाई आग्रह गर्दछे । यसरी जेनी र सलिम दुबैजना नेपाली आमा र उज्यालो गाउँले आफूहरूलाई कर्मयोगी बनाएका कारण नेपाल र नेपाली आमाप्रति कृतज्ञ बनेसम्मका घटनाहरू उपन्यासको मध्य भागमा आएका छन् (ढकाल, २०५८:६५) ।

अन्त्य भागको कथानक सत्रौँ परिच्छेददेखि प्रारम्भ भएको छ । हिन्दू धर्मप्रति मोहित भएकी जेनीलाई धर्मलाई साध्य नठान्न निर्देशन दिँदै शीलाले साम्राज्यवाद विरुद्ध लड्न आग्रह गर्दछे । सलिम जेनीबीच एकअर्का राष्ट्रप्रतिको वैरभावको जालो हट्न गई धर्मसम्बन्धी अवधारणा पनि एउटै हुन पुग्दछ र उनीहरूबीच परस्परमा विश्वासको भावना बढ्न गई गाढा मित्रता गाँसिन्छ । नेपाली आमाको उदात्त विचारको प्रतिफलका कारण उनीहरूका अन्तर्मानसिकतामा एकअर्का राष्ट्रप्रतिको दृष्टि स्वच्छतर बन्दै जान्छ । जेनी र सलिम जिरी घुम्न गएको समयमा आ-आफ्ना देशलाई उज्यालो गाउँभैं सुन्दर बनाउने विचार गर्दछन् तर विछोडको भयले उनीहरू दुःखी हुन पुग्दछन् । नेपालमा नै स्थायी बसोबास गर्ने इच्छा दुबैले व्यक्त गर्दछन् । अमेरिकी र इराकी जनताहरूले अफसम्म निरीह जीवन व्यतीत गर्नु परिरहेको वस्तुसत्य शीला माताको मुखबाट सुनेपछि जेनी र सलिम आ-आफ्ना राष्ट्रका जनताहरूप्रति भावविभोर बन्न पुग्छन् । यो वास्तविकताको ज्ञान हुनुभन्दा पहिले नै सलिम जेनीप्रति भावुक बन्दै उसँगै विवाह गरेर नेपालमै बस्ने निर्णयमा पुगिसकेको हुन्छ । उता जेनीले चाहिँ सलिमसँग विवाह गर्ने मानसिकता बनाएकी हुन्न र अमेरिका फर्कने निर्णयमा पनि पुगिसकेकी हुन्न । तर नेपाली आमाबाट उनीहरू नेपालका पाहुना मात्र भएका, नेपालमै जीवन बिताउनु उनीहरूको वैयक्तिक सोचाइ मात्रै रहेको, उनीहरूले त पलायनवादी नबनीकन आ-आफ्ना मुलुकमा फर्केर त्यहाँका जनताले भोग्नुपरेका पीडा र मर्मलाई राम्रोसँग बुझी उनीहरूलाई त्यसबाट मुक्ति दिलाउनका निमित्त संघर्ष गर्नुपर्ने, आफ्ना मुलुकका जनताका हितका निमित्त आफूलाई सदैव संघर्षशील राख्नु पर्ने आदि सत्प्रेरणा प्राप्त गरेपछि दुबै आ-आफ्ना मुलुकमा फर्कन राजी हुन्छन् र भावपूर्ण विदाइ स्वीकार्न पुग्दछन् । उनीहरूको विदाइ नेपाली आमालगायत विद्यालय परिवारका सम्पूर्ण सदस्यहरूद्वारा फूलमाला पहिराएर भव्य समारोहका बीच गरिन्छ । सलिम र जेनीका बीचमा प्रगाढ प्रेम हुँदा-हुँदै पनि कर्तव्यबोधका कारणले उनीहरूको विछोड हुनपुग्छ र उनीहरू भावविभोर हुँदै एक-अर्काबाट विदा हुन्छन् । यहीँ उपन्यासको पनि अन्त्य हुन पुग्दछ । यसरी हेर्दा दुःखपूर्ण

अन्त्यका कारण उपन्यास वियोगान्त भैं लागे पनि देशभक्तिका कर्मठ हातहरू फैलाउने दृढताका कारण प्रस्तुत उपन्यास संयोगान्त बन्न पुगेको छ (ढकाल, २०५८:६५) ।

नेपाली आमा उपन्यासमा यथार्थमूलक र उत्पाद्य स्रोतको कथानकको प्रयोग गरिएको छ । यसको विषयवस्तुगत स्रोत सामाजिक एवं राजनीतिक यथार्थ रहेको छ । यस उपन्यासको स्रोत काल्पनिक हुँदा-हुँदै पनि सत्य घटनामा आधारित रहेको प्रतीत हुनाले कथानक आदर्शोन्मुख यथार्थवादी बन्न पुगेको छ । विश्वमा एकलौटी हैकम चलाउन चाहने अमेरिका र साना छिमेकी राष्ट्रमाथि गिद्धे दृष्टि राख्ने इराकबीचको भयानक युद्धको मारमा परेर त्यहाँका जनताहरूले दर्दनाक पीडा भोग्न बाध्य भएको कुरालाई यस उपन्यासले प्रस्तुत गरेकाले यसको कथानकको स्रोत समकालीन सामाजिक यथार्थ रहेको स्पष्ट हुन्छ ।

मौलिक रचनाशिल्प प्रयोग गरिएको हुँदा **नेपाली आमा** उपन्यासमा पर्याप्त मात्रामा द्वन्द्व रहेको पाइन्छ । यस उपन्यासभित्रका पात्रहरूमा देखा परेका आन्तरिक र बाह्य द्वन्द्वका कारण कथानक सफल रूपमा अगाडि बढेको छ । यस उपन्यासकोबीचभूमि नै युद्धग्रस्त वातावरण भएकाले यसमा स्वभाविक द्वन्द्व पाइन्छ भने विस्तारवादी इराक र साम्राज्यवादी अमेरिका, जेनी र सलिम, युद्ध र शान्ति, ज्ञानत र विज्ञान, शीला र विद्यार्थीहरू, सलिम र विद्यार्थीहरू, जेनी र विद्यार्थीहरू, जर्जबुस र सद्याम हुसैन आदिका बीचमा पर्याप्त मात्रामा बाह्य द्वन्द्व पाइन्छ । नेपालमा सलिम र जेनीले देखाएका द्वन्द्वात्मक क्रियाकलापहरूमा पनि बाह्य द्वन्द्व नै देखा पर्दछ । यी आधारमा हेर्दा यस उपन्यासमा आन्तरिक द्वन्द्वका तुलनामा बाह्य द्वन्द्व नै सशक्त रहेको देखिन्छ ।

नेपाली आमा उपन्यास संवादात्मक, वर्णनात्मक र विश्लेषणात्मकशैलीमा लेखिएको छ । यसमा अतीतका घटनाहरूलाई वर्तमानमा ल्याएर प्रस्तुत गरिएकाले पूर्वदीप्ति शैलीको पनि उपयोग गरिएको छ । यस उपन्यासको कथानक तृतीय पुरुष प्रधान कथन ढाँचामा संरचित छ । यसमा पनि परम्परागत उपन्यासहरूमा भैं परिच्छेदगत विभाजन गरिएको छ । परम्परावादी कथानकभन्दा भिन्न अन्तर्राष्ट्रिय समस्यालाई अँगालेर त्यसको छायाँमा परेका निरीह जनताहरूका विवशतालाई यस उपन्यासले आफ्नो कथावस्तु बनाएको छ । यो उपन्यास आदि, मध्य र अन्त्यको आयोजनामा संरचित रहेकाले यसमा रैखिक ढाँचाको उपयोग भएको स्पष्ट हुन्छ । यसमा आधुनिक गीत, लोकगीत, भाषण, प्रवचन आदिले समेत नौलो बान्की प्रदान गरेका छन् । यसमा भूतकालिक क्रियाहरू अधिक मात्रामा प्रयोग गरिएका छन् । प्रस्तुत उपन्यासमा शीला थापाको कथानक प्रमुख

हो भने जेनी र सलिमको कथानक सहायक हो । प्रस्तुत उपन्यासले कल्पनामूलक सत्य घटनालाई आदर्शोन्मुख यथार्थवादी प्रवृत्तिका साथ प्रस्तुत गरेको छ । यसको कथानक प्रारम्भदेखि अन्त्यसम्म नै एउटै गतिमा अगाडि बढेकाले यसमा सरल कथानकको प्रयोग भएको पाइन्छ ।

४.६.३ चरित्र र चरित्रचित्रण

नेपाली आमा उपन्यासमा नेपाली समाज र परिवेशका साथ-साथै अन्तर्राष्ट्रिय समाज र परिवेश अनुकूलका पात्रहरूको प्रयोग गरिएको छ । यो एक राजनैतिक उपन्यास हुँदा यसमा राजनीति क्षेत्रका व्यक्तिहरू पनि पात्रका रूपमा देखा परेका छन् । स्कूलका विद्यार्थीहरू पनि मञ्चीय पात्रका रूपमा देखा परेका छन् । यस उपन्यासको उद्देश्य शान्तिप्रिय देश नेपालबाट नै आपसी प्रेम, सद्भाव र शान्तिको सन्देश विश्वमा छर्न सकिन्छ र सम्पूर्ण जनतामा देशभक्तिको भावना जागृत भएमा मात्र देशको उन्नति हुन सक्दछ भन्ने सन्देश फैलाउनु रहेको छ । यसमा यही उद्देश्य अनुरूपका पात्रहरूको चरित्राङ्कन गरिएका कारण यो उपन्यास पात्र प्रयोगका दृष्टिले सफल र महत्त्वपूर्ण रहेको छ । यसमा प्रयोग गरिएका केही पात्रको नामकरण व्यक्तिवाचक नामबाट र केही पात्रको नामकरण विदेशी व्यक्तिका नामबाट गरिएको छ । यस उपन्यासका पात्रका नामहरूबाट वर्तमान विश्वका धार्मिक, राजनीतिक, सामाजिक, जातीय, मानवीय शाश्वत सत्यहरू र व्यक्तिगत वैचित्र्यहरू उद्घाटित भएका छन् । यस उपन्यासका शीला, जेनी र सलिमले फ्रान्समा वेकनको 'यथार्थ जगतमा पाइने वस्तुमा भन्दा धेरै महानता, धेरै श्रेय, धेरै पूर्णता र विविधता मानव आत्मामा हुन्छ' भन्ने महावाणीलाई सत्य सावित गरेका छन् (ढकाल, २०५८ : ६६) । यसमा शीला प्रमुख स्त्री पात्र हो भने जेनी र सलिम सहायक पात्रहरू हुन् । अन्य केही गौण पात्रहरू पनि उपन्यासमा रहेका छन् । यी पात्रहरूलाई पात्रविश्लेषणको सैद्धान्तिक आधारमा निम्न अनुसार तालिकीकरण गरिन्छ :

क्र. सं.	पात्रको नाम	लिङ्ग	कार्य	प्रवृत्ति	स्वभाव	जीवन-चेतना	आसन्नता	आवद्धता
१.	शीला	स्त्री	प्रमुख	अनुकूल	गतिशील	व्यक्तिगत	मञ्चीय	बढ्द
२.	जेनी	स्त्री	सहायक	अनुकूल	गतिशील	वर्गगत	मञ्चीय	बढ्द
३.	सलिम	पुरुष	सहायक	अनुकूल	गतिशील	वर्गगत	मञ्चीय	बढ्द
४.	लुलू	स्त्री	गौण	अनुकूल	गतिशील	वर्गगत	नेपथ्य	बढ्द

५.	फिलिप्स	पुरुष	गौण	प्रतिकूल	गतिशील	वर्गगत	नेपथ्य	बद्ध
६.	श्यामकाजी	पुरुष	सहायक	अनुकूल	स्थिर	वर्गगत	मञ्चीय	बद्ध
७.	पुष्प	पुरुष	सहायक	अनुकूल	स्थिर	वर्गगत	मञ्चीय	बद्ध
८.	बोटे	पुरुष	गौण	अनुकूल	गतिशील	वर्गगत	नेपथ्य	मुक्त
९.	रूपा	स्त्री	गौण	अनुकूल	गतिशील	व्यक्तिगत	नेपथ्य	मुक्त
१०.	कमल	पुरुष	गौण	अनुकूल	गतिशील	व्यक्तिगत	नेपथ्य	मुक्त
११.	सुवास	पुरुष	सहायक	अनुकूल	गतिशील	वर्गगत	मञ्चीय	बद्ध
१२.	विकास	पुरुष	गौण	अनुकूल	स्थिर	व्यक्तिगत	नेपथ्य	मुक्त
१३.	सुरेन्द्र	पुरुष	गौण	अनुकूल	स्थिर	व्यक्तिगत	नेपथ्य	मुक्त
१४.	जर्जबुस	पुरुष	सहायक	प्रतिकूल	गतिशील	व्यक्तिगत	नेपथ्य	बद्ध
१५.	सधाम हुसैन	पुरुष	सहायक	प्रतिकूल	गतिशील	व्यक्तिगत	नेपथ्य	बद्ध

उपर्युक्त पात्रविधानगत तालिकाका आधारमा **नेपाली आमा** उपन्यासका प्रमुख र सहायक पात्रहरूको चरित्रचित्रण निम्नानुसार गरिएको छ :

४.६८.३.१ शीला थापा

शीला थापा **नेपाली आमा** उपन्यासकी प्रमुख स्त्री पात्र हो । उसकै केन्द्रीयतामा यस उपन्यासको कथानक अगाडि बढेको छ । सिन्धुपाल्चोक जिल्लाको एउटा सानो स्वाँरा गाउँलाई उज्यालो गाउँका रूपमा विकास गर्ने आदर्श नारीका रूपमा देखा परेकी शीला एक विशुद्ध राष्ट्रप्रेमी, कर्तव्यनिष्ठ, विदुषी र अनुभवी महिला हुन् । प्रारम्भमा क्रान्तिकारी स्वभावकीदेखिने शीला आफ्नो मार्गबाट पर हटेका हरेक व्यक्तिहरूलाई प्रेम र सद्भावले मार्गदर्शन गर्न सक्षम छे । संसारलाई जात, धर्म, संस्कृतिले होइन, मान्छेले नै आफ्नो कर्तव्यले सिँगान सक्षम हुन्छ र शान्तिको कारणले मात्र कर्तव्य पूर्ण हुन्छ भन्ने शीलाको धारण रहेको छ (ढकाल, २०५८ : ७०) । उपन्यासको नामकरणसँग सम्बद्ध यो पात्र मातृ प्रेरणादायी भएका कारण जेनी, सलिमलगायतका अन्य पात्रहरूले उसलाई आमा,

नेपाली आमाजस्ता विशेषणले पुकार्दछन् । अरूको दुःखमा आँसु भार्न सक्ने भावुक हृदय भएकी शीला आफ्ना निर्णयप्रति दृढ रहन्छे । प्रत्येक मान्छेले स्वधर्म र स्वराष्ट्रलाई निस्वार्थ रूपमा अवलम्बन गर्नुपर्छ, भन्ने आदर्श चरित्र भएकी शीलाले जेनी र सलिमलाई पलायन हुनबाट बचाउँछे र उनीहरूको अन्तर्भावनालाई परिवर्तन गर्न सफल हुन्छे । यसबाट ऊ गतिशील र मञ्चीय पात्रका रूपमा रहेको तथ्य स्पष्ट हुन्छ । वर्तमान विश्वलाई छुट्टै रूपमा व्याख्या गर्ने शीलाले शासक वर्गको अहंका कारण हुने गरेका युद्धले निरीक जनतालाई ठूलो आघात पुऱ्याउँछ, भन्ने विचार राख्ने शीलाको वैचारिक मन पनि सुदृढ रहेको पाइन्छ । प्रत्येक धर्मको आदर्श महान् हुन्छ, तर व्याख्याताहरूले त्यसमा विकृति भर्दछन् भन्दै भावनाबाट नभई यथार्थबाट जीवन डोऱ्याउनु पर्ने आदर्श धारणा शीला व्यक्त गर्दछे (ढकाल, २०५८ : ६६) । स्वाँरा (उज्यालो गाउँ) की अध्यक्षका रूपमा रहेकी शीलाले वर्तमान विश्वमा शान्ति र मैत्री भावको सञ्चार गरी शरणार्थीको आश्रयदाता राष्ट्रका रूपमा रहेको नेपालीको प्रतीकात्मक भूमिका बहन गरेकी हुनाले ऊ व्यक्तिगत पात्रका रूपमा रहेकी छ (ढकाल, २०५८:६७) । यस उपन्यासमा नेपालीहरू जीवनबाट कहिल्यै पनि पलायन हुँदैनन् र उनीहरू कर्मक्षेत्र बिसिएर भौँतारिएर हिँड्न जानेका हुँदैनन् भन्ने सामाजिक भावना नेपाली आमा शीलाबाट प्रकट भएकोदेखिन्छ । बद्धपात्र शीलाले उपन्यासमा सकारात्मक भूमिका निर्वाह गरेका कारण ऊ अनुकूल प्रवृत्तिकी पात्रका रूपमा प्रस्तुत भएकी छ, र उसैले उपन्यासलाई जीवन्तता प्रदान गरेकी छ ।

४.६.३.२ सलिम

सलिम यस उपन्यासको सहायक पुरुष पात्र हो । खाडी युद्धमा मारिएकी लुलूको पति सलिम यस उपन्यासमा इराकी नागरिकका रूपमा देखा परेको छ । पत्नी वियोगको पीडाले मर्माहत बन्दै शान्तिको खोजीमा नेपाल आएर स्वाँरामा गणित शिक्षक बन्न पुगेको सलिम इस्लाम धर्मावलम्बी हो । ऊ विद्वान् भए पनि उसमा घमनडी र विद्रोही स्वभाव हावी रहेको छ । जादूमय व्याख्यानशैली भएको सलिम नेपाल, नेपाली आमा र हिन्दू धर्मबाट अत्यन्त प्रभावित बन्न पुग्दछ । गीताको कर्मयोगको अनुशरण गर्न पुगेको सलिमले इस्लाम धर्मका कुरीति हटाउन सल्मान रुस्दीको 'सैतानका सूत्रहरू' को प्रचार-प्रसार गर्ने चाहना राखेको छ । उज्यालो गाउँमा जेनी अङ्ग्रेजी शिक्षिकाका रूपमा पुग्दा उत्तेजित भएको सलिमले विद्यार्थीहरूलाई भड्काउने काम गरेको छ । भावुक र कल्पनशील प्रकृतिको सलिम समय र परिस्थिति अनुरूप परिवर्तन हुन सक्ने गतिशील चरित्र हो । स्वाँरामा जेनीसँग प्रेमबन्धनमा बाँधिपछि उसँगै विवाह गर्ने कल्पनासमेत सँगाल्न

पुगेको सलिम अन्त्यमा नेपाली आमा शीलाबाट प्रभावित भएर स्वधर्म, स्वजाति र स्वराष्ट्रप्रति समर्पित बन्न पुग्दछ । यस उपन्यासमा अनुकूल प्रवृत्तिमा देखा परेको सलिम युद्धपीडित समग्र युवाहरूको प्रतिनिधित्व गर्ने वर्गीय पात्र हो । यस उपन्यासमा सलिमले मञ्चीय भूमिका निर्वाह गरेका कारण उपन्यासको पूर्णताका निम्ति उसको उपस्थिति अपरिहार्य रहेको देखिन्छ । यस आधारमा हेर्दा सलिम यहाँबाट हट्न नसक्ने बद्ध पात्रका रूपमा देखा पर्दछ ।

४.६.३.३ जेनी

जेनी यस उपन्यासकी सहायक स्त्री पात्र हो । खाडी युद्धमा इराकी सेनाद्वारा मारिएका फिलिप्सकी पत्नी जेनी अमेरिकी नागरिक हो । नवविवाहित अवस्थामा नै विधवा बन्न पुगेकी क्रिश्चियन धर्मावलम्बी जेनी शान्तिको खोजीमा भौतारिदै नेपाल आइपुग्छे । नेपाल आएपश्चात् उज्यालो गाउँ (स्वारा) मा अङ्ग्रेजी शिक्षिका बन्न पुगेकी जेनीले प्रारम्भमा इराकी नागरिक सलिमलाई घृणा गर्दछे । जेनीले विद्यार्थीहरूलाई भड्काएर सलिमका विरोधी बनाउने प्रयास गर्दछे । शीलाबाट यथार्थबोध भएपछि जेनीमा पश्चाताप बोध हुन्छ । नेपालको प्रकृति, नेपाली जनजीवन, उज्यालो गाउँ र शीलाबाट प्रभावित भएपछि जेनी अमेरिकी यान्त्रिक जीवनलाई तुच्छ ठान्न पुग्दछे । कल्पनामा भन्दा यथार्थमा विश्वास गर्ने जेनी अत्यन्त भावुक र लज्जालु स्वभावकी छ । बौद्ध एवं हिन्दूधर्मबाट अत्यन्त प्रभावित भएकी जेनी शीलाबाट प्राप्त ज्ञानले क्रिश्चियन धर्मकै आदर्श ग्रहण गर्न थाल्दछे । सलिमसँग प्रेम बन्धनमा बाँधिंकी जेनी प्रारम्भमा आजीवन नेपाल बन्ने सोचले नेपालमा आएकी हुन्छे । जेनीले शीलाको मार्गदर्शनबाट स्वदेश, स्वजाति र स्वधर्मप्रति समर्पित भई उज्यालो राष्ट्रनिर्माण गर्ने, पुनर्विवाह गर्ने र आदर्श सन्तान जन्माउने निर्णय गर्दछे । यसकारण जेनी यस उपन्यासमा गतिशील नारी पात्रका रूपमा प्रस्तुत भएकी छ । जेनी व्यक्तिगत रूपमा फिलिप्सकी पत्नी र अमेरिकी नागरिक भए पनि उसले समग्र युद्धपीडित नारी वर्गको प्रतिनिधित्व गरेकी छ । यस आधारमा हेर्दा ऊ वर्गीय नारी पात्रका रूपमा देखा परेकी छ । प्रवृत्तिगत आधारमा ऊ अनुकूल पात्र हो । यस उपन्यासको पूर्णताका निम्ति अपरिहार्य रहेकी जेनी बद्ध र मञ्चीय पात्र पनि हो ।

४.६.३.४ अन्य पात्रहरू

नेपाली आमा उपन्यासमा प्रमुख पात्रका अतिरिक्त जेनी, सलिम, जर्जबुस, सद्याम हुसैन, श्याम, पुष्प, सुवासजस्ता सहायक पात्रहरूको पनि अहं भूमिका रहेको छ । यिनीहरू बाहेकका अन्य सबै पात्रहरू गौण भूमिकामा देखा परेका छन् । ट्राभल एजेन्सीमा काम गर्ने पथप्रदर्शक पुष्पले जेनीलाई पोखरा

घुमाउने र उज्यालो गाउँ पुऱ्याउने काम गरेको छ । त्यसैगरी सलमलाई उज्यालो गाउँ (स्वाँरा) जान निर्देशन दिने श्यामकाजी यस उपन्यासमा उल्लेख्य सहायक पात्रका रूपमा देखा परेको छ । सुवास उज्यालो गाउँको कक्षा १० मा अध्ययनरत अध्ययनशील र जिज्ञासु विद्यार्थीका रूपमा देखा परेको सहायक, अनुकूल, मञ्चीय र बद्ध पात्र हो । लडाकु विमान लिएर अमेरिकाबाट इराकमा बम खसाउन जाने फिलिप्स इराकी सैनिकद्वारा मारिन पुगेको प्रतिकूल चरित्र भएको पुरुष पात्र हो । ऊ जेनीको श्रीमान् पनि हो । इराकी नागरिक सलमकी पत्नी लुलू अमेरिकी सैनिकद्वारा मारिन पुगेकी अनुकूल चरित्रकी स्त्री पात्र हो । इराकका राष्ट्रपति सद्दाम हुसैन र अमेरिकी राष्ट्रपति जर्जबुस यस उपन्यासमा सहायक पात्रका रूपमा देखा परेका छन् । उनीहरूले नेपथ्य पात्रको भूमिका बहन गरेका छन् । रूपा, कमल, विकास, सुरेन्द्र आदि पात्रहरू उज्यालो गाउँको विद्यालयमा अध्ययनरत विद्यार्थीहरू हुन् । उनीहरू यस उपन्यासमा गौण पात्रको भूमिकामा देखा परेका छन् । बोटे उक डुङ्गाचालक हो । ऊ यस उपन्यासमा गौण भूमिकामा देखा परेको छ । यिनीहरूलगायत उपन्यासमा अन्य केही पात्रहरूको भूमिका नगन्य रूपमा रहेको छ । यी सम्पूर्ण पात्रहरू मुख्य रूपमा शीला, सलम र जेनीकै केन्द्रीयतामा घुमेका छन् । प्रस्तुत उपन्यासका सम्पूर्ण पात्रहरूमा व्यक्तिगत र वर्गगत दुबैखाले जीवनचेतना पाइन्छ ।

नेपाली आमा उपन्यासमा संख्यात्मक हिसाबले ठिक्क पात्रहरू रहेका छन् । शीला थापा यस उपन्यासकी प्रमुख स्त्री पात्र हो । उसकै चारित्रिक वृत्तमा अन्य प्रमुख र सहायक पात्रहरू घुमेर कथानकलाई अगाडि बढाउने कार्य गरेका छन् । प्रमुख नायिका स्त्री पात्र, अर्की सहनायिका स्त्री पात्र र सहनायक पुरुष पात्रका चारित्रिक विश्लेषणमा यो उपन्यास संरचित भएका कारण यो चरित्रप्रधान उपन्यास हो । यसमा एक नायक र दुई नायिकाको महत्त्वपूर्ण भूमिका रहेकाले यो बहुनायकत्व भएको नायिकाप्रधान उपन्यास हो । यसमा पात्रहरूको भीडभाड कम छ । यस उपन्यासका सबै पात्रहरूको चरित्रचित्रण स्वभाविक रूपमा गरिएको छ र यो अनुकूल पात्रप्रधान उपन्यास हो ।

४.६.३.५ चरित्रचित्रण प्रविधि

नेपाली आमा उपन्यासमा मुख्य रूपमा प्रत्यक्ष वा वर्णनात्मक र गौण रूपमा अप्रत्यक्ष वा नाटकीय प्रविधिको प्रयोग गरी चरित्रचित्रण गरिएको छ । प्रस्तुत उपन्यासमा प्रयुक्त सम्पूर्ण पात्रहरूका सोचाइ, धारणा, अवस्था र अनुभवहरूमा उपन्यासकारले आफ्नो दृष्टिकोण राख्दै आधिकारिक ढङ्गले

वर्णन र विश्लेषण गरेका छन् । वर्णनात्मक प्रविधि अनुसार उपन्यासकारले अमेरिकी नागरिक फिलिप्सको वर्णन यसप्रकार गरेका छन् :

फिलिप्स अमेरिकी वायुसेनाको अधिकृत थियो । भर्खरै पच्चीस वर्ष पुगेको फिलिप्सको विवाह जेनीसँग नयाँ वर्षको शुभ मुहूर्तमा अर्थात् सन् १९९१ को जनवरी १ तारिखमा भएको थियो (पृ. ४) ।

नाटकीय प्रविधि अनुसार जेनी र सलिमको संवादबाट जेनीको नेपाल र नेपाली आमाप्रतिकै आस्था र आकर्षण यसरी उद्घाटित भएको छ :

सलिम - “जेनी तिमिलार्ई नेपाल कस्तो लाग्यो ?”

जेनी - “प्राकृतिक सौन्दर्यको हिसावले नेपाल अद्वितीय छ भने यहाँ मानिसहरूको बोलीवचन र व्यवहार पनि उत्तिकै राम्रो छ । साँच्चै भन्ने हो भने शीला साह्रै नै बुद्धिमान रहिछिन् । उनैको बुद्धिमानताको कारणले यो पहाडी र अविकसित ठाउँमा शीलाले नै हाम्रा आँखा खोली दिइन् । ... । शीलाको सङ्गतबाट यो विस्थापित हुन लागि सकेको मानवता हामीमा पलाउँदै आउन लागेको अनुभव मैले गरेकी छु । ... शीलाले देश र समाजका लागि केही गरिरहेकी छिन् भनें हामी किन नगर्ने ? ... । अर्कोतिर नेपाल छाड्न पनि मन लागेको छैन (पृ. ९५-९६) ।

यस्तै, जेनी र सलिमबीच भएको भ्रमण र धर्म बारेको एक संवाद हेरौं :-

सलिम - “जेनी तिमिलार्ई कस्तो लाग्यो त यो आजको छोटो भ्रमण ?”

जेनी - राम्रै लाग्यो । तपाईंको गीताको कर्मयोगले मलाई पनि अगाडि घच्च्याएको भैं भइरहेछ । लाग्छ अब त हिन्दू धर्म नै लिउँ कि (पृ.१०१) ?”

यसरी उपन्यासमा लामा र छोटो संवादहरू रहे तापनि रोचक तरिकाले सटिक र प्रभावकारी चरित्रचित्रण गरिएको छ ।

४.६.४ पर्यावरण

नेपाली आमा उपन्यासले नेपालको सामाजिक, राजनीतिक तथा धार्मिक परिवेशका साथै अमेरिका र इराकको सामाजिक, धार्मिक, राजनैतिक परिस्थितिलाई समेत मूल आधार बनाएको छ । मूलतः खाडी युद्ध वा इराक विरुद्ध अमेरिका सम्बद्ध राष्ट्रहरूले गरेको सैनिक कारबाहीको पृष्ठभूमिका युद्धपीडित नागरिकको यथार्थ चित्र उतार्ने प्रयास गरिएका कारण यसमा अमेरिका र इराकको वस्तुस्थिति प्रस्तुत गरिएको छ (ढकाल, २०५८ : ६८) । यस उपन्यासमा प्रयुक्त स्थानीय परिवेशमा मुख्यता : सिन्धुपाल्चोक जिल्लाको स्वाँरा गाउँ नै रहेको छ । काठमाडौँ उपन्यासकाका कलङ्की, नैकाप, थानकोट, नागढुङ्गा आदि स्थानहरू र पोखराका महेन्द्र गुफा, फेवाताल, डेविडफल, के.आइ.सिंह पुल आदि स्थानहरूलाई उपन्यासभित्र समेटिएको छ । यसैगरी पोखरा जाँदाका त्रिभुवन राजपथ र पृथ्वी राजमार्गका विभिन्न स्थानहरूको चित्रण उपन्यासमा गरिएको छ । यस्तै प्रस्तुत उपन्यासमा इन्द्रावती, थुमपाखर र खरीढुङ्गा, चरिकोट र जिरीका केही परिवेशको समेत सफल चित्रण गरिएको छ । यस अतिरिक्त पोखराका विभिन्न होटलहरू र सिनेमा हल आदिको पनि उपन्यासमा चर्चा गरिएको छ ।

यस उपन्यासमा घटेका विविध घटनाहरूका समयगत परिवेश हेर्दा सन् १९९१ जनवरी १ मा अमेरिकी बहुराष्ट्रिय सेना र इराकी सेनाबीचको युद्धका कारण पारिवारिक विघटन भई व्यथित मन लिएर नेपाल आएका जेनी र सलिम शीलाको माध्यमबाट यथार्थ बोध गरेर स्वदेश नफर्किउन्जेलसम्मको लगभग ६ महिनाभित्रको रहेको देखिन्छ । यस उपन्यासले मूल रूपमा खाडी युद्धको सन्त्रासपूर्ण स्थिति र नेपाली ग्रामीण परिवेशको शान्त र सुरम्य वातावरणलाई प्रस्तुत गरेको छ । समग्रमा, यस उपन्यासले नेपाल, इराक र अमेरिकाको सामाजिक, धार्मिक, सांस्कृतिक र राजनीतिक परिवेशलाई आफ्नो मुख्य कर्मक्षेत्र बनाएको छ । यस उपन्यासमा यिनै विभिन्न परिवेशहरूलाई उपन्यासकारले वर्णनात्मक रूपमा देखाउने प्रयास गरेका छन् ।

४.६.५ दृष्टिबिन्दु

नेपाली आमा उपन्यास मुख्य रूपमा शीला, सलिम र जेनीकै जीवनवृत्तमा आधारित रहेको छ । प्रस्तुत उपन्यासका समाख्याता स्वयं उपन्यासकार न हुन् । यस उपन्यासमा तृतीय पुरुष कथन ढाँचाको प्रयोग गरिएको छ । उपन्यासको सुरआततिरकै यो वाक्यले यसमा तृतीय पुरुष कथन ढाँचाको प्रयोग गरिएको तथ्य स्पष्ट पार्दछ : *संसारदेखि सलिमलाई अतिनै विरक्त लाग्न थाल्यो ।*

हजारौं-हजार जनताका अमूल्य जीवन कसैको खेलवाडको विषय बन्दोरहेछ भन्ने कुरो पनि उसले अनुभव गर्‍यो (पृ. २) ।

यस उपन्यासमा उपन्यासकार स्वयं प्रत्यक्षदर्सी भएर पात्रकै नाम संबोधन गरी हरेक घटनाको वर्णन गरेका छन् । यसमा सबै पात्रहरूका वैचारिक धारणाहरूलाई नजिकबाट नियाल्दै उपन्यासकारद्वारा नै स्पष्ट रूपमा वर्णन गरिएको छ । यसमा उपन्यासकारले तृतीय पुरुष पात्र शीला, सलिम र जेनीलाई प्रमुख र सहायक पात्रका रूपमा उभ्याएर शीलाको सत्प्रेरणाद्वारा जेनी र सलिम आ-आफ्ना देशमा फर्कन राजी भएका, उनीहरूलाई नेपाली आमा र उज्यालो गाउँको विद्यालयका सम्पूर्ण परिवारहरूले फूलमाला पहिराएर भावपूर्ण बिदाइ गरेका र उनीहरूले पनि त्यो भावपूर्ण बिदाइलाई स्वीकार्दै धावनमार्गद्वारा आ-आफ्ना मुलुकमा फर्किएको दृश्य देखाएर उपन्यासको समापन गरेका छन् । उपन्यासको प्रारम्भदेखि अन्त्यसम्म नै स्वयं उपन्यासकार समारव्याता रहेर तृतीय पुरुष पात्रका नामबाट विभिन्न घटनाहरूको वर्णन गरेकाले प्रस्तुत उपन्यासमा बाह्य अर्थात् तृतीय पुरुष सर्वज्ञ दृष्टिबिन्दुको प्रयोग गरिएको स्पष्ट देखिन्छ ।

४.६.६ सारवस्तु

नेपाली आमा उपन्यासले समग्र मानवलाई आफ्नो जातीय, धार्मिक, सांस्कृतिक र राष्ट्रिय पहिचानलाई हार्दिक रूपमा स्वीकार गर्दै अगाडि बढ्नु पर्ने सन्देश प्रवाहित गरेको छ (ढकाल, २०५८:६९) । शासक वर्गको अहङ्कारको कारण जनताहरूले दुःख र दर्दले भरिएको जीवन भोग्न बाध्य हुनु परेको कुरा प्रस्तुत गरेर शासकको स्वार्थनीति र जनताको मानसिकतामा अन्तर हुने हुँदा राष्ट्रले अवलम्बन गरेको नीतिका आधारमा त्यहाँका जनताहरूको भावनालाई अवमूल्यन गर्नु हुन्न भन्ने सन्देश यसले दिएको छ । युद्ध मानव सभ्यताको कलङ्क हो भन्ने कुरालाई शरणार्थी बन्न बाध्य भएका सलिम र जेनीका दुःखपूर्ण कथाबाट प्रस्तुत गरिएको छ । हरेक नागरिकमा सचेतता नआएसम्म राष्ट्र सुन्दर बन्न सक्दैन र जनताहरूले भ्रष्ट शासकलाई हरहालतमा सहनुहुँदैन भन्ने विचार प्रस्तुत गर्ने यस उपन्यासले साम्प्रदायिकताबाट माथि उठेर सहिष्णु भावले आपसी सम्बन्ध प्रगाढ बनाउनु पर्ने सन्देश दिएको छ । शान्तिप्रिय देश नेपाल शरणार्थीहरूको आश्रय स्थल हो, जहाँबाट आपसी प्रेम, सद्भाव र शान्तिको सन्देश विश्वमा छरिन्छ भन्ने आशय पनि उपन्यासमा व्यक्त गरिएको छ । यसमा उपन्यासकारले एकातिर व्यक्तिगत स्वार्थमा नलागी देशभक्तिपूर्ण भावना लिएर मात्र देशको उन्नति गर्न सकिन्छ भन्ने सन्देश दिन खोजेका छन् भने अर्कातिर सच्चा, इमान्दार, राष्ट्रवादी भएर अगाडि बढेमा मात्र स्वस्थ र समतामूलक राष्ट्रको निर्माण हुनसक्दछ

भन्ने भाव पनि व्यक्त गरेका छन् । यसरी यस उपन्यासमा युद्ध मानव सभ्यताका निम्ति अत्यन्त हानिकारक र मानव संहारक भएकाले यसको अन्त्य गर्न प्रत्येक नागरिकले व्यक्तिगत स्वार्थभन्दा माथि उठेर विश्वशान्तिका निम्ति सहभागी बन्नुपर्ने विचार प्रस्तुत गर्न उपन्यासकार सक्षम बनेका छन् ।

इराकको उद्देश्य आफ्नो राष्ट्रको विस्तार गरेर साम्राज्यवादी शक्तिका दूषित प्रवृत्तिबाट आफू र आफ्ना छिमेकी राष्ट्रहरूलाई जोगाउनु हुनसक्ने धारणा रहेको अप्रत्यक्षः स्वीकार गर्दै अमेरिका र उसलाई साथ दिने अन्य युरोपेली राष्ट्रहरूको अतिवादिताको सिकार इराकी जनताले बन्नुपरेको वास्तविकतालाई समुद्घाटन गर्नु प्रस्तुत उपन्यासको उद्देश्य रहेको देखिन्छ (चापागाई, २०५३ : ६५) । युद्ध विभिषिकाबाट उब्जिएका त्रासदीपूर्ण परिस्थितिको अभिव्यक्ति दिनु, बलिया देशले सानातिना देशमा दाहा गाड्ने चलनको विरोध गर्नु, युद्ध गर्ने भन्दा युद्ध रोक्ने नै ठूलो हो भन्ने देखाउनु, विज्ञानले ज्ञानलाई प्रभावित पार्ने नभई ज्ञानले चाहिँ विज्ञानलाई प्रभावित पार्दछ भन्ने तथ्यलाई स्पष्ट पार्नु आदि उद्देश्यहरू उपन्यासकारले एकैसाथ व्यक्त गरेका छन् । नेपालीहरूले फर्मक्षेत्र बिसिएर हिँड्न जानेका छैनन् र उनीहरू धर्मभिरु भएर जीवनबाट पलायन पनि हुँदैनन् भनेर नेपाली आमा शीलाले समाजको चित्रण गरेकी छ । आजका मान्छेहरूमा दया, मानवता, प्रेम, सद्भावताजस्ता कुराहरू क्रमशः लोप हुँदै गएका, उनीहरू यान्त्रिक जीवन जिउँदै आएका, विज्ञानका नयाँ-नयाँ आविस्कारसँगै मानिसहरू संज्ञाशून्य हुँदै आएका, उनीहरूमा तृष्णा, लोभ, लालचको मात्रामा बृद्धि हुँदै गएको आदिजस्ता वास्तविक यथार्थहरूलाई यस उपन्यासमा देखाइएको छ । यसरी संसार पतनको दिसामा अग्रसर हुँदै गएको अवस्थामा सबै मानव जातिले हात बाँधेर हेरिरहनु भन्दा अगाडि बढेर यसलाई रोक्ने कोसिस गर्नुपर्छ भन्ने अप्रत्यक्ष सन्देश यस उपन्यासका माध्यमद्वारा उपन्यासकाले दिएका छन् । युद्ध हानिकारक हुन्छ, यसले मानवको हत्या गर्छ र संसार नष्ट हुन्छ । संसारलाई जोगाउन प्रत्येकले आफ्नो स्वार्थलाई गौण गरेर विश्व शान्तिका लागि सहभागी बन्नुपर्छ भन्ने कुरा यस उपन्यासले दर्साएको छ । जीवनबाट पलायन भई कर्मक्षेत्र बिसिएर भौतारिएर हिँड्नुभन्दा धर्म, राजनीति र स्वार्थलाई लत्याएर धर्म भनेको आस्था र ईश्वर भनेको सत्य सम्झी जीवनको खास अर्थ र सार्थकता प्राप्त गर्न उत्सर्ग गर्नु परे पनि दृढ भई अग्रसर हुनुपर्ने कुरालाई उपन्यासकारले यस उपन्यासमा अत्यन्तै नजिकबाट विश्लेषण गरेका छन् (ढकाल, २०५३:७१-७२) । यस उपन्यासमा राष्ट्रप्रेमलाई उपन्यासकारले अत्यन्तै सटिक रूपमा नेपाली आमा शीलाले माध्यमबाट प्रस्ट पारेका छन् । यस उपन्यासमा उज्यालो गाउँका विद्यालयकी अध्यक्ष माहामाता तुल्य शीलाले समाजसेवा तथा शिक्षाप्रतिको उदात्त अनुरागलाई अपूर्व रूपमा प्रस्तुत गरिएको छ (

चापागाई, २०५३:६५) । यस उपन्यासले अमेरिकी हैकमवादी हेपाहा विदेश नीतिप्रति कटु प्रहार गरेको छ । यसमा जेनी र सलिमले वियोगान्तिमा सल्कनु परेका बखत आ-आफ्ना देशमा शान्ति प्राप्त गर्न नसकी शान्तिको खोजीमा नेपाल आएको देखाउनु उपन्यासकारको प्रमुख अभीष्ट रहेको देखिन्छ । समग्रमा यस उपन्यासले देशप्रेम र राष्ट्रियताजस्ता पवित्र कुराहरूलाई हामीले कुनै पनि अवस्थामा बिसर्नु हुन्न भन्ने मूल सन्देश प्रवाहित गरेको छ ।

४.६.७ भाषा

नेपाली आमा उपन्यास प्रारम्भमा निबन्धात्मक जस्तोदेखिए पनि यसले पछि क्रमशः औपन्यासिक स्वरूप प्राप्त गरेको छ । यसमा पनि विषय र पात्र अनुकूलकै भाषाले प्राथमिकता पाएको छ । नेपाली जनजीवनका लोक प्रचलित सामान्य बोलचालमा रहेका भाषाको प्रयोग गरिएका कारण उपन्यासमा सहजता र सरलता उत्पन्न भएको छ । यस उपन्यासमा साधारण पाठकले पनि सजिलैसँग पढ्न र बुझ्न सक्ने खालको भाषाको प्रयोग गरिएको छ । उपन्यासमा रोचकता ल्याउनका लागि “यो नेपाली शिर उचाली संसारमा लम्कन्छ (पृ.२१)” जस्तो राष्ट्रिय गीत र “बडाले जो गऱ्यो काम हुन्छ त्यो सर्वसम्मत (पृ.५५)” जस्तो नैतिक वचनलाई पनि प्रस्तुत गरिएको छ । उपन्यासमा पात्रहरूबीच भएका संवादहरूले कथानकलाई गति दिँदै चरित्राङ्कन गर्न सघाउ पुऱ्याएका छन् । पदसङ्गति मिलेका वाक्यहरूले यस उपन्यासको भाषालाई काव्यात्मक बनाएका छन् । यसमा कथ्य नेपाली भाषाका साथै आगन्तुक अन्तर्गत टिचर, बान्देड, हनिमुन, ट्राभल एजेन्सी, म्याग्नेसाइट आदिजस्ता अङ्ग्रेजी र अल्लाह, बुर्का, मजबुरी, तकलिफ, हङ्गामा, मुराद आदिजस्ता उर्दू स्रोतका शब्दहरू प्रचुर मात्रामा प्रयोग गरिएका छन् । विषय र प्रसङ्ग अनुरूप ठाउँ-ठाउँमा आएका उखान र टुक्काहरूले उपन्यासमा यथार्थको छाप छोड्दै उपन्यासको भाषालाई कलात्मक र आलङ्कारिक बनाएका छन् । उपन्यासमा प्रयुक्त केही उखान र टुक्काहरूका उदाहरण-आइ लाग्ने माथि जाइ लाग्नु (पृ.५०), एउटै ड्याङ्का मुला (पृ.५५), एक कान दुई कान मैदान (पृ. ६६), घैंटोमा घाम लाग्नु (पृ.९७) बहाना बिनाको डुङ्गा हुनु (पृ.९८), भुईमा न भाँडामा हुनु (पृ. ११६), निभ्नु अधिको बत्ती भिलिक्क गर्नु (पृ. ९३) आदि । यसैगरी यस उपन्यासमा गीत, भाषण, प्रवचन र ढड्याड ! ढड्याड जस्तो अनुकरणात्मक शब्दको पनि प्रयोग गरिएको छ । यिनीहरूले उपन्यासलाई नौलो बान्की प्रदान गरेका छन् ।

विवेच्य उपन्यासमा प्रयुक्त प्रवचनको उदाहरण -

हिन्दूहरूको गीताले भन्दछ - “सँधै कर्म (कर्तव्य) गर तर फलको आशा नगर, काममा मात्र तिम्रो अधिकार छ” भनाइको मतलब के हो भने “जब तिम्री केही काम गर्छौ भने त्यसको फल प्राप्त हुँदैन कि भनी सड्का गर्ने पर्दैन (पृ.७८) ।”

प्रस्तुत उपन्यासमा प्रयोग गरिएको भाषणको उदाहरण -

शीलाले सबैको सामुन्ने जेनी र सलिमलाई संबोधन गर्दै भनिन् - “आज यस वनभोजको आयोजना खास गरी जेनी र सलिमको सम्मानमा गरिएको हो । दुई भिन्न-भिन्न राष्ट्रका शिक्षित र सभ्य पाहुनाहरूको नेपालमा स्वागत गर्न पाउँदा हामीलाई खुसी लागेको छ । ... । सलिम र जेनीले रक्तबीजका भूमिका पूरा गर्ने छन् भन्ने मेले ठानेकी छु । यसको शङ्खनाद नेपालबाट हुनेछ भन्ने कुरामा पनि म दृढ छु ।

यसमा जेनी र सलिमलाई सफलता मिलोस भन्दै यो वनभोज रमाइलो वातावरणमा सम्पन्न हुनेछ र सबैले आनन्द लिनेछन् भन्ने आशा गर्दै मेरा दुई शब्द यही टुङ्ग्याउँछु (पृ. ९२-९४) ।”

उपन्यासमा गीतको प्रयोगले अझ रोचकता थपेको छ, जस्तै :-

पोखराकी ज्योति हौ तिम्री
माछापुच्छ्रे सँधै छौँ झलल ।
सेतीको सिरान हा तिम्री
कति राम्री बगेकी सलल ॥
अन्नपूर्ण छिन् हाराहारी
नेपालको गर्दछिन् रखबारी ।
धन्य धन्य पोखरा तिम्री,
प्रकृतिको काखमा बसेकी ।
बिहानको सुनौलो घाममा
अन्नपूर्ण मुसुक्क हाँसेकी ॥

संवादात्मक भाषाको प्रयोगले उपन्यासलाई नाटकीय बनाएको छ । जस्तै -

शीला - “मबाट के त्यस्तो गल्ती भयो भन त ?”

जेनी - “वनभोजको लागि हामीसँग किन पैसा नमागिएको त ?”

शीला - “धत् लाटी एक त पाहुना त्यसमाथि पनि तिमी त मेरी छोरी, छोरीसँग पनि वनभोजको लागि पैसा लिन्छन् त ? हामीले त तिमीलाई टीका लगाएर दक्षिण दिनुपर्छ (पृ. ८८) ।”

नेपाली आमा उपन्यासभित्र कतिपय स्थानमा प्राकृतिक सौन्दर्यताको वर्णन गरिएको भाषाको र कतिपय स्थानमा युद्धताकाको समयमा बोलिने भाषाको प्रयोग गरिएको छ । यस उपन्यासको भाषा सरल र सहज हुँदा-हुँदै पनि यसमा केही कमजोर पक्षहरू रहेकै छन् । यसमा धेरैजसो स्थानमा ह्रस्वदीर्घ सम्बन्धी नियमहरू मिचिएका छन् । प्रस्तुत उपन्यासको भाषिकस्वरूप अन्तर्गत लिङ्ग, वचन, कारक विधानदेखि लिएर वाक्य र उपवाक्यको संयोजन तथा परिच्छेद विभाजनमा समेत पर्याप्त मात्रामा त्रुटिहरू रहेका कारण उपन्यासको गरिमामा प्रतिकूल असर परेका छन् (ढकाल, २०५८:७०) । यसका संवादहरू प्रवचनजस्ता छन् र शैलीगत विशिष्टताका लागि पनि नेपालीलाई अभ्र परिश्रम गर्नुपर्नेदेखिन्छ । यिनै केही कमजोर पक्षहरू रहँदा-रहँदै पनि समग्रमा यस उपन्यासको भाषा सरल, सहज र सुबोध्य नै रहेको पाइन्छ ।

४.६.८ प्रतीक र बिम्ब

नेपाली आमा उपन्यासको शीर्षक नै प्रतीकात्मक रहेको छ । नेपाली आमालाई राष्ट्रभक्तिपूर्ण भावनाकी प्रतीक मान्न सकिन्छ । यस उपन्यासले शीला थापालाई नेपाली आमाका रूपमा प्रस्तुत गरेर प्रतीकात्मक भूमिका बहन गरेको छ : कोइलीले कुहु-कुहु गर्दै वसन्त डाक्नु, माछापुच्छ्रे हिमाल आफ्नो टाउको माथि नै उभिए भैं जेनी मूर्तिवत हुनु, माछापुच्छ्रे र अन्नपूर्ण हिमाल स्वागतका लागि सिउँदोमा लाली छरी मुस्कुराइ रहनु, चन्द्रमा माछापुच्छ्रे र कुम्भकर्ण देखेर हाँसेजस्तादेखिनु, एकान्तमा जेनीलाई पुष्पको सामिप्य फिलिप्सको भैं लाग्नु, सुनकोसी आफ्नै प्रवाहमा दूध भैं बग्नु आदि विभिन्न प्रकारका बिम्बको प्रयोग उपन्यासमा गरिएको छ । उपन्यासमा अमेरिकी साम्राज्यवादी प्रवृत्तिको प्रतीकका रूपमा जर्जबुस र इराकी विस्तारवादी प्रवृत्तिको प्रतीकका रूपमा सद्याम हुसेनलाई प्रस्तुत गरिएको छ । जेनीले पुष्पलाई पानी छ्यापेको प्रसङ्गमा अतृप्त यौनाकाङ्क्षाको बिम्बात्मक स्वरूप भल्कन्छ । यस उपन्यासमा नेपालकै जीवन्त प्रतीकका रूपमा शीलालाई प्रस्तुत गरिएको छ । यस उपन्यासमा जेनी र सलिमलाई नेपाली आमाका अगाडि उभ्याई दिइएको अर्तीबाट नेपाल सानो भए पनि ध्वंसका ठाउँमा सृजनको, क्रोधको सद्दा बोधको, युद्धको सद्द बुद्धको र हिंसाको सद्दा सहिष्णुताको पाठ सिकाउन समर्थशाली छन् भन्ने उपन्यासकारको प्रतीकात्मक

आयोजन भल्कन्छ (सुवेदी, २०५३:३९) । यसरी औचित्यपूर्ण तरिकाले विभिन्न प्रती र बिम्बहरूलाई उपन्यासमा निम्त्याइएको हुँदा उपन्यासकारको कथनकला आलङ्कारिक, लाक्षणिक र नाङ्ग्यात्मकसमेत बन्न पुगेको देखिन्छ ।

४.६.९ गति र लय

नेपाली आमा तृतीय पुरुष प्रधान सर्वज्ञ दृष्टिबिन्दुमा लेखिएको उपन्यास भएकाले यसमा उपन्यासकारले आफ्नो इच्छा अनुरूप गतिको निर्वा गरेका छन् । कथानकको प्रस्तुतिका क्रममा नाटकीय पद्धतिको प्रयोग हुँदा उपन्यासको गतिमा केही शिथिलता आएको छ भने वर्णनात्मक र विश्लेषणात्मक पद्धतिको प्रयोग हुँदा उपन्यासको गतिमा तीव्रता आएको छ । यसले गर्दा उपन्यासमा आरोह र अवरोहको स्थिति सिर्जना भएको छ । प्रस्तुत उपन्यासमा परिच्छेदैपिच्छे फरक-फरक घटना, काल र क्रियाको प्रस्तुतीकरण गरिएको हुँदा गतिमा तीव्रता आएको छ । पाठकहरूलाई नयाँपन दिनका लागि उपन्यासकारले निबन्धात्मक, वर्णनात्मक, संवादात्मक एवं विश्लेषणात्मक पद्धतिको परिवर्तन छिटो-छिटो गरेका छन् । उपन्यास गरिएको पात्र अनुकूल भाषाशैलीको प्रयोग र छोटो-छोटो वाक्यहरूले कथानकको गतिमा तीव्रता थपेका छन् । उपन्यासमा

गरिएका प्रतीकात्मक र बिम्बात्मक प्रयोगहरूले आन्तरिकलयको सिर्जना गरेका छन् भने भाषागत मिठासबाट पनि ध्वनिगत लयको सिर्जना भएको छ । नेपाली आमालाई प्रतीकात्मक रूपमा प्रस्तुत गरिएका कारण उपन्यास ध्वन्यात्मकसमेत बन्न पुगेको छ । उपन्यासमा द्वन्द्व र कुतूहलताको समुचित विन्यासबाट लयको सिर्जना भएको छ । सलिम र जेनीका प्रारम्भदेखि भेटघाट र विछोडसम्मका क्रियाकलापहरूमा र नेपाली आमा शीलाका क्रियाकलापहरूमा कुतूहलता पाइन्छ । आलङ्कारिक, लाक्षणिक, व्यङ्ग्यात्मक र पद्यात्मक प्रस्तुतिले उपन्यासमा जीवन्तता भरेको छ । समग्रमा, यो उपन्यास गतिको उतारचढावसँगै लयको सिर्जनमा पनि सफल रहेको देखिन्छ ।

४.६.१० शीर्षकप्रयोग

नेपाली आमा दुई शब्दे शीर्षक भएको उपन्यास हो । नेपालीको शाब्दिक अर्थ १-नेपालका बासिन्दा, नेपालका नागरिक २- नेपालको राष्ट्रभाषा ३- नेपालसम्बन्धी नेपालको, नेपालमा बनेको (अधिकारी र भट्टराई, २०६३:५६७) भन्ने हुन्छ भने आमाको शाब्दिक अर्थ १- आफूलाई जन्म दिने नारी, जननी, माता २- आमा जस्तै सामान्य नारी, आमाजस्तै वा सोभन्दा बढी उमेरकी स्त्री (अधिकारी र भट्टराई, २०६३:८२) भन्ने हुन्छ । यस उपन्यासमा प्रमुख स्त्री पात्र शीलालाई महामाताका रूपमा वा आमाका रूपमा उपस्थित गराएर समग्र राष्ट्रका मात्र नभएर अन्तर्राष्ट्रिय क्षेत्रका नागरिककी पनि माता बनाउने उद्देश्य राखिएको छ । नेपाली आमाकै आदर्शको सेरोफेरोमा घुमेको यो उपन्यासको शीर्षक 'नेपाली आमा' सार्थक रहेको देखिन्छ । नेपालकी मात्र नभएर विदेशीहरूकी पनि आमा बन्न सफल भएकी शीलालाई नेपाली आमाका रूपमा देखाउन यो उपन्यास सफल भएका कारण यसको कथ्य र शीर्षकका बीचमा सामञ्जस्यता रहेको छ । यसमा शीलाका माध्यमबाट राष्ट्रप्रेमलाई अत्यन्तै सटिक तरिकाले स्पष्ट्याएका कारण पनि यस उपन्यासको शीर्षकप्रयोग सार्थक रहेको देखिन्छ । समग्रमा हेर्दा यस उपन्यासद्वारा हामी मानव जातिले कुनै पनि अवस्थामा देशप्रेम र राष्ट्रियताजस्ता कुराहरूलाई बिर्सनु हुन्न भन्ने मूल सन्देश प्रवाहित गराइएका कारण उद्देश्य अनुरूप उपन्यासको शीर्षक सार्थक रहेको देखिन्छ ।

४.७ बेचिएको दिदीबहिनीको कथा उपन्यास लेखनको प्रेरणा र पृष्ठभूमि

बेचिएको दिदीबहिनीको कथा उपन्यासकार भक्तबहादुर नेपालीको पाँचौँ उपन्यास हो । यो उपन्यास लेखनमा उनलाई सुमन क्षेत्रीको "दाइ, केटी बेचविखत सम्बन्धमा केही लेखोस् न (पृ.'ग' भूमिका)" भन्ने भनाइले कुत्कृत्याएको पाइन्छ । स्वयं उपन्यासकार सुमनको कार्यालयमा पुग्दा घटेको घटनाले

पनि उनलाई यो उपन्यास लेखनमा निकै भावुक र संवेदनशील बनाएको पाइन्छ । इन्द्रावतीले मण्डनबाट उनीहरू (उपन्यासकार र भोला) लाई छाडेको घटनाले पनि उपन्यासकारलाई यो उपन्यास लेख्ने प्रेरणा प्रदान गरेको पाइन्छ । नेपालका साँध र सिमाना मिचेर, नेपाललाई नाकाबन्दी लगाएर तथा नेपालका नदीनालालाई आफ्नो स्वार्थपूर्तिमा प्रयोग गरेर नेपाललाई लुट्ने नेपालको दक्षिणी साँधियारको कुनियतलाई उदाङ्गो पार्ने सोचाइले पनि नेपालीलाई यो उपन्यास लेखनमा प्रेरणा प्रदान गरेको पाइन्छ । विरालाले ९९ गल्तीका माझ पनि मानव जातिलाई दुःख दिने मुसा मार्नेजस्तो एउटा असल काम गरिदिएका कारण उसका ९९ पाप मोचन हुनसक्छन् तर मानवले समाजमा ९९ स-साना राम्रा काम गरे तापनि केटी बेच्ने जस्तो एउटै मात्र निन्दनीय र अपराधजन्य कार्यमा लाग्छ भने त्यसलाई इतिहासले क्षमा दिन सक्दैन भन्ने सन्देश जनतामाझ फैलाउने अभिरुचि राख्ने पनि उनी यो उपन्यास लेख्न प्रेरित भएका हुन् ।

यो उपन्यास लेखिँदाको पृष्ठभूमि वि.सं. २०५१ को शुभ दीपावलीको समय हो । यसमा चेलीबेटीको बेचबिखनजस्तो अपराधी व्यापारलाई नियन्त्रण गर्नुपर्ने, समय-समयमा नेपालले भारतसँग विभिन्न सन्धि-सम्झौता गरी आफ्ना ठूला नदी भारतको स्वार्थका लागि सुम्पनुपर्ने, बेचिएका सात-सात दिदीबहिनीहरूले दुःखपूर्ण जीवन व्यहोर्नु परेका आदि विषय कथ्य भएर आएका छन् । यस उपन्यासले नेपाली राजनीतिक इतिहासमा घटित टनकपुर काण्ड, दासदुङ्गा काण्ड, कोसी र गण्डक सम्झौतालाई देखाएको छ (ढकाल, २०५८:७५) । यसमा भारतको वेश्यालयमा बेचिएका थुप्रै नेपाली चेलीहरूका दर्दनाक कथा र व्यथाहरूलाई मार्मिक ढङ्गले चित्रण गरिएको छ ।

भक्तबहादुर नेपालीको उपन्यास लेखनले देशभक्तिको ममतालाई आत्मसात् गरेको छ । प्रस्तुत उपन्यास २०५०/२०५१ तिरका टनकपुर र दासदुङ्गा काण्डका कारण देशमा भएको हलचलपछि लेखिएकाले यसले त्यो समयका वास्तविकताहरू, यस्तै खालका अन्य राजनैतिक घटनाहरू र तत्कालीन परिवेसहरूलाई जीवन्त रूपमा उजागर गरेको छ । यिनै विभिन्न आधारहरूलाई नै यस उपन्यास लेखनका प्रेरणा र पृष्ठभूमि मान्न सकिन्छ ।

४.८ बेचिएको दिदीबहिनीको कथा उपन्यासको विश्लेषणात्मक अध्ययन

४.८.१ संरचना

बेचिएको दिदीबहिनीको कथा लघु आकारको उपन्यास हो । यसले नेपालका सामाजिक एवं राजनीतिक घटनाहरूलाई यथार्थ रूपमा चित्रण गरेको छ । प्रस्तुत उपन्यास जम्मा २७ पृष्ठमा संरचित छ । यसमा अड्क एवं परिच्छेदहरूको विभाजन नगरिएका कारण यो परम्परित उपन्यासहरूभन्दा भिन्न प्रकारको रहेको छ । यो उपन्यास प्रमुख नारी पात्र कालीकै केन्द्रीयतामा अगाडि बढेकाले आदि मध्य र अन्त्यको उचित विन्यासमा रैखिक ढाँचामा नै रहेको छ । भावगत सुगठितता नै यस उपन्यासको संरचनागत सबल पक्ष हो ।

४.८.२ कथानक

बेचिएको दिदीबहिनीको कथा उपन्यासको कथानक भारतीय भूमिमा बेचिन पुगेका नेपाली चेलीहरूको जीवन घटनामा आधारित छ । यस उपन्यासको कथा प्रारम्भ बराह क्षेत्रको वर्णनका साथै कोसी नदीमा आत्महत्याका निमित्त हामफाल तयार परेकी कालीलाई अरूणाले बचाएको घटना (दृश्य) सँगै भएको छ । स्वैरकल्पनात्मक रूपमा नेपाल-भारतबीच भएका विभिन्न सन्धि-सम्झौताका कारण भारत भूमिमा आफ्नो सर्वश्व सुम्पिरहेका नेपालका दुई ठूला नदीहरू कोसी र गण्डकी एवं पश्चिम सीमा नदी महाकालीलाई भारतका वेश्यालयहरूमा नारकीय जीवन भोगिरहेका नेपाली चेलीसँग प्रतीकात्मक रूपमा प्रस्तुत गरिएको यस उपन्यासलाई आदि, मध्य र अन्त्यको रैखिक ढाँचामा अध्ययन गर्न सकिन्छ (ढकाल, २०५८:७१) । आदि भागको प्रारम्भमा आत्महत्या गर्ने लागेकी कालीलाई अरूणाले बचाएर आफ्नो आश्रममा ल्याउँछे र अन्य ६ जना नारीसँग भेट गराउँछे । यो दृश्य देखेर कालीलाई ठूलो अचम्म लाग्छ र उसले उनीहरूका बारेमा सोध्दछे तर ती नारीहरूले उल्टै कालीलाई नै आफ्नो जीवनकथ्य बताउन अनुरोध गर्दछन् । कालीले अलि कठिन दुःखका साथ आफू बेचिन लागेको र बेचनबाट बचाइएको कथा बताउँछे । गोवर्धनले जाल गरी विवाहको नाटक रचेर चारतको दिल्लीमा लगी बेचन खोजेको कुरो मदनले थाहा पाएर त्यो जालबाट फुत्काइ कालीलाई नेपाल ल्याउँछ । त्यसपछि मदनले कालीसित बिहे गर्छ, नेपाल घुमाउँछ, तर पछि षडयन्त्रमा परेर ऊ मर्छ । यसरी आफ्नो हित चाहने र सदैव संरक्षण दिइरहने प्रेमी मदनको षडयन्त्रपूर्वक हत्या गरिएका कारण आफूले संरक्षण नपाउने देखेर आत्महत्या गर्न चाहेको कुरा कालीले व्यक्त गर्दछे । उनीहरूबीच एकआपसमा परिचय आदान-प्रदान हुन्छ र आ-आफ्ना कथा-व्यथा सुनाउने क्रममा अरूणालगायत सुनकेसा, भोटु, इन्द्रा, बाराही, भद्रावती, बरदा र उमा गरी सातजना नारीहरूले पनि आफूहरू पहिले नै भारतमा बेचिएका र भारतका केटी खरिद्दारहरूले

आफ्नो आवश्यकता अनुसार प्रयोग गर्न त्यहाँ थुनेर राखेको करुण कथा व्यक्त गरेसम्मको कथानक यस उपन्यासको आदि भागमा आएको छ ।

बेचिएका सातजना दिदीबहिनीहरूका दुःखका गाथा सुनेपछि काली खानपिनमा ध्यान नदिई चिन्ताभग्न हुन थालेको दृष्यसँगै उपन्यासमा मध्य भागको कथा प्रारम्भ भएका छ । अरूणाले दातृकाप्रसादबाट बेचिएका आफूलगायतका ६ जना नारीको दारुण कथा सुनाएर कालीको शोकलाई शक्तिमा बदल्ने प्रेरणा प्रदान गर्दछे । मध्य पश्चिम क्षेत्रमा सानेको कारण दुःखद जीवन यापन गरिरहेका सात नारीहरू र आफ्नो समूहका सात नारीहरूलाई मुक्तिका निम्ति एकजुट हुन कालीको सहयोग चाहिने कुरा अरूणाले स्पष्ट पार्दछे । अरूणाले कालीलाई देशवासीका नाममा सन्देशसमेत पठाउँछे । यसपछि कालीले मध्य पश्चिम क्षेत्रमा सानेद्वारा बन्दी बनाइएका माहेश्वरीलगायतका अन्य सात नारीहरू बन्दी हुनाको कारण पनि थाहा पाउँछे । यथार्थ बोध भएपछि कालीले संघर्षमा लाग्ने प्रतिबद्धता व्यक्त गर्दछे । यसपछि अरूणाहरू भारतका कोठीतिर लाग्दछन् र काली संघर्षका निम्ति एकता गर्न मध्य पश्चिमका दिदीबहिनीहरूलाई भेट्न जान्छे । भैंसालोटन क्षेत्रमा पुगेकी कालीप्रति ती नारीहरूले उपेक्षा भाव देखाउँछन् तर कालीले उनीहरूलाई आफ्नो परिचय दिन्छे । बन्दी गृहमा रहेका माहेश्वरी, यशोधरा, माद्री, शीतप्रभा, कृष्णा, विश्वधरा र सुवर्णाले आ-आफ्ना कथा र व्यथा प्रस्तुत गर्दछन् । नारी मुक्तिका लागि सहयोगी बन्न र भेटघाट गर्दै गर्न सुवर्णाले कालीलाई आग्रह गर्दछे । यहाँसम्म आइपुग्दा कथानकले चरमोत्कर्षता प्राप्त गर्दछ ।

प्रस्तुत उपन्यासको अन्त्य खण्डमा सुवर्णाले सम्पूर्ण जनताका नाममा सन्देश लखी कालीलाई दिन्छे । काली पनि उनीहरूको चिठी लिएर नारी जागरण गराउनका लागि हिँड्दछे । माहेश्वरीलगायतका अन्य नारीहरू आफूहरूलाई दुःखद जीवन भोग्न बाध्य पारी दुर्व्यवहार गर्ने व्यक्तिहरूप्रति क्रुद्ध हुन्छन् तर कालीको संघर्ष गरी मुक्तिका लागि समर्पित हुने प्रतिज्ञाले उनीहरूको क्रोध शान्त हुन्छ । काली भैंसालोटनबाट पश्चिमतिर लागेपछि कथानकको अन्त्य हुन्छ । समस्याको टुङ्गो नलागे पनि आशाको सञ्चार भएकाले समष्टिमा हेर्दा उपन्यास संयोगान्त रहेको देखिन्छ (ढकाल, २०५८:७२) ।

बेचिएको दिदीबहिनीको कथा उपन्यासमा यथार्थमूलक अनुभव र उत्पाद्य स्रोतको कथानकको प्रयोग गरिएको छ र यस उपन्यासमा बेचिएका दिदीबहिनीहरूका पीडा र व्यथालाई कोसी, गण्डकी र महाकालीका सुस्केराहरूमा एकाकार गरिएको छ । प्रस्तुत उपन्यासमा समय-समयमा नेपालले भारतसँग विभिन्न सन्धि-सम्झौता गरी आफ्ना देशका ठूला नदी भारतको स्वार्थका निम्ति सुम्पेको

घटनालाई र ती बेचिएका नारीहरूका पूर्वस्मृति र वर्तमान जीवन वृत्तान्तहरूलाई कथानकमा उनेका कारण यसको कथानकको स्रोत समकालीन यथार्थ नै रहेको पुष्टि हुन्छ ।

बेचिएको दिदीबहिनीको कथा उपन्यास द्वन्द्वका हिसावले पनि सबल नै रहेको छ । यसमा आन्तरिक र बाह्य दुबै किसिमका द्वन्द्व रहेका छन् । यस उपन्यासमा कालीको अचेतन मनमा रहेका अहम् र पराहम्का बीचमा आन्तरिक द्वन्द्व देखा पर्दछ । उपन्यासमा प्रमुख पात्र कालीको मानसिक अन्तर्द्वन्द्वको चित्रण सुन्दर ढङ्गबाट गरिएको छ । यसैगरी यस उपन्यासमा व्यक्ति-व्यक्ति अनि व्यक्ति र समाजका बीचमा बाह्य द्वन्द्व रहेको पाइन्छ । पूर्वका सात चेलीहरू र मध्य पश्चिमका सात चेलीहरूका साथमा उनीहरूलाई बेच्ने दातृकाप्रसाद, साने, माने, पाने, कान्छो आदिका बीचमा भएको द्वन्द्व, कालीलाई बेच्ने गोवर्धन र उसलाई संरक्षण दिने मदनका बीचमा भएको द्वन्द्व, सम्पूर्ण बन्दी नारीहरूले आ-आफ्ना घर छाडेर समाजसित गरेको द्वन्द्व आदिमा बाह्य द्वन्द्वको चरम रूप पाउन सकिन्छ । यी द्वन्द्वहरूले उपन्यासमा कुतूहलताको पनि सिर्जना गराएका छन् । यी आधारबाट हेर्दा उपन्यासमा आन्तरिक द्वन्द्वका तुलनामा बाह्य द्वन्द्व नै सशक्त देखा पर्दछ ।

बेचिएका दिदीबहिनीको कथा उपन्यास संस्मरणात्मक, वर्णनात्मक र संवादात्मक शैलीमा लेखिएको छ । प्रस्तुत उपन्यासको कथानक तृतीय पुरुष कथन ढाँचामा संरचित रहेको छ । यस उपन्यासमा काली, अरूणा, माहेश्वरी, सुवर्णालगायतका नारी पात्रहरूका संस्मरणहरू प्रस्तुत गरिएका कारण यसमा पार्श्व प्रकाश (पूर्वदीप्ति)शैलीको प्रयोग भएको पाइन्छ । यसमा परम्परित उपन्यासहरूमा भैं परिच्छेदगत विभाजन गरिएको छैन । कालीका आत्मतृतान्त र बेचिन बाध्य भएका चेलीहरूका जीवनकथाका रूपमा आएका संवादल उपन्यास संवादात्मक बनेको छ । यो उपन्यास आदि मध्य र अन्त्यको आयोजनामा संरचित भएका कारण यसमा रैखिक ढाँचाकै उपयोग भएको छ । यहाँ प्रयोग गरिएका चिठीहरूले उपन्यासकोशैलीमा नवीनता थपेका छन् । यस उपन्यासमा काली र अरूणाको कथानक प्रमुख हो भने अन्य सबै केदी बन्न पुगेका नारीहरूको कथानक सहायक हो । उपन्यासमा द्वन्द्व, कुतूहलता र प्रतीकात्मकतालाई एकैसाथ अघि बढाउँदै प्रारम्भदेखि अन्त्यसम्म नै एउटै कथानक प्रयोग गरिएकाले यसमा सरल कथानकको प्रयोग भएको पाइन्छ ।

४.८.३ चरित्र र चरित्रचित्रण

यस उपन्यासमा नेपाली समाज र पविश अनुकूलका जीवनका विविध पक्षलाई व्यक्तित्याउने पात्रहरू प्रयोग भएका छन् । यो उपन्यासले नारीहरूको प्रतिनिधित्व गरेका कारण यसमा बहुल पात्र नारीहरू

नै रहेका छन् र तिनीहरू मञ्चीय रूपमा देखा परेका छन् । ती पात्रहरूले समाजलाई परिवर्तनको दिसातिर धकेल्न चाहेका छन् । प्रस्तुत उपन्यासको उद्देश्य नै भारतको वेश्यालयमा बेचिएका थुप्रै नेपाली चेलीहरूका दर्दनाक कथा र व्यथालाई चित्रण गर्नु, तिनै निरीह नेपाली नारीहरूमा विद्रोहको स्वर भर्नु, नेपाली राजनैतिक इतिहासमा घटित विभिन्न घटनाहरूलाई देखाउनु आदि भएकाले यो उपन्यास पात्रप्रयोगका दृष्टिले सफल र महत्त्वपूर्ण छ । यसमा प्रयोग गरिएका बहुल नारी पात्रहरूको नामकरण प्रतीकात्मक रूपमा गरिएको छ । यसमा काली र अरूणा प्रमुख पात्र हुन भने अन्य सबै बेचिएका नारीहरू र गोबर्धन, दातृकाप्रसाद, मदन, साने, माने पाने, कान्छो, कृष्ण आदि पात्रहरू सहायक र गौण भूमिकामा देखा परेका छन् । यी पात्रहरूलाई पात्रविश्लेषणको सैद्धान्तिक आधारमा निम्नानुसार तालिकीकरण गरिन्छ :

क्र.सं.	पात्रको नाम	लिङ्ग	कार्य	प्रवृत्ति	स्वभाव	जीवन-चेतना	आसन्नता	आवद्धता
१.	काली	स्त्री	प्रमुख	अनुकूल	गतिशील	व्यक्तिगत	मञ्चीय	बद्ध
२.	अरूणा	स्त्री	प्रमुख	अनुकूल	गतिशील	व्यक्तिगत	मञ्चीय	बद्ध
३.	सुवर्णा	स्त्री	सहायक	अनुकूल	गतिशील	व्यक्तिगत	मञ्चीय	बद्ध
४.	माहेश्वरी	स्त्री	सहायक	अनुकूल	गतिशील	व्यक्तिगत	मञ्चीय	बद्ध
५.	गोबर्धन	पुरुष	सहायक	प्रतिकूल	गतिशील	व्यक्तिगत	नेपथ्य	बद्ध
६.	मदन	पुरुष	सहायक	अनुकूल	गतिशील	वर्गगत	नेपथ्य	बद्ध
७.	दातृकाप्रसाद	पुरुष	सहायक	प्रतिकूल	गतिशील	व्यक्तिगत	नेपथ्य	बद्ध
८.	सुनकेसा	स्त्री	सहायक	अनुकूल	गतिशील	व्यक्तिगत	मञ्चीय	बद्ध
९.	भोटु	स्त्री	सहायक	अनुकूल	गतिशील	व्यक्तिगत	मञ्चीय	बद्ध

१०.	इन्द्रा	स्त्री	सहायक	अनुकूल	गतिशील	व्यक्तिगत	मञ्चीय	बद्ध
११.	बाराही	स्त्री	सहायक	अनुकूल	गतिशील	व्यक्तिगत	मञ्चीय	बद्ध
१२.	भद्रावती	स्त्री	सहायक	अनुकूल	गतिशील	व्यक्तिगत	मञ्चीय	बद्ध
१३.	बरदा	स्त्री	सहायक	अनुकूल	गतिशील	व्यक्तिगत	मञ्चीय	बद्ध
१४.	उमा	स्त्री	सहायक	अनुकूल	गतिशील	व्यक्तिगत	मञ्चीय	बद्ध
१५.	यशोधरा	स्त्री	सहायक	अनुकूल	गतिशील	व्यक्तिगत	मञ्चीय	बद्ध
१६.	माद्री	स्त्री	सहायक	अनुकूल	गतिशील	व्यक्तिगत	मञ्चीय	बद्ध
१७.	शीतप्रभा	स्त्री	सहायक	अनुकूल	गतिशील	व्यक्तिगत	मञ्चीय	बद्ध
१८.	कृष्णा	स्त्री	सहायक	अनुकूल	गतिशील	व्यक्तिगत	मञ्चीय	बद्ध
१९.	विश्वधरा	स्त्री	सहायक	अनुकूल	गतिशील	व्यक्तिगत	मञ्चीय	बद्ध
२०.	साने, माने, पाने, कान्छो	पुरुषहरू	गौण	प्रतिकूल	गतिशील	व्यक्तिगत	नेपथ्य	बद्ध

उपर्युक्त पात्रविधानगत तालिकाका आधारमा बेचिएका दिदीबहिनीको कथा उपन्यासका प्रमुख पात्रहरूको चरित्रचित्रण निम्नानुसार गरिएको छ :

४.८.३.१ काली

काली बेचिएका दिदीबहिनीको कथा उपन्यासकी प्रमुख नारी चरित्र हो । यो उपन्यास उसकै जीवनवृत्तमा आधारित रहेको छ । अग्लो जीउ र कालो अनुहार भएकी रिसाहा स्वभावकी काली एस.एल.सी. प्रथम श्रेणीमा पास गरेर महेन्द्रनगरमा उच्च शिक्षा अध्ययन गर्दै हुन्थे । त्यसैवेला ६०

वर्षीय वृद्ध गोवर्धनका जालमा परेर उसैसँग विवाह गर्न पुग्दछे । उसलाई गोवर्धनले हनिमुन मनाउने बहानामा दिल्ली पुऱ्याएर बेचन लगेको हुन्छ । त्यसैबखत मदनले उक्त कुरा थाहा पाएर त्यो जालबाट कालीलाई फुत्काएर ल्याउँछ । त्यसपछि जसले कालीसित विहे गर्दछ र उसलाई नेपाल घुमाउँछ, तर षडयन्त्रपूर्वक उसलाई मारिन्छ । यसरी गोवर्धनको नीच कामको भण्डाफोर गर्दा मदनले ज्यान गुमाउन बाध्य हुनुपर्दछ । यस घटनाले काली शोकविह्वल हुन्छे र आत्महत्याको निर्णयमा पुग्दछे । आफ्नो प्रेमी मरेका कारण आफूले संरक्षण नपाउने निश्चित देखेर नै काली कोसीमा हामफाल्न तयार भएी हुन्छे । अरूणा, माहेश्वरीलगायत पूर्व र मध्यपश्चिमका दिदीबहिनीहरूका दुःखद कथा सुनेर उनीहरूलाई एकताबद्ध गरी मुक्तिका निम्ति संघर्ष गर्ने प्रतिबद्धतासमेत कालीले व्यक्त गर्दछे (ढकाल, २०५८:७३) । काली प्रत्येक वेशयलयलाई नारीकल्याण केन्द्रमा परिणत गर्ने र देशका द्रव्यपि शाचबाट ठगिएर भारतका विभिन्न कोठीहरूमा वेश्या बन्न बाध्य भएका नेपाली चेलीहरूलाई मुक्तिका निम्ति एकाबद्ध गर्ने अभियानमा लागेकी हुन्छे । यस कार्यले उसमा राष्ट्रप्रेमको हार्दिक भाव रहेको स्पष्ट हुन्छ । यस उपन्यासमा काली सबैसँग मैत्रीपूर्ण सम्बन्ध कायम गर्न सक्ने हितैषी पात्रका रूपमादेखिएकी छ । उपन्यासको आदिदेखि अन्त्यसम्म केन्द्रीय भूमिका निर्वाह गर्न सफल काली मञ्चीय र बद्ध पात्र हो । ऊ गतिशील स्वभावकी अनुकूल पात्र पनि हो । नेपाली निरीह नारीहरूको प्रतिनिधित्व गर्ने कालीले प्रतीकात्मक रूपमा नेपालको पश्चिम सीमा नदी महाकालीको व्यक्तिगत भूमिका बहन गरेकी छ । उपन्यासकारले उसलाई महाकालीका रूपबाट मुलुकभरी फैलिन चौध जना विक्री भएर बन्दी बनाइएका दिदीबहिनीहरूका आँसु र क्रन्दनका स्वरहरू भएका चिठी लिएर पठाएका छन् ।

४.८.३.२ अरूणा

अरूणा यस उपन्यासकी सहनायिका वा प्रमुख नारी चरित्र नै हो । संखुवासभा जिल्लाको किमाथान्का घर भएकी अरूणा १७ वर्षको उमेरमा घर छाडेर बराह क्षेत्रमा बसोबास गरिरहेकी हुन्छे । त्यसैबेला दातृकाप्रसादको जालमा परी अन्य ६ जना चेलीहरूका साथ ऊ पनि भारतमा बेचिन्छे र बराह क्षेत्रमा कैदी बन्न विवश हुन्छे । ऊ समय-समयमा भारतीयहरूको भोग-बिलासको साधन समेत बन्न पुग्दछे । यस उपन्यासमा कालीलाई आत्महत्या गर्नबाट बचाएर उसमा विद्रोहको चेतना भर्न सक्षम पात्र अरूणा प्रेरणादायी चरित्रका रूपमा देखा परेकी छ । कालीका माध्यमबाट उसले आफूलगायत सम्पूर्ण बेचिएका चेलीहरूका निम्ति जनताहरू एकजुट हुनुपर्ने सन्देश प्रस्तुत गरेकी छ । मुक्तिका निम्ति क्रान्ति र क्रान्तिका निम्ति एकता अपरिहार्य हुन्छ भन्ने यथार्थतालाई

उसले आत्मसात गरेकी छ । अरूणाले बराह क्षेत्रमा कैदी बनेका अन्य ६ जना चेलीहरूको समेत नेतृत्व गरेकी छ । त्यसकारण उसलाई सबैले श्रद्धाका साथ दिदी भनी संबोधन गर्दछन् । यस उपन्यासमा अनुकूल प्रवृत्तिमा देखा परेकी पात्र अरूणाले सप्तकोसीको सबभन्दा ठूलो सहायक नदी अरूणको प्रतीकात्मक भूमिका बहन गरेकी हुनाले ऊ व्यक्तिगत पात्र हो । यस उपन्यासकी मञ्चीय र बद्ध पात्र अरूणा भारतीय भूमिमा वेश्या बन्न बाध्य नेपाली चेलीका रूपमा रहेकी छ । ऊ गतिशील स्वभावकी पात्र पनि हो ।

४.८.३.३ अन्य पात्रहरू

बेचिएका दिदीबहिनीको कथा उपन्यासमा काली र अरूणा बाहेकका अन्य सम्पूर्ण कैदी नारीहरू, मदन, गोबर्धन र दातृकाप्रसाद सहायक पात्रका रूपमा देखा परेका छन् भने साने, माने, पाने, कान्छो, बाहुनलगायतका पात्रहरू गौण भूमिकामा देखा परेका छन् । यहाँ सहायक पात्रका रूपमा देखा परेका अन्य कैदी नारीहरू काली र अरूणाकै चरित्रलाई पुष्टि दिनका निम्ति उपस्थित भएका छन् । प्रस्तुत उपन्यासमा बद्ध र मञ्चीय भूमिकामा देखा परेका यी पात्रहरूमा अनुकूल प्रवृत्ति रहेको छ । यी सम्पूर्ण कैदी नारीहरू आ-आफ्ना जीवनमा घटित घटनाहरूको संस्मरण गर्न र छोटो भूमिका निर्वाह गर्नकै लागि पनि उपन्यासमा उपस्थित भएका छन् । यस उपन्यासमा आएकी सुनकेस्राले सप्तकोसीको सहायक नदी सुनकोसीको प्रतीकात्मक भूमिका बहन गरेकी छ । त्यस्तै बराह क्षेत्रका अन्य कैदी महिलाहरूमा इन्द्राले इन्द्रावती, बाराहीले तमोर भोटुले भोटेकोसी, भद्रावतीले दूधकोसी, वरदाले लिखू र उमाले तामाकोसीका प्रतीकात्मक भूमिका निभाएका छन् भने मध्य पश्चिमको भैंसालोटन क्षेत्रका कैदी महिलाहरूमा माहेश्वरीले त्रिशुली, विश्वधराले मर्स्याङ्दी, माद्रीले मादी, यशोधराले बूढीठण्डकी, कृष्णाल कालीगण्डकी शीत प्रभाले सेती र सुवर्णाले दरौँदीका प्रतीकात्मक भूमिका बहन गरेका छन् । यसरी हेर्दा यी दुबै क्षेत्रका कैदी नारी पात्रहरूले नेपालकै कोसी, गण्डकी, महाकाली तथा तिनमा जोडिने अन्य सहायक नदीहरूको प्रतिनिधित्व गरेकादेखिन्छन् । प्रस्तुत उपन्यासमा रहेका मदन, गोबर्धन, दातृकाप्रसाद, साने, माने, पाने, कान्छो, बाहुनलगायतका पुरुष पात्रहरूले समेत प्रतीकात्मक र स्वैरकल्पनात्मक भूमिकालाई नै प्रस्तुत गरेका छन् । यिनीहरू उपन्यासमा सहायक र गौण पात्रका रूपमा देखा परेका छन् । यस उपन्यासमा प्रायः सबै पात्रहरूमा व्यक्तिगत जीवनचेतना पाइन्छ ।

बेचिएका दिदी बहिनीको कथा उपन्यासमा पात्रहरूको संख्यात्मक उपस्थिति अलि बढी नै रहेको छ । काली र अरूणा यस उपन्यासका प्रमुख स्त्री पात्रहरू हुन् । यिनीहरूकै चार्ित्रिक वृत्तका परिधिमा

घुमेका अन्य पात्रहरूले कथानकलाई अगाडि बढाएका छन् । यसमा प्रमुख पात्र नारी रहेका र अन्य सहायक पात्रहरूमा पनि नारीकै बहुलता रहेका कारण यो स्त्रीप्रधान उपन्यास हो । यस उपन्यासमा पात्रहरूको संख्यात्मक उपस्थिति बढी देखिए तापनि सम्पूर्ण पात्रहरूको स्वभाविक ढङ्गले चरित्रचित्रण गरिएको छ र यो अनुकूल पात्रप्रधान उपन्यास हो ।

४.८.३.४ चरित्रचित्रण प्रविधि

बेचिएका दिदीबहिनीको कथा उपन्यासमा मुख्य रूपमा प्रत्यक्ष र गौण रूपमा अप्रत्यक्ष प्रविधिको प्रयोग गरी चरित्रचित्रण गरिएको छ । प्रस्तुत उपन्यासमा प्रयोग गरिएका सम्पूर्ण पात्रहरूको चित्रण संस्मरण, वैचारिकता र संवादका माध्यमबाट गरिएको छ । प्रत्यक्ष प्रविधिअनुसार मदनको परिचयत्मक पृष्ठभूमिको एक अंश -

अर्को युवक थियो मदन । यसको गाउँ सुदूरपूर्व भएको बताउँथ्यो । अलि पुङ्का र गहुँगोरा वर्ण भएका यी युवक खाइलाग्दा थिए र उनी दयालु र न्यायका पक्षपाती थिए (पृ.७) ।

अप्रत्यक्ष प्रविधिअनुसार काली र अरूणाका बीचमा भएको एक आश्चर्यजनक संवाद -

काली - “ दिदी तपाईंको हुनुहुन्छ ? यस मध्यरात्रीमा कसरी यहाँ आउनुभयो ? ”

अरूणा - “ बहिनी सर्वप्रथम तिमि मेरो पछि आऊ । यहिनेर हाम्रो अस्थायी आश्रम छ । यहाँ एकक्षण विश्राम गर । जो भएको जलपान गर, अनि तिम्रो सोधाइको सबै जवाफ दिउँला (पृ. ४) । ”

यसरी उपन्यासमा सटिक र प्रभावकारी ढङ्गले चरित्रचित्रण गरिएको छ ।

४.८.४ पर्यावरण

बेचिएका दिदीबहिनीको कथा उपन्यासले वि.सं. २०५० ताकाको नेपालको राजनैतिक एवं सामाजिक परिवेशलाई उद्घाटित गरेको छ । यस उपन्यासका बन्दी चेलीहरूले भारतको इच्छा अनुसार वसैपिच्छे बग्न बाध्य भएका नेपालका सप्तकोसी, सप्तगण्डकी एवं महाकाली नदीका प्रतीकात्मक रूपलाई बहन गरेका छन् । यसमा भारतीय भूमिका नाटकीय जीवन भोगि रहेका नेपाली चेलीहरूको कथा रहेको छ । यसप्रकार यसमा एकातिर भारतीय भूमिमा वेश्या बन्न विवश भएका

नेपाली नारीहरूको र अर्कातिर बराह क्षेत्रमा जमाइएको सप्तकोसी र चम्पारन (त्रिवेणी) मा जमाइएका सप्तगण्डकी नदीका परिवेशलाई एकैसाथ उपन्यासकारले प्रस्तुत गरेका छन् (ढकाल, २०५८:७४) । यस उपन्यासले नारीहरूप्रति हुने गरेको दुर्व्यवहार र नेपाली समाजमादेखिएको चेलीवेटी बेचबिखनजस्तो आपराधिक क्रियाकलापको सफल ढङ्गले चित्रण गरेको छ । यसरी हेर्दा यस उपन्यास भित्र प्रयोग भएका स्थानिक परिवेशमा मुख्यता: नेपालका बराह क्षेत्र र त्रिवेणी क्षेत्र हुन् । यस उपन्यासमा पूर्वी पहाडदेखि मध्यपश्चिम सम्मका कोसी, दाँचुला, महेन्द्रनगर, रोशी, काठमाडौँ, दिल्ली, संखुवासभा, किमाथान्का, पर्वत, बाह्रवीसे, तिब्बत, भोट, दोलालघाट, पाँचपोखरी, दुम्जा, भैसालोटन, गोसाईकुण्ड मनास्लु, पोखरा, माछापुच्छ्रे, मुस्ताङ्ग, रिडी, थाकखोला, त्रिवेणी, बम्बै आदि स्थानहरूलाई स्थानिक परिवेशमा समेटिएको छ ।

यस उपन्यासमा आएका काली, अरूणा, माहेश्वरीलगायतका अन्य सबै पात्रहरूका संस्मरणमा आएका घटनाहरूको समयगत परिवेश हेर्दा यसले लामै समयको अन्तराललाई सङ्केत गर्दछ, तर यसमा घटेका प्रमुख घटनाहरूलाई मात्र हेर्दा भने यसले एकहप्ता भित्रको समयलाई मात्र देखाएको छ । यस उपन्यासमा बराह क्षेत्रको प्राकृतिक सौन्दर्यको वर्णनका साथै कोसीको नागबेली परेको बाटो र त्यस वरिपरिका क्षेत्रलाई देखाइएको छ । यसमा त्रिवेणी र बराह क्षेत्रलाई वेश्याका रूपमा जीवन गुजार्न बाध्य नेपाली चेलीहरूको यातनागृहका रूपमा प्रस्तुत गरिएको छ (ढकाल, २०५८:७४) । यस अतिरिक्त यस उपन्यासमा हरेक पात्रहरूका, पूर्वस्मृतिका रूपमा नेपाल र भारतका विभिन्न स्थानहरूको वर्णन गरिएको पाइन्छ । समग्रमा, यस उपन्यासले बराह क्षेत्र, त्रिवेणी, भैसालोटन र कोसी व्यापक क्षेत्रलाई आफ्नो मूल परिवेश बनाएको छ ।

४.८.५ दृष्टिबिन्दु

बेचिएका दिदीबहिनीको कथा उपन्यास प्रमुख पात्रहरू काली र अरूणा अनि अन्य सम्पूर्ण सहायक र गौण पात्रहरूका जीवनमा घटेका घटनाहरूमा आधारित रहेको छ । यस उपन्यासका समारव्याता उपन्यासकार आफैं रहेका छन् र कतै-कतै पात्रहरूले पनि समाख्याताको कार्य गरेका छन् । यो आधारबाट हेर्दा यस उपन्यासमा प्रथम पुरुष प्रधान र तृतीय पुरुष प्रधान दुबै खाले दृष्टिबिन्दुको प्रयोग गरिएको देखिन्छ । उपन्यासको प्रारम्भ तिरको यस वाक्यले तृतीय पुरुष कथन ढाँचालाई स्पष्ट पार्दछ - *तर कालीलाई बलियो हातको बन्धनले छोडेन । बन्धनबाट फुत्किन काली निकै छटपटाइन्, बल प्रयोग गरिन् तर उनको यो सब प्रयास विफल भयो* (पृ.३) । यसमा स्वयं उपन्यासकारले नै प्रत्यक्षदर्सी भएर पात्रकै नामबाट संवोधन गरेर कालीको प्रयास विफल भएको दृष्यलाई देखाएका

छन् । त्यसैगरी उपन्यासमा प्रथम पुरुष प्रधान कथन ढाँचाको प्रयोग निम्न अनुसार गरिएको छ -
 “मेरो नाम अरूणा हो । यहाँ भएका अरू सहेलीभन्दा म जेठी भएकीले मलाई यिनीहरू सबैले दिदी भन्छन् । मेरो घर संखुवासभा जिल्लाको किमाथान्का हो (पृ. २२) ।” यसमा नारी पात्र अरूणाले वर्णनात्मकशैलीमा आफ्नो परिचय दिएकी छ । यस उपन्यासमा प्रथम पुरुष प्रधान कथन ढाँचा न्यून रहेर तृतीय पुरुष पात्र कालीलाई केन्द्रीय पात्रका रूपमा उभ्याइएको छ । उसले नेपाल र नेपालीको भविष्य उज्ज्वल बनाउने महान् उद्देश्य लिएर अघि बढेको दृष्यसँगै उपन्यासको समापन गरिएको छ । उपन्यासको सुरुदेखि अन्त्यसम्म नै कहिँ म, हामीजस्ता प्रथम पुरुष वाचक शब्द र कहिँ तृतीय पुरुष पात्रका नामबाट विभिन्न घटनाहरूको वर्णन गरिएका कारण यस उपन्यासमा प्रथम पुरुष गौण र तृतीय पुरुष प्रधान दृष्टिबिन्दुको प्रयोग गरिएको स्पष्ट हुन्छ ।

४.८.६ सारवस्तु

बेचिएका दिदीबहिनीको कथा उपन्यासले भारतका विभिन्न वेश्यालयमा बेचिएका थुप्रै नेपाली चेलीहरूका दर्दनाक कथा र व्यथाहरूलाई चित्रण गरेको छ । यसका साथै यसले नेपाली राजनैतिक इतिहासमा घटित टनकपुर काण्ड, दासढुङ्गा काण्ड, कोसी र गण्डक सम्झौता, विकासका नाममा भएका विभिन्न सन्धि सम्झौताका कारण देशलाई नै उर्वर बनाउन सक्ने नेपालका जलसम्पदा विदेशीको हातमा पुगेको कटु यथार्थ, सरकारी क्षेत्रबाट हुने शक्तिको दुरुपयोगका कारण सर्वसाधारण जनताले भोग्नु पर्ने पीडा र व्यथा, ती सर्वसाधारण जनताहरूप्रति सहानुभूति राख्नेहरूमा उत्पन्न भएको आक्रोस आदिलाई देखाएको छ । पराइका बन्धनमा जकडिएर आँसुका घुट्टा पिउँदै बाँचेका निरीह नेपाली नारीहरूमा विद्रोहको स्वर भर्नु यस उपन्यासको मूल अभीष्ट हो । नेपालका दिदीबहिनीहरूलाई सोही देशकै नेता बनाउँदाहरूले नै नराम्रो गरी जालमा फसाउँछन् भन्ने कुरो यस उपन्यासले प्रस्ट्याउन, खोजेको छ । जसरी नेपालका नदीहरूले नेपालीहरूका खेतबारी हरियापरिया पार्न पाउँदैनन् र नेपालको जलस्रोतले नेपालीहरूका घर, आँगन, कोठा, चोटा आदि उज्यालो पार्न पाउँदैनन्, त्यसरी नै नेपालका दिदीबहिनीहरूपनि आफ्ना घरमा रमाएर बस्न पाउँदैनन्, खुलेर हाँसन् पाउँदैनन्, उज्यालिएर मुस्काउन पाउँदैनन् भन्ने नेपालीज्यूको भनाई यस उपन्यासमा टङ्कारोसित उल्लेखको छ (ओली, २०५३ : ३५) । उपन्यासकारले भारतका वेश्यालयमा थुनिएर रहेका हाम्रा नेपाली दिदीबहिनीहरूलाई आ-आफ्नै स्वतन्त्र संसारमा रम्न दिनु पर्नेमा उल्टै नेपालकै राजनेताहरूले नै चेलीबेटी बेच्नेजस्तो तस्कुरी कार्य गरेपछि अष्टयारो स्थिति अवश्य सिर्जना हुन्छ भन्ने सन्देश व्यक्त गरेका छन् । यस उपन्यासले नेपाली जनजीवनका विशिष्ट

घटनालाई तत्कालै साहित्यमा उतार्ने प्रयास गरेको छ । यसमा खास गरेर टनकपुर बाँधसम्बन्धी सन्धि भएपछि नेपाल हृदयमा लागेको चोटलाई प्रस्तुत गर्ने प्रयत्न गरिएको छ । यस विषयलाई लिएर मदन भण्डारी जस्ता राष्ट्रिय नेता र अरू कैयौं नेपालीहरूले प्राण गुमाउनु परेको प्रसङ्गसहित कोसी र गण्डकीका पुराना घाउ पनि यहाँ कोट्याइएका छन् (गिरी, २०५३ : ११५) । प्रस्तुत उपन्यासमा समाजमा एउटा पक्षले घोर अन्याय गरेको र अर्को पक्षले त्यसको पीडा सहन बाध्य हुनु परेको वास्तविक यथार्थतालाई उजागर गर्दै विदेशी कुवातावराप्रति पनि आक्रोस व्यक्त गरिएको छ । समग्रमा, उपन्यासकारले यस उपन्यासमा कोसी, गण्डकी र महाकालीका सुस्केरामा नेपाली दिदीबहिनीका व्यथाहरूलाई एकाकार तुल्याउने सक्षमता प्रदर्शन गरेका छन् । साथै, यस उपन्यासका माध्यमबाट शक्तिको दुरुपयोगले जनता कति मर्माहित हुन्छन्, बेचिनेप्रति कस्तो आघात पर्छ र ऊ कति आक्रोशित हुन्छ भन्ने कुरा पाठकलाई देखाउने प्रयत्न गरिएको छ । यो नै उपन्यासकारले व्यक्त गर्न चाहेको मुख्य उद्देश्य हो ।

४.८.७ भाषा

बेचिएका दिदीबहिनीको कथा उपन्यासले सामाजिक विषयवस्तुलाई आत्मसात गरेका कारण यसमा सरल, सहज एवं छोटो मीठो जनबोलीयुक्त भाषाको प्रयोग गरिएको छ । यसमा पनि अन्य उपन्यासहरूमा भैं पात्र र विषयअनुकूलकै भाषाले प्राथमिकता पाएको छ । नेपालका विभिन्न भेगका व्यक्तिहरूको जमघट गराइएका कारण यस उपन्यासमा विविध क्षेत्रका भिन्न भिन्न भाषिकायुक्त जनबोलीको प्रयोग गरिएको छ । यसले गर्दा उपन्यास सुबोध्य बन्न पुगेको छ । उपन्यासमा पात्रहरूका बीच पर्याप्त मात्रामा संवाद भए पनि ती संवादहरू उपन्यासको विषयानुकूल रहेका छन् र तिनीहरूले नै कथानकलाई अगाडि बढाउँदै चरित्रको अङ्कन गर्नमा सघाऊ पुऱ्याएका छन् ।

प्रस्तुत उपन्यासमा राँडो, लेराउँछु, मुर्दोजस्ता डेट नेपाली शब्द र क्यार-क्यार, घुँक्क-घुँक्क, कवाँ-कवाँ, खाक्क-खुक्क, धुरु-धुरु, सन्याक-सुरुक, गर्ल्याम-गर्लुम, सुँक्क-सुँक्कजस्ता अनुकरणात्मक शब्दको व्यापक प्रयोग गरिएको छ । यसमा आगन्तुक अन्तर्गत होटल, मोटर, रेल, सिनेमा, एस्.एल्.सी., हनिमुनजस्ता अङ्ग्रेजी शब्दको प्रयोग भएको पाइन्छ । त्यसैगरी यसमा “माल तो बहुत अच्छा लगता है” (माल त धेरै राम्रो लाग्दछ), “क्यों नही आखिर माल इमपोटैड है” (नहोस् किन आखिर आयात गरिएको विदेशी माल हो) पृ. १० । जल्दी करो (छिटो गर), ‘ठहरिए’ (पर्ख) पृ. ४४, “क्या तुम लोक पागल होगया ?” (के तिमीहरू बहुलाहा भयौ कि कसो ?), “तुम भी इधर क्या देखरही हो ?” (तँ पनि यहाँ के हेरिरहेकी छस् ?), “मे ऊ लोको से मिलने आयी हुँ ।” (म

उनीहरूलाई भेट्न आएको हुँ ।), “ठिक है, अन्दर जाओ, मिलो” (ठीक छ भित्र जाउ भेट (पृ. ४५) ।) जस्ता हिन्दी शब्द र वाक्यको समेत उपन्यासमा संयोजन गरिएको छ । यसरी हिन्दी वाक्यको पछाडि कोष्ठमा नेपाली अनुवाद गरिदिएर उपन्यासकारले उपन्यासलाई सरल बनाएका छन् । विषय र प्रसङ्ग अनुरूप ठाउँ-ठाउँमा आएका उखान र टुक्काहरूले उपन्यासमा वास्तविकता प्रदर्शन गर्दै उपन्यासको भाषालाई आलङ्कारिक र कलात्मक बनाएका छन् । उपन्यासमा प्रयुक्त केही उखान र टुक्काहरूको उदाहरण - आफू गर्छु आग्राको कुरा अरू गर्छन् गाग्राका कुरा (भूमिका), लाटो देशको गाँडो तन्नेरी (पृ. २७), खहरे भैं साम्मसुम्म (पृ. ३५), गंगाजलले सूर्यलाई अर्घ (पृ. ३८), अशोकबाटिकामा बन्दी भएकी सीता (पृ. ४९), भ्यागुताको संसार कुवा (पृ. ५०), भालेको डाँकोमा हिँड्नु (पृ. ५९), जति लामो डोरी बाटे पनि गाँठो एउटै (पृ. ५२), मर्दो न बाँच्यो (पृ. ५३) आदि ।

यस उपन्यासमा प्रस्तुत गरिएका चिठीहरूले उपन्यासको भाषामा नवीनता थपेका छन् । जस्तै :

पुज्यनीय मातापिता, दाजुभाइ तथा दिदीबहिनीहरूमा

हाम्रो प्रणाम तथा प्यार !

हामीहरूलाई तपाईंहरूले सायद विर्सिसक्नु भयो होला, तर हामीले भने तपाईंहरूलाई सम्झिरहेका छौं । हामी तिनै छोरीहरू हौं जसलाई त्यहाँका नाइके भनिने खलनायक ठूले र सानेले आजभन्दा ३५/३६ वर्षअघि हामीलाई भारतको वेश्यालयमा बचेका थिए । तर हामीले ज्यादै कराएपछि ती दुष्टहरूले हामीलाई नेपालको सिमानामा बन्दी बनाएका छन् । हामीले खासगरी गर्मीको समयमा भारतीयहरूको प्यास बुझाउन भारततिर जानुपर्दछ । ... अन्त्यमा एकपटक पुनः तपाईंहरू सबैलाई दर्जा माफिकको सलाम र प्यारको भावना व्यक्त गर्दै हाम्रा दुःखका गाथाले भरिएको यो सानो पत्र यही बन्द गर्दछौं । लेखनमा उचनीय भएको भए क्षमा पाऊँ ।

तपाईंहरूका परदेशी छोरीहरू (पृ. ३४-३७) ।

संवादात्मक भाषाको प्रयोगले उपन्यासलाई नाटकीय बनाएको छ, जस्तै :

माहेश्वरी - “तपाईं कहाँबाट कसलाई खोज्न आउनुभएको ?”

काली - “मेरो घर पश्चिम नेपाल अर्थात दार्चुला हो । मलाई मानिसहरू काली भन्छन् ।
म तपाईंहरूलाई नै भेट्न आएकी (पृ. ४४) ।”

बेचिएका दिदीबहिनीको कथा उपन्यासभिन्न नेपालका विविध क्षेत्रको उल्लेख गरिएका कारण यसमा पनि प्राकृतिक सौन्दर्यको वर्णन गरिएको भाषा रहेकै छ । यस उपन्यासमा बोलीचालीको सामान्य नेपाली भाषाको प्रयोग गरिए तापनि पन्यासको प्रकाशन गर्दा शुद्ध टङ्कनमा ध्यान नदिइएका कारण यसमा केही व्याकरणगत त्रुटिहरू रहेका छन् । यस उपन्यासमा बढी मात्रामा लामा संवादहरू रहेका छन् भने कहिँ अत्यन्त छोटो र कहिँ एकालापपूर्ण संवाद पनि रहेका छन् । यसले गर्दा उपन्यासमा कतै-कतै बोधोपन उत्पन्न भएको पाइन्छ, तर ती संवादहरू स्वभाविक ढङ्गबाट प्रस्तुत गरिएका कारण उपन्यासको भाषा सरल, सहज, रोचक र आकर्षक नै रहेको छ ।

४.८.८ प्रतीक र बिम्ब

बेचिएका दिदीबहिनीको कथा उपन्यासका शीर्षक सट्टा हेर्दा अभिधात्मकदेखिए तापनि यसले प्रतीकात्मक भूमिकालाई बहन गरेको छ । हुन त यसमा बेचिन बाध्य भएका चेलीहरूकै कथा रहेको छ तर ती चेलीहरूका नामले नेपालका कोसी, गण्डकी, माकाली र तिनमा जोडिने अन्य सहायक नदीहरूको प्रतिनिधित्व गरेका छन् । यसकारणले गर्दा यो प्रतीकात्मक उपन्यास भएको तथ्य स्पष्ट हुन्छ । कालीले महाकाली, अरूणाले अरूण, सुनकेस्राले सुनकोसी, इन्द्राले इन्द्रावती, बाराहीले तमोर, भोटुले भोटेकोसी, भद्रावतीले दूधकोसी, बरदाले लिखू, उमाले तामाकोसी, माहेश्वरीले त्रिशुली, विश्वधराले मस्र्याङ्दी, माद्रीले मादी, यशोधराले बूढीगण्डकी, कृष्णाले कालीगण्डकी, शीतप्रभाले सेती र सुवर्णाले दरौँदीको प्रतीकात्मक भूमिका बहन गरेका छन् । यस उपन्यासमा रहेका पुरुष पात्रहरूले पनि प्रतीकात्मक भूमिका निर्वाह गरेकै छन् । यसमा कालीको विपत्ति भनेको महाकाली नदीको टनकपुर भागलाई भारतसित गरेको असमान सन्धि हो । अरूणासमेत सात बहिनीहरू भन्नाले एकसय उनान्सय वर्षसम्म बन्दी बनाएर भारतलाई नै बेचिएको सप्तकोसीको कथा रहेछ । माहेश्वरीसमेतका सात बहिनीहरूको बन्धनयुक्त जीवन भनेको चाहिँ सप्तगण्डाकी भारतलाई दिइएको कथा रहेछ (ओली, २०५३:३५) । यसरी उपन्यासकारले विकासका नाउँमा भएका देशका ठूल-ठूला असमान सन्धिहरूलाई प्रतीकात्मक रूपबाट यस उपन्यासमा प्रस्तुत गरेका छन् । प्रस्तुत उपन्यासमा यस किसिमबाट प्रतीकको आयोजना गरिएका कारण कथन लाक्षणिक र व्यङ्ग्यात्मक बनेको छ ।

यस उपन्यासमा उपन्यासकारले जीवन्त राष्ट्रिय समस्याका रूपमा रहेको चेलीबेटी बेचबिखन समस्यालाई बिम्बात्मक रूपमा प्रस्तुत गरेका छन् (ढकाल, २०५८:७५) । चन्द्रमा पश्चिमतिर ओरालो लाग्नु, पूर्वी आकाशमा उषाले रङ्ग भर्नु, चराहरूले बिहानको सन्देश सुनाउनु, छाप्रामा सूर्यका किरणले चियाउनु, जीवनमा हरियाली आउनु, पश्चिमी आकासबाट सूर्यले विदा लिनु, सन्ध्याले आफ्नो कालो पखेटाले छोपेकी निशालाई छाडिदिनु, लाठी भैं प्रतीत हुनु आदि विभिन्न प्रकारका बिम्बको प्रयोग उपन्यासमा गरिएको छ । यस किसिमका प्रतीक र बिम्बहरूलाई यसमा औचित्यपूर्ण ढङ्गले प्रस्तुत गरिएको छ र यिनले उपन्यासलाई आलङ्कारिक समेत बनाएका छन् ।

४.८.१ गति र लय

बेचिएका दिदीबहिनीको कथा प्रथम तथा तृतीय पुरुष प्रधान मिश्रित दृष्टिबिन्दुमा लेखिएको उपन्यास भएका कारण यसमा उपन्यासकारको इच्छा अनुसार नै गतिको निर्वाह भएको छ । कथानकको प्रस्तुतिका क्रममा दृष्यात्मक पद्धतिको प्रयोग हुँदा उपन्यासको गति मन्द भएको छ भने वर्णनात्मक पद्धतिको प्रयोग गरिँदा गतिमा तीव्रता आएको छ । यसले गर्दा उपन्यास आरोह र अवरोहको बीचबाट अगाडि बढेको छ । उपन्यासमा कतै-कतै व्यङ्ग्यको प्रयोग गरिएकाले प्रभावान्वितिको पनि सिर्जना हुन पुगेको छ । पाठकहरूलाई नयाँपन दिइरहन उपन्यासकारले संस्मरणात्मक, वर्णनात्मक र संवादात्मक पद्धतिको परिवर्तन चाँडो-चाँडै/छिटो-छिटो गरेका छन् । प्रस्तुत उपन्यासमा पात्र अनुकूलको भाषाशैली र छोटो-छोटो वाक्यहरूको प्रयोगले कथानकको गतिमा तीव्रता ल्याएको छ ।

प्रस्तुत उपन्यासमा प्रयोग गरिएका प्रतीकात्मक र बिम्बात्मक शब्दहरूले आन्तरिक लयको रौनकता सिर्जना गरेका छन् भने भाषागत सरलताबाट पनि ध्वनिगत लयको सिर्जना भएको छ । उपन्यासमा कोसी गण्डकी र महाकाली नदीका सुस्केरामा नेपाली चेलीहरूका दर्दनाक कथाव्यथाहरूलाई एकाकार तुल्याइएकाले उपन्यास ध्वन्यात्मक समेत बन्न पुगेको छ । उपन्यासमा भएका आन्तरिक र बाह्य द्वन्द्वहरूले कुतूहलताको सिर्जना गरेका छन् र यी द्वन्द्व र कुतूहलताको समायोजनबाट उपन्यासमा लयको सिर्जना हुन पुगेको छ । ती बेचिएका नेपाली चेलीहरूको भविष्य कस्तो भयो होला ? मदनको हत्या कसले गऱ्यो होला, कालीको यात्राले कहाँ पुगेर विश्राम लियो होला आदि प्रश्नहरूले पाठकमा कुतूहलता जगाएको छ । द्वन्द्व र कुतूहलता, बिम्बात्मक र प्रतीकात्मक भाषा,

अनिव्यङ्ग्य र आलङ्कारिक प्रस्तुतिल उपन्यासलाई जीवन्त बनाएका छन् । अन्ततः प्रस्तुत उपन्यास गति र लयको सिर्जनामा सफल सावित भएको छ ।

४.८.१० शीर्षकप्रयोग

बेचिएका दिदीबहिनीको कथा तीन शब्दे शीर्षक भएको उपन्यास हो । बेचिएकाको शाब्दिक अर्थ बेच्ने काम गरिएका, विकेका (अधिकारी र भट्टराई, २०६३:७३१) हुन्छ । त्यसैगरी दिदीबहिनीको शाब्दिक अर्थ १- दिदी र बहिनी २- एउटै बाबुआमाका छोरीहरूका बीचको आपसी नाता ३- उमेरले जेठी कान्छी वा नाताले तथा अन्य सम्बन्धले आपसमा आत्मीय ठानिएका स्त्रीहरू (अधिकारी र भट्टराई, २०६३:४९२) हुन्छ भने कथाको शाब्दिक अर्थ १- घटना वा आख्यान भएको रचना, कहानी २- पात्र, चरित्र वा घटनामा आधारित छोटो गद्यात्मक साहित्यिक रचना ३ - नालीबेली, बेलिविस्तार, वृत्तान्त (अधिकारी र भट्टराई, २०६३:१४८) हुन्छ । यस उपन्यासमा उकातिर नेपालबाट बसेनी बेचिन पुगेका थुप्रै दिदीबहिनीहरूका दर्दनाक कथा र व्यथाहरूका सफल ढङ्गले चित्रण गरिएको छ भने अर्कातिर त्योभन्दा बडो नाजुक स्थिति हामीले यथार्थमा भोगिरहेका छौं भन्ने कुरा प्रस्ट्याउने प्रयास गरिएको छ । यसरी केटी बेच्नेजस्तो एउटा निन्दनीय र आपराधिक क्रियाकलापको उपन्यासका माध्यमबाट कलात्मक ढङ्गले यथार्थ रूपमा चित्रण गरेका कारण यसको शीर्षक र कथ्यका बीचमा सामञ्जस्यता रहेको छ । नेपाली नारीहरूलाई दलालहरूले कसरी बेच्छन्, बेचिनुपर्दा उनीहरूमा कस्तो आघात पर्छ र ती दलालहरूप्रति उनीहरू कति आक्राशित हुन्छन् भन्ने कुरा देखाउनु नै यस उपन्यासको प्रमुख उद्देश्य भएकाले उद्देश्यानुरूप यसको शीर्षक सार्थक रहेको छ । यसमा नेपाली चेलीहरूलाई भारतका विभिन्न कोठीहरूमा लगेर बेचिएको र त्यहाँ उनीहरूले नारकीय जीवन व्यतीत गर्नु परेको यथार्थ घटनालाई सजीव ढङ्गले उतारिएको छ । यस दृष्यले पनि यो उपन्यासको शीर्षकप्रयोग सार्थक रहेको देखाउँछ ।

४.९ भूतको ओखती उपन्यास लेखनको प्रेरणा र पृष्ठभूमि

प्रगतिवादी नेपाली साहित्यका सुन्दर फाँटमा निरन्तर कलकलाइ रहेका भक्तबहादुर नेपालीको छैटौँ उपन्यास हो भूतको ओखती । यो सामाजिक र राजनीतिक समस्यालाई आधार मानेर लेखिएको उपन्यास हो । यस उपन्यासको लेखन कार्यमा उनलाई सामूहिक विसङ्गतिहरू, जमिनदारी रोक्खाफ, देशका ठूलाबडा सामन्तहरूबाट सिधा-साधा जनताहरूमा परेको प्रभाव, जाली फटाहाहरूको शोषण, सामान्य जनताले न्याय नपाएका घटना, अन्तर्राष्ट्रिय तहको दमन र उत्पीडन,

ठूलो राष्ट्रले साना राष्ट्रहरूलाई गर्ने थिचोमिचो, आफ्ना वरिवरिका छिमेकीहरूलाई उसले पारेको मर्का, कुकर्मीहरूका विरुद्ध जाइलाग्ने उपायको खोजी आदि प्रेरक तत्त्वहरूले प्रेरणा प्रदान गरेका छन् । यस उपन्यासमा स्वैरकल्पनाको सोदेश्यपूर्ण एवं सार्थक प्रयोगद्वारा दक्षिण एसियाली राष्ट्रहरूको यथार्थ स्थिति प्रस्तुत गरिएको छ । उपन्यासकारले छिमेकीको भूत नामक दोस्रो उपन्यासमा नै छिमेकी राष्ट्र भारतले नेपाललाई दुःख दिएको कुरा स्पष्ट पारिसकेका छन् । उसले नेपाललाई मात्र नभएर अन्य सार्क राष्ट्रहरूलाई र चीनलाई समेत दुःख दिएको छ । तसर्थ, उक्त देशलाई तह लगाउन हामीजस्तै सबै देशको एकता अपरिहार्य हुन्छ भन्ने अभिप्रायले प्रेरित भएर उनले यो उपन्यास लेखेका हुन् । आफ्नो देशलाई कसरी स्वाधिन बनाउने र अरूबाट कसरी बचाउने भन्ने साभिप्रोयले उनले यो उपन्यास लेखेका हुन् । छिमेकीहरूको एकता र सङ्गठित प्रतिवादबाट मात्र भारतीय जमिनदारलाई ठीक ठाउँमा ल्याउन सकिन्छ भन्ने ठहर गरेर नै उनी यो उपन्यास लेख्नमा प्रेरित भएका हुन् । त्यसकारण यसमा एकता नै अन्यायी, अत्याचारी, स्वार्थी, दलाल, भूत वा रोगलाई मत्थर पार्ने ओखती हो भन्ने कुरा देखाइएको छ । राष्ट्रियता एवं स्वाधिनताका लागि एकताको आवश्यकता भएको र एकताको लागि जातीय सद्भावना, धार्मिक सहिष्णुता, राष्ट्रिय स्वाभिमानको भावना, राष्ट्रिय स्वाधिनताको जगेर्ना, राष्ट्रियताको सुरक्षा आदिको अपरिहार्यता देखाउने उद्देश्यले उनले यो उपन्यासको लेखन कार्य गरेका हुन् । जुनसुकै क्षेत्र र स्तरमा अन्याय-अत्याचार वा दलाइ-मिचाइ गर्ने भूतलाई ठिक लगाउन समान समस्याबाट ग्रस्त पीडित पक्षको एकता नै एक अचुक ओषधी हुन्छ, अनि विश्वका मुलुकहरू ठूला-साना जे-जस्ता भए पनि छरछिमेकमा रहेर एक-अर्काको सह-अस्तित्व र स्वतन्त्रता जोगाउन सहयोगको भावना र व्यवहार आदान-प्रदान गर्नुपर्छ । त्यसका लागि नैतिकता र इमान्दारीको आवश्यकता पर्दछ (सुवेदी, २०५३:२९) भन्ने सन्देश उपन्यासका माध्यमबाट सम्पूर्ण जनतामा पुऱ्याउने मूल ध्येयले नै उनी यो उपन्यास लेख्नमा प्रेरित भएका हुन् ।

यो उपन्यास लेखिँदाको पृष्ठभूमि २०३९/४० सालपछिको नेपाली समाज र राजनीति अनि २०४६ सालको राजनैतिक परिवर्तनको उतार-चढावपछिको समय हो । यसमा उक्त राजनैतिक परिवर्तनले नेपाली समाजमा परेको खुलापनको प्रभाव, वाद-प्रतिवाद एवं त्यसद्वारा सिर्जित मतभेदपूर्ण परिस्थिति, प्रजातान्त्रिक स्थितिका लागि देखा परेका विचलन, नेपाली समाजमादेखिएका समसामयिक संवेदनशील कुराहरू, राष्ट्रिय हितसम्बन्धी फरक मत र त्यसबाट प्रभावित समाज, अन्तर्राष्ट्रिय सम्बन्ध सार्क राष्ट्रहरूमध्ये कुनै एक राष्ट्रमा बढ्दै गएको एकाधिकारवादी, हैकमवादी र उपनिवेशवादी, नीति, उक्त नीतिका कारण छिमेकी राष्ट्रहरूसँगको आधार सम्बन्धमा देखा परेका

विकृति, विसङ्गति र विचलन, सार्क राष्ट्रहरू यसका छिमेकी राष्ट्रहरूसँगको राष्ट्रिय-अन्तर्राष्ट्रिय सम्बन्ध आदि विषय कथ्य भएर आएका छन् । यस उपन्यासमा छिमेकी राष्ट्र भारतलाई भूतका रूपमा लिएर उसलाई काबुमा राख्न अन्य सबै स-साना राष्ट्रहरूले सङ्गठित भएर एकताबद्ध रूपमा अगाडि बढ्नु पर्ने अपरिहार्यतालाई उपन्यासकारले उजागर गरेका छन् । ... यो उपन्यास २०५१ साल जेष्ठमा लेखिसकिएको थियो तर पनि यसो चाँजो-पाँजो मिलाउँदा असोज लागिहालेछ, त्यसैबीच यसलाई बेचिएका दिदी बहिनीले उछिन्यो र कार्तिक २ गते मात्र यो बाहिर आउन सक्थ्यो (नेपाली, २०५१: 'ड') भन्ने स्वयं उपन्यासकारको स्वीकारेकित्वाट यो उपन्यास लेखिँदाको पृष्ठभूमि २०५१ साल र त्यो भन्दा अधिको वर्ष हो भन्ने स्पष्ट हुन्छ । यसमा हैकमवादी प्रवृत्तिबाट शोषित हुनु परेको प्रसङ्ग पृष्ठभूमिको रूपमा आएको छ । नेपालीको दोस्रो उपन्यास **छिमेकीको भूत** २०४६ सालपछिको राजनैतिक परिवर्तन पश्चात लेखिएको थियो र त्यसमा भारतको हैकमवादी प्रवृत्तिलाई देखाइएको थियो । यसैगरी यो **भूतको ओखती** उपन्यासमा पनि भारतकै हैकमवादी प्रवृत्तिलाई नै देखाइएको छ । तसर्थ, यी दुवै उपन्यासलाई एउटै सिङ्गो कृतिमा गाँस्ने हो भने एक वृकत उपन्यास नै बन्न सक्ने पूर्वापर सम्बद्धतादेखिन्छ । यी आधारमा हेर्दा यस उपन्यासमा राजनीतिक घटना र तत्कालीन परिवेशहरूलाई जीवन्त रूपमा छर्लङ्ग्याइएको र स्वैरकल्पनाको प्रयोग गरिएको हुँदा यसका प्रेरणा र पृष्ठभूमि पनि यिनै विषयवस्तुहरू बन्न पुगेका देखिन्छन् ।

४.१० भूतको ओखती उपन्यासको विश्लेषणात्मक अध्ययन

४.१०.१ संरचना

भूतको ओखती लघु आयामको विचारप्रधान औपन्यासिक कृति हो । यसमा नेपालका समसामयिक र जनैतिक घटनाहरूलाई यथार्थ रूपमा चित्रण गर्दै स्वैरकल्पनाको सोद्देश्यपूर्ण एवं सार्थक प्रयोग गरिएको छ । यो उपन्यास जम्मा चौरासी पृष्ठ र पन्ध्र ओटा परिच्छेद भित्र अनुबन्धित छ । हरेक परिच्छेदहरूलाई एक, दुई, तीन, ... पन्ध्र सम्मका अङ्कहरूले चिनाइएको छ । यसका परिच्छेद हरू लामा-छोटा रहेका कारण परिच्छेदगत पृष्ठ वितरण पनि प्रायः असमान नै रहेको छ । नन्दकुमारी, सरोज र सङ्गीताका केन्द्रीयतामा यो उपन्यास अगाडि बढेकाले यसमा आदि, मध्य र अन्त्यको रैखिक ढाँचाको नै प्रयोग गरिएको छ । लयगत सुमधुरता, भावगत मिठास एवं तत्त्वगत सुगठितता नै प्रस्तुत उपन्यासको सबल संरचना हो ।

४.१०.२ कथानक

प्रमुख पात्र सरोज र सङ्गीताको भेटघाट र प्रेमपूर्ण संवादबाट भूतको ओखती उपन्यासको कथा प्रारम्भ भएको छ । नेपाली समाज र राजनीतिलाई स्वैरकल्पनाका माध्यमबाट यथार्थ रूपमा प्रस्तुत गर्न सफल यस उपन्यासको कथानक आदि, मध्य र अन्त्यको रैखिक ढाँचामा संरचित छ । आदि भागको कथानक एकदेखि चार परिच्छेदसम्म तन्किएको छ । यसमा भरतपुरले श्रीपुरको सीमा मिचेर उखस्वाली समेत चोरेको विषयलाई लिएर श्रीपुरका जमिनदार गणेशप्रसाद र परिवारका अन्य सदस्यहरूबीच मतभेद उत्पन्न भएको छ । यसै विषयमा वादविवाद चल्दा गणेशप्रसाद र सङ्गीताका बीचमा बढी चर्का-चर्की पर्छ । गणेशप्रसादले भरतपुरको जमिनदार नरसिंहेको पक्षमा वकालत गर्छ तर सङ्गीताले त्यस हेपाहा र मिचाहाको घोर विरोध गर्दछे । यस विवादले चरम रूप लिएपछि गणेशप्रसादले अंशवण्डा गर्नका लागि धम्की दिन्छ तर आमा नन्दकुमारीले ठाडै अस्वीकार गरिदिन्छे । यस प्रकारको अकल्पनीय एवं असोचनीय परिणाम निस्किएपछि गणेशप्रसाद मुर्छा पर्छ । अर्को दिन सङ्गीताले सरोजलाई आफ्नो जमिनदारी र घरपरिवारका बीचमा उत्पन्न समस्याबारे बताउँछे । गणेशप्रसाद एक हप्ताको उपचारपछि घर फर्किन्छ तर मानसिक पीडाले गर्दा ऊ अस्वस्थ बन्दछ । यसैबीच नरसिंहेका केही लठैतहरूले श्रीपुरका सिधा-साधा जनतामाथि अभद्र व्यवहार गर्छन् । यस विषयमा गणेशप्रसादले नरसिंहेलाई माफी मगाउनु पर्छ भन्ने दबाब बढेपछि ऊ मानसिक रोगी भएका कारण पुनः मुर्छा पर्छ । त्यसपछि उसलाई समुन्द्रपार लगेर दुई हप्तापछि घरमा ल्याइन्छ । यिनै मुख्य घटनाहरू यस उपन्यासको आदि भागमा आएका छन् ।

पाँचौँ परिच्छेददेखि कथानकमा संघर्ष प्रारम्भ हुन्छ । यस संघर्षले तेह्रौँ परिच्छेदसम्ममा उत्कर्षता प्राप्त गर्दछ । त्यसैले पाँचौँदेखि तेह्रौँ परिच्छेदसम्मको भाग यस उपन्यासको मध्य भाग हो (ढकाल, २०५८:७८) । सरोजको र श्रीपुरको समस्या एउटै भएका कारण श्रीपुरको समस्याबाट नयाँ आशाको सञ्चार हुन गई सरोज पनि आफ्नो गुमेको जमिनदारी कसरी फिर्ता लिन सकिन्छ र आफ्ना छिमेकीहरूलाई कसरी सुरक्षित राख्न सकिन्छ भन्ने उपायको खोजी गर्न थाल्दछ । यसैबीच श्रीपुरमा भएको जनमतमा मोहनप्रसादको विजय र गणेशप्रसादको पराजय भएका कारणले गर्दा नरसिंहे असन्तुष्ट हुन पुग्छ । यस विषयलाई लिएर श्रीपुरमा बैठक बस्दछ र उक्त बैठकले छिमेकी गाउँहरूको भेला गर्ने निर्णय गर्दछ । सरोज र सङ्गीताबीचको प्रेमलाई सङ्गीताका घरपरिवारका सम्पूर्ण सदस्यहरूले स्वीकार्छन् तर गणेशप्रसादले स्वीकार्दैन । यसैबीच सरोज र सङ्गीता दुबैले छिमेकी गाउँको भ्रमणका क्रममा स्वाँरा र उत्तरपुर जाने निर्णय गर्छन् । पवित्रपुरकी बेनी श्रीपुर जाँदा उसको भव्य स्वागत हुन्छ । श्रीपुरमा बेनी र त्यहाँका जनताबीच भएको वार्तले नरसिंहेका

विरुद्ध जाइलाग्न उकताको आवश्यकता भएको निष्कर्ष निकाल्दछ । नन्दकुमारीले छोरा निर्मललाई लखिमपुर र मंगलपुर गई त्यहाँका जमिनदारलाई भेटेर आउन अह्वाउँछिन् । त्यसपश्चात् निर्मल भ्रमणका लागि तुरुन्तै प्रस्थान गर्दछ र उसले लखिमपुर र मंगलपुरको भ्रमण गरेर आई त्यहाँको सम्पूर्ण वृत्तान्त सुनाएपछि नन्दकुमारी लगायत सबै जना खुसी हुन्छन् । सरोज र सङ्गीताको टोली उज्यालो गाउँकी नेपाली आमा शीला र उत्तरपुरको जाङ्लाई भेटी भ्रमण प्रतिवेदनसहित श्रीपुर फर्कन्छन् । नन्दकुमारीले निर्मलमार्फत आफू पत्र लेखेका २२ दिनका दिन पवित्रपुरमा आइपुग्ने र त्यहाँका सम्पूर्ण पीडित छिमेकीहरूसँग एकैसाथ बैठक बस्ने निर्णय गरिएको पत्र बेनीलाई पठाउँछे । यसक्रममा सरोजले पवित्रपुरको भेलाबारे सङ्गीताबाट जानकारी पाएपछि आफ्नो गुमेको सुखिमपुर फिर्ता गर्न संवेदनशील बन्दछ । यसपछि उपन्यासमा क्रमशः शिथिलता देखापर्छ र अन्त्य भागको प्रारम्भ हुन पुग्दछ ।

चौधौं र पन्ध्रौं परिच्छेद यस उपन्यासका अन्त्य भाग अन्तर्गत पर्दछन् । यस भागको प्रारम्भमा बाबु राजेन्द्र र आमा कमलाबीच छोरा सरोजको विवाहका सम्बन्धमा चर्चा-परिचर्चा चल्यो । त्यसै क्रममा सुखिमपुरको प्रतिनिधिका रूपमा सरोजलाई पवित्रपुरको भेलामा पठाउने निर्णय गरिन्छ । श्रीपुरको आह्वानमा भएको पवित्रपुरको भेलामा विभिन्न सातओटा छिमेकी पुरहरूका प्रतिनिधिहरूको जमघाट हुन्छ र उनीहरूले भरतपुरको अन्यायका विरुद्ध प्रत्याक्रमण गर्ने निर्णयका साथ 'शान्ति संगम सात' नामक सङ्गठनको निर्माण गर्दछन् । उक्त भेलामा बेनी, नन्दकुमारी, सङ्गीता, खिलकुमारी, सरोज, उत्तरपुरका पर्यवेक्षक र अन्य सहभागीहरूले आ-आफ्नो धारण व्यक्त गर्दछन् र बेनीले सम्पूर्ण सभासदहरूलाई धन्यवाद ज्ञापन गर्दै सभा विसर्जन गरेपछि उपन्यासको कथानक समाप्त हुन्छ । सरोज र सङ्गीताबीचको कथा अधुरै छाडेर उपन्यासको कथा अन्त्य भएको हुनाले वियोगान्त भैं लागे पनि भरतपुरबाट पीडित सम्पूर्ण जमिनदारहरूबीच फलामे एकता कायम भएको कारण उपन्यास संयोगान्त बन्न पुगेको छ (ढकाल, २०५८:७८) ।

भूतको ओखती उपन्यासमा यथार्थमूलक र उत्पाद्य स्रोतका कथानकको प्रयोग गरिएको छ । यसमा नेपाल, भारत, पाकिस्तान, मालदिम्स, बंगलादेश, श्रीलङ्का र भुटान गरी सात सार्क राष्ट्रहरूका साथै चीन र सिबिकमको राजनैतिक र सामाजिक अवस्थाको चित्रण गर्दै स्वैरकल्पनाको जलपद्वारा दक्षिण एसियाली राष्ट्रहरूको यथार्थ स्थिति प्रस्तुत गरिएको छ । आजको विश्वको जल्दोबल्दो यथार्थलाई पनि यस उपन्यासले परोक्ष ढङ्गबाट प्रस्तुत गरेको छ । प्रस्तुत उपन्यासमा भरतपुरको जमिनदार नरसिंहेको थिचोमिचो र अत्याचारी प्रवृत्तिलाई सदाका लागि अन्त्य गर्न सम्पूर्ण छिमेकी

राष्ट्रहरूले एकजुट हुनु अति आवश्यक भएको देखाइएका कारण यसको कथानकको स्रोत समकालीन यथार्थ रहेको स्पष्ट हुन्छ ।

भूतको ओखती उपन्यास द्वन्द्वका हिसावले पनि सफल रहेको छ । प्रस्तुत उपन्यासका पात्रहरूमादेखिएका आन्तरिक र बाह्य द्वन्द्वका कारण कथानक सबल ढङ्गले अगाडि बढेको छ । यस उपन्यासमा सरोजका मनमा प्रणय र सामाजिकताका बीचमा आन्तरिक द्वन्द्व छ भने सङ्गीतामा सरोजको प्रतीक्ष र पारिवारिक समस्याका बीच आन्तरिक द्वन्द्व रहेको छ । यसैगरी भरतपुरसँग अन्य छिमेकी गाउँलेहरूले गरेको द्वन्द्वमा बाह्य द्वन्द्वको चरम रूप देखा पर्दछ । यो नै यस उपन्यासको प्रमुख द्वन्द्व हो । यसरी हेर्दा प्रस्तुत उपन्यासमा आन्तरिक द्वन्द्वभन्दा पनि बाह्य द्वन्द्व नै सबल र महत्त्वपूर्ण रहेको देखिन्छ ।

भूतको ओखती उपन्यास वर्णनात्मक एवं विश्लेषणात्मकशैलीमा लेखिएको छ । उपन्यासकारले तृतीय पुरुष प्रधान कथन ढाँचामा यस उपन्यासको कथानक संरचित गरेका छन् । यस उपन्यासमा पनि परम्परित उपन्यासहरूमा भैं अड्क वा परिच्छेदहरूको विभजन गरिएको छ । मौलिक कथावस्तुको संयोजन गरी आदि मध्य र अन्त्यको शृङ्खलामा अनुबन्धित गरिएकाले यस उपन्यासमा रैखिक ढाँचाको प्रयोग गरिएको प्रस्ट हुन्छ । यसमा गीत र कविताको पनि प्रयोग गरिएको छ । प्रस्तुत उपन्यासमा नन्दकुमारी, सरोज र सङ्गीताको कथानक प्रमुख हो भने गणेशप्रसाद, नरसिंहे, भोला, मोहननाथ, निर्मल, खिलकुमारी, बेनी आदि पात्रहरूको कथानक सहायक हो । यथार्थमूलक राजनीतिक र सामाजिक विषयवस्तु रहेको यस उपन्यासले भारतीय आक्रमणको प्रत्याक्रमण गर्न सक्नु नै भूतको ओखती हो र यसका लागि सामूहिक एकताको प्रबल खाँचो हुन्छ भन्ने विचारधारालाई स्वैरकल्पनाका माध्यमबाट प्रस्तुत गरेको छ । साथै, यस उपन्यासको कथानक आदिदेखि अन्त्यसम्म एउटै भएका कारण यसमा सरल कथानकको प्रयोग भएको पाइन्छ ।

४.१०.३ चरित्र र चरित्रचित्रण

भूतको ओखती उपन्यासमा बढी मात्रामा नेपाली समाज र परिवेश अनुकूलका पात्रहरू प्रयोग भएका छन् भने कम मात्रामा अन्तर्राष्ट्रिय समाज र परिवेश अनुकूलका पात्रहरू प्रयोग भएका छन् । यो सामाजिक र राजनीतिक विषयवस्तुमा आधारित घटनाप्रधान उपन्यास भएका कारण यसमा बहुल पात्र राजनीतिक क्षेत्रमा छन् र केही पात्र सामाजिक जनजीवनबाट उठाइएका छन् । यस उपन्यासको उद्देश्य नै वर्गीय समाजको यथार्थ चित्रण गर्ने देशभक्तिपूर्ण राष्ट्रवादी र प्रगतिवादी

चिन्तन भएका पात्रहरूको चरित्राङ्कन गर्नु भएकोले यो पात्रप्रयोगका दृष्टिले सफल र महत्त्वपूर्ण उपन्यास मान्छि । यसमा प्रयोग भएका बहुल पात्रहरूको नामकरण व्यक्तिवाचक नामबाट गरिएको छ । यसमा नन्दकुमारी प्रमुख स्त्री पात्र हो भने सरोज प्रमुख पुरुष पात्र हो र सङ्गीता यस उपन्यासमा सहनायिकाका रूपमा उपस्थित भएकी छ । साथै, प्रस्तुत उपन्यासमा सहायक र गौण पात्रका रूपमा दुई दर्जनभन्दा बढी पात्रहरूको उपस्थिति रहेको छ । यी सम्पूर्ण पात्रहरूलाई पात्रविश्लेषणको सैद्धान्तिक आधारमा निम्नानुसार तालिकीकरण गरिन्छ :

क्र. सं.	पात्रको नाम	लिङ्ग	कार्य	प्रवृत्ति	स्वभाव	जीवन-चेतना	आसन्नता	आवद्धता
१.	नन्दकुमारी	स्त्री	प्रमुख	अनुकूल	गतिशील	व्यक्तिगत	मञ्चीय	बद्ध
२.	सरोज	पुरुष	प्रमुख	अनुकूल	गतिशील	व्यक्तिगत	मञ्चीय	बद्ध
३.	सङ्गीता	स्त्री	प्रमुख	अनुकूल	गतिशील	व्यक्तिगत	मञ्चीय	बद्ध
४.	नरसिंहे	पुरुष	सहायक	प्रतिकूल	गतिशील	व्यक्तिगत	मञ्चीय	बद्ध
५.	गणेशप्रसाद	पुरुष	सहायक	प्रतिकूल	गतिशील	व्यक्तिगत	मञ्चीय	बद्ध
६.	मोहनप्रसाद	पुरुष	सहायक	अनुकूल	गतिशील	वर्गगत	मञ्चीय	बद्ध
७.	भोला	पुरुष	सहायक	अनुकूल	स्थिर	वर्गगत	मञ्चीय	बद्ध
८.	निर्मलकुमार	पुरुष	सहायक	अनुकूल	स्थिर	वर्गगत	मञ्चीय	बद्ध
९.	खिलकुमारी	स्त्री	सहायक	अनुकूल	गतिशील	वर्गगत	मञ्चीय	बद्ध
१०.	श्रीमती बेनी	स्त्री	सहायक	अनुकूल	गतिशील	वर्गगत	मञ्चीय	बद्ध

११.	वाङ्छे	पुरुष	सहायक	अनुकूल	गतिशील	वर्गगत	मञ्चीय	बद्ध
१२.	गाइन इदिम	पुरुष	सहायक	अनुकूल	गतिशील	वर्गगत	मञ्चीय	बद्ध
१३.	प्रेमप्रसाद	पुरुष	सहायक	अनुकूल	स्थिर	वर्गगत	मञ्चीय	बद्ध
१४.	आङ्छिरिड	पुरुष	सहायक	अनुकूल	गतिशील	वर्गगत	मञ्चीय	बद्ध
१५.	रामप्रसाद	पुरुष	सहायक	अनुकूल	गतिशलि	वर्गगत	मञ्चीय	बद्ध
१६.	ललिता	स्त्री	सहायक	अनुकूल	स्थिर	वर्गगत	मञ्चीय	बद्ध
१७.	नेपाली आमा (शीला)	स्त्री	सहायक	अनुकूल	गतिशील	वर्गगत	मञ्चीय	बद्ध
१८.	जाङ्	पुरुष	सहायक	अनुकूल	गतिशील	वर्गगत	मञ्चीय	बद्ध
१९.	कमला	स्त्री	सहायक	अनुकूल	स्थिर	व्यक्तिगत	मञ्चीय	बद्ध
२०.	राजेन्द्र	पुरुष	सहायक	अनुकूल	स्थिर	व्यक्तिगत	मञ्चीय	बद्ध
२१.	रसु	पुरुष	गौण	अनुकूल	स्थिर	व्यक्तिगत	नेपथ्य	मुक्त
२२.	भान्से	पुरुष	गौण	अनुकूल	स्थिर	वर्गगत	मञ्चीय	बद्ध
२३.	पाले	पुरुष	गौण	अनुकूल	स्थिर	वर्गगत	मञ्चीय	बद्ध

उपर्युक्त पात्रविधानगत तालिकाका आधारमा भूतको ओखती उपन्यासका प्रमुख पात्रहरूको चरित्रचित्रण निम्नानुसार गरिएको छ :

४.१०.३.१ नन्दकुमारी

भूतको ओखती उपन्यासकी केन्द्रीय नारी पात्र वा नायिका नै नन्दकुमारी हो । उच्च धरानियाँ जमिनदार परिवारकी संरक्षिका नन्दकुमारीका पाँच छोरा र एक छोरी छन् । छिमेकी गाउँ भरतपुरका जमिनदार नरसिंहेले आफ्नो गाउँ श्रीपुरमाथि गरेको थिचोमिचो, शोषणा, अन्याय र अत्याचारलाई सहेर आफू पनि उसकै पक्षमा लाग्ने छोरा गणेशप्रसादको खराब क्रियाकलापप्रति असन्तुष्ट रहेकी नन्दकुमारी आफ्नो जमिनदारीलाई हरहालतमा अक्षुण्ण राख्न चाहन्थे । जनमतमा मोहनप्रसादको विजय र गणेशप्रसादको पराजय भएकोमा ऊ अत्यन्तै हर्षित हुन्थे । कुशल प्रशासनिक क्षमता भएकी नन्दकुमारीले श्रीपुरका सम्पूर्ण जनताहरूको संरक्षण गरेकी छ । भरतपुरका जमिनदार नरसिंहेको अन्याय अत्याचारका विरुद्धमा रहेर सम्पूर्ण भरतपुर विरोधीहरूको एकता कायम गर्न सक्षम नन्दकुमारी गतिशील र मञ्चीय नारी पात्र हो । उसकै केन्द्रीयतामा उपन्यासको कथानक अगाडि बढेकोले ऊ प्रमुख र बद्ध पात्र हो । यस उपन्यासकी अनुकूल चरित्र नन्दकुमारीमा कुशल भाषणकला पाइन्छ । पवित्रपुरमा सञ्चालित छिमेकी गाउँलेहरूको भेलामा ‘शान्ति संगम सात’ नामक सङ्गठनको प्रारूप तयार गरेर यसलाई विधिवत रूपमा स्थापना गर्न ऊ सफल भएकी छ । नेपाल अधिराज्यको प्रतीकात्मक भूमिका निर्वाह गरेको श्रीपुरको जमिनदारीमा आफ्नो हैकम चलाएकी र त्यहाँका जनताहरूको संरक्षण गर्ने नन्दकुमारी व्यक्तिगत पात्रका रूपमा रहेकी छ ।

४.१०.३.२ सरोज

यस उपन्यासको प्रमुख पुरुष पात्र सरोज भरतपुरले हरण गरेको सुखिमपुर गाउँका जमिनदार राजेन्द्र र कमलाको एकमात्र छोरो हो । नन्दकुमारीकी छोरी सङ्गीताको प्रेमी सरोज चन्दनपुरमा बाबु आमाका साथ शरणार्थीका रूपमा बसेको छ । श्रीपुरकी सङ्गीतालाई छिमेकी गाउँको भ्रमणमा साथ दिने र हरतरहले सहयोग गर्ने सरोज सुखिमपुरलाई स्वतन्त्र बनाउने सपना देखेर त्यसैमा दत्तचित्त रहन्छ । ऊ सङ्गीतालाई जीवनसाथीका रूपमा पाउन पनि क्रियाशील छ । पवित्रपुरमा जमिनदारहरूका बीच भएको बृहत भेलामा सुखिमपुरको प्रतिनिधित्व गर्ने सरोजले सुखिमपुरको मुक्तिका लागि आवाज उठाउँछ । उक्त सभामा उसले गरेको सारगर्भित बक्तव्यबाट ऊ प्रशंसाको पात्र बन्न पुग्छ । सङ्गीताद्वारा प्रस्तुत गरिएको नयाँ गाउँ र पवित्रपुरको एकता प्रस्तावलाई पूर्ण रूपमा समर्थन गर्ने सरोज मञ्चीय र बद्ध पात्र हो । प्रस्तुत उपन्यासमा अनुकूल र गतिशील पात्रका रूपमा देखा परेको सरोजले सिक्किमको प्रतीकात्मक भूमिका रहेको सुखिमपुरका युवराजको प्रतिनिधित्व गरेको छ । यस आधारमा हेर्दा उसले उपन्यासमा व्यक्तिगत पात्रको भूमिका निर्वाह

गरेकोदेखिन्छ । उपन्यासमा सूत्रधारको कार्य गर्नसमेत ऊ सक्षम/सफल रहेको छ । साथै, सरोजमा रहेको समर्पण भावमा व्यक्तिगत स्वार्थ नलुकेर राष्ट्रिय स्वार्थ नै समाहित रहेको छ ।

४.१०.३.३ सङ्गीता

यस उपन्यासमा सहनायिकाका रूपमा देखा परेकी सङ्गीतालाई प्रमुख नारी पात्र नै मान्नु पर्दछ । श्रीपुरकी जमिन्दानी नन्दकुमारीकी छोरी सङ्गीता सरोजकी प्रेमिकाका रूपमा रहेकी छ । उसको समर्पण भावले राष्ट्रिय स्वार्थमा नै बल पुऱ्याएको छ । उपन्यासमा सूत्रधारको समेत कार्य गर्ने सङ्गीता भरतपुरे जमिनदार नरसिंहेबाट आफ्नो जमिनदारीमा भएको थिचोमिचोमा समेत प्रतिक्रिया नदेखाइ उल्टै भरतपुरप्रति नै भक्तिभाव देखाउने र उसकै पक्ष लिने ठूल्दाइ गणेशप्रसादप्रति असन्तुष्ट र आक्रोशितदेखिन्छे । उसले जनमतमा ठूल्दाइ गणेशप्रसादलाई पराजित गरेर विजयी भएको साईलो दाइ मोहनप्रसादका सहयोगमा आमाको सहयोगी भएर कार्य गरेकी छे । आफ्नो जमिनदारीमा उत्पन्न समस्याबारे सरोजलाई विज्ञ गराएर उसबाट सहयोग लिन सफल भएकी सङ्गीताले उज्यालो गाउँ र उत्तरपुरको भ्रमण गरेकी छ । दाइ गणेशप्रसादको तीव्र विरोधका बावजुद पनि सरोजसँग प्रेम गर्न सफल भएकी सङ्गीतामा दृढ इच्छा शक्ति र साहसिकता रहेको छ । आफूराजी भए अरूको केही जोड नचल्ने कुरामा विश्वास गर्ने सङ्गीताले श्रीपुरको प्रतिनिधित्व गर्दै आमा र सरोजका साथ पवित्रपुर गएर भरतपुर विरुद्ध एकताबद्ध हुनुपर्ने, सुखिमपुरलाई मुक्ति दिनुपर्ने र नयाँ गाउँ र पवित्रपुरको एकीकरण गरिनु पर्ने प्रस्ताव राखेकी छ । पवित्रपुरको भेलामा आफ्नो प्रखर व्यक्तित्व क्षमता पददर्शन गरेर सबैलाई प्रभावित पार्न सक्ने सङ्गीता अन्यायका विरुद्ध लड्ने र आफ्नो दृढताप्रति गर्व गर्ने अनुकूल, मञ्चीय र बद्ध पात्र हो । प्रस्तुत उपन्यासमा उसले गतिशील चरित्रका रूपमा महत्त्वपूर्ण भूमिका निर्वाह गरेकी छ । नेपाल अधिराज्यको प्रतीकात्मक भूमिका रहेको श्रीपुरकी राजकुमारीका रूपमा रहेकी सङ्गीतामा व्यक्तिगत जीवनचेतना पाइन्छ ।

४.१०.३.४ अन्य पात्रहरू

भूतको ओखती उपन्यासमा नरसिंहे, गणेशप्रसाद, मोहनप्रसाद, भोला, निर्मल, खिलकुमारी, बेनी, वाङ्छे, गाइन इदिम, प्रेमप्रसाद, रामप्रसाद, आङ्छिरिङ्, शीला, जाङ्, कमला, राजेन्द्र र ललिता सहायम पात्रका रूपमा देखा परेका छन् भने अन्य सबै पात्रहरू गौण भूमिकामा देखा परेका छन् । भरतपुरे जमिनदारको भूमिका निर्वाह गर्ने नरसिंहे क्रुर र दानवीय चरित्र भएको अत्यन्त स्वार्थी, महत्त्वाकांक्षी र अवसरवादी चरित्र हो । छिमेकीहरूका लागि तर्साउने भूतका रूपमा रहेका कारण

ऊ खलनायक पात्र हो । अत्यन्त खच्चड बानी भएको नरसिंहेले आफ्ना सबै छिमेकीहरूलाई कुनै न कुनै रूपमा सताएको छ । उसले कसैको जमिनदारी क्वाप्लाककै निलिदिएको छ त कसैलाई फुटाएर, कसैलाई तर्साएर निरन्तर भयग्रस्त र आतङ्कित पारिरहेको छ, जसले गर्दा सातै छिमेकीहरू उसँग रुष्ट छन् (अधिकारी, २०५३:३१) । यसकारणले नरसिंहे उनीहरूको छिमेकको भूत बन्न पुगेको छ । घमन्डी, व्यक्तिवादी, पुँजीवादी एवं हैकमवादी स्वभावको नरसिंहे सँधियारहरू माथि थिचोमिचो

गर्छ, दुःख दिन्छ र उनीहरूको घरायसी भगडा चर्काउने काममा सघाउँछ, अनि आफ्नो जमिनदारी भित्रको भै-भगडासमेत मिलाउन सक्दैन (ढुङ्गेल, २०५३:१९) । जाली र अन्यायी यो पात्रले उपन्यासमा नेपथ्यमा रहेर आफ्नो कार्यकौशलता देखाएको छ र ऊ सहायक पात्र पनि हो ।

नन्दकुमारीका छोराहरू मध्येको जेठो गणेशप्रसाद श्रीपुरको अलोकप्रिय जमिनदार हो । यस उपन्यासमा भूतकै रूपमा रहेको गणेशप्रसाद अर्को खल पात्र हो । उसलाई आफ्नो जमिनदारी प्रति लघुताभाष एवं हिनताबोध रहेको छ । घमनडी, व्यक्तिवादी, पूँजीवादी एवं हेकमवादी स्वभाव भएको गणेशप्रसादका व्यवहारबाट परिवारका सबै सदस्य दिक्क भएका छन् । उसले श्रीपुरको जमिनदारी सम्हालेको बेला आफ्ना परिवारहरूको सरसल्लाह बिना काम गरेको छ, कुनै एक सँधियारको लहैलहैमा लागेर जमिनदारीको अस्तित्व नष्ट पार्न आँटेको छ र मिचाहा सँधियारको सिमाना मिच्ने कामको समेत वास्ता गरेको छैन । भरतपुरका जमिनदार नरसिंहेको इसारामा चलेका कारण उसले जनमतमा पराजित हुनु परेको छ । राष्ट्रघाती र श्रीपुरको भ्रष्ट शासक गणेशप्रसादले नेपालको भारत भूमिप्रति अधिक प्रेम रहेको एउटा राजनैतिक दलको प्रतीकात्मक भूमिका खेलेको छ (ढकाल, २०५८:८०) । अन्य भाइहरू भन्दा भिन्न प्रकृतिको गणेशप्रसाद यस उपन्यासमा सहायक, प्रतिकूल, गतिशील, व्यक्तिगत, मञ्चीय र बद्ध पुरुष पात्रका रूपमा देखा परेको छ ।

यस उपन्यासका भोला तथा निर्मल आमा नन्दकुमारीकै अनुकूल राष्ट्रिय स्वाभिमानलाई जोगाइ राख्न चाहने व्यक्तिहरू हुन् । उनीहरूले छरछिमेकी गाउँका भ्रमण गरेका छन् । ती भ्रमणहरू पनि राष्ट्रिय स्तरका एवं पूर्ण औपचारिक प्रकारका छन् । पवित्रपुरको भेलामा उपस्थित बेनी, खिलकुमारी, वाङ्छे, प्रेमप्रसाद, गाइन ढूदिम, रामप्रसाद, जाङ्, आङ्छिरिङ्गलगायतका पात्रहरूले सार्क राष्ट्र मध्येका एक-एक राष्ट्रको प्रतिनिधित्व गरेका छन् । यी अनुकूल पात्रहरूले प्रतीकात्मक रूपमा वर्गगत र व्यक्तिगत भूमिका निर्वाह गरेका छन् । श्रीपुरको मोहनप्रसाद जनमतमा विजयी उमेद्वार हो । ऊ अनुकूल प्रवृत्तिको वर्गीय जीवनचेतना भएको मञ्चीय र बद्ध पात्र हो । राजेन्द्र, कमला, ललितालगायतका सहायक पात्रहरू र अन्य अनुकूल प्रवृत्तिका गौण पात्रहरूले वर्गगत र व्यक्तिगत भूमिका निर्वाह गरेका छन् । यसमा सहायक पात्रकै रूपमा देखा परेकी शीलाले नन्दकुमारीको भावनालाई कदर गरेकी छ । सहायक पात्रहरूमा भोलाले लखनपुर मंगलपुर र पूर्वका भोटे गाउँ, दोर्जे गाउँ घुमेर त्यहाँको सामाजिक र राजनीतिक वातावरण बुझ्ने काम गरेको छ भने निर्मलले भरतपुर पुगेर त्यहाँका जमिनदार नरसिंहेको चालचलनको चियोचर्ची गरेको छ । मञ्चीय र नेपथ्य यी सम्पूर्ण पात्रहरूले यस उपन्यासको उद्देश्य पूरा गर्नमा सघाएका छन् । यसप्रकार प्रस्तुत

उपन्यासमा उपन्यासकारले सार्क राष्ट्रहरू, चीन र सिक्किमजस्ता राष्ट्रहरूका एकातिर घमन्डी, व्यक्तिवादी, पुँजीवादी एवं हैकमवादी स्वभावका शासक वर्गहरूको र अर्कातिर मिलनसार एवं समूहवादी स्वभावका शासित वर्गहरूको प्रतिनिधित्व गर्ने पात्रहरूलाई उपस्थित गराएर तिनीहरूका क्रियाकलापबाट ती राष्ट्रहरूको राजनीतिक र सामाजिक परिवेशको यथार्थ चित्र उतार्ने कार्य गरेका छन् ।

भूतको ओखती उपन्यासमा पात्रहरूको संख्यात्मक उपस्थिति अधिक रहेको छ । नन्दकुमारी र सङ्गीता यस उपन्यासका प्रमुख स्त्री पात्रहरू हुन् । यी दुईमा पनि नन्दकुमारीकै राष्ट्रवादी चिन्तन धेरैलाई मान्य भएको र ऊ नै केन्द्रीय पात्र पनि भएकोले यो नारीप्रधान उपन्यास बन्न पुगेको छ । यसमा पुरुष पात्र सरोजले पनि प्रमुख भूमिका निर्वाह गरेको छ । तसर्थ, यी तीन प्रमुख पात्रहरूकै चारित्रिक वृत्तका परिधिमा घुमेका अन्य सहायक र गौण पात्रहरूले मूल कथानकलाई डोच्याउन सघाउ पुऱ्याएका छन् । यहाँ आएका अनेक पात्रहरूले नेपाललगायतका सम्पूर्ण सार्क मुलुकहरू र चीनको राजनीतिक एवं सामाजिक पक्षको चित्रण गरेका छन् । साथै, यी पात्रहरूले प्रतीकात्मक भूमिका पनि निर्वाह गरेका छन् (ढकाल, २०५८:७९) । प्रस्तुत उपन्यासमा पात्रहरूको भीडभाड बढी भए पनि ती सबै पात्रहरूको चरित्रचित्रण स्वाभाविक ढङ्गले गरिएको छ र यो पनि अनुकूल पात्रप्रधान उपन्यास नै हो ।

४.१०.३.५ चरित्रचित्रण प्रविधि

भूतको ओखती उपन्यासमा मुख्य रूपमा अप्रत्यक्ष र गौण रूपमा प्रत्यक्ष प्रविधिको प्रयोग गरी चरित्रचित्रण गरिएको छ । उपन्यासकारले उपन्यासमा प्रयुक्त सम्पूर्ण पात्रहरूको चित्रण उनीहरूकै विचार, सोचाइ, अनुभव र क्रियाकलापहरूका आधारमा गरेका छन् । अप्रत्यक्ष प्रविधि अनुसार उपन्यासकारले सरोज र सङ्गीताको प्रेमपूर्ण संवादलाई यसरी उद्घाटन गरेका छन् ।

सरोज - “सङ्गीता भोलि तिमि कतिबेला आउँछ्यौ ?”

सङ्गीता - “म त भोलि आउन पाउन्न ।”

सरोज - किन पाउन्नौ ? तिमिलार्ई मेरो माया लाग्दैन ?”

सङ्गीता - “भेट्न आए मात्र माया लाग्ने, नपाए माया नलाग्ने हो र ? मैले त हरेक पल तिमीलाई हृदयमा राखेकी छु । मेरो मुटुको ढुकढुकी नै तिमी हो भन्दा पनि हुन्छ (पृ. १) ।”

प्रत्यक्ष प्रविधि अनुसार उपन्यासकारले मोहनको निस्वार्थताको वर्णन यसप्रकार गरेका छन् - विचरा मोहन सोभा र जमिनदारीप्रति निष्ठावान छन्, उनलाई कसरी सहयोग गर्ने भन्ने सम्बन्धमा छलफल हुँदा सबैले मिलेर नरसिंहेको सामना गर्ने वचन दिएपछि उनले आफ्नो कार्यभार सम्हाले (पृ. १९) ।

यसरी उपन्यासमा सटिक र प्रभावकारी ढङ्गले चरित्रचित्रण प्रविधिलाई अपनाइएको छ ।

४.१०.४ पर्यावरण

भूतको ओखती उपन्यासले नेपाल तथा चीन र दक्षिण एशियाली मुलुकहरूको सामाजिक र राजनीतिक धरातललाई उतार्ने प्रयास गर्दै २०५१ साल सम्मनै कायम रहेको सामन्तवादी एवं जमिनदारी प्रथाको समयमा परिवार र समाजमा देखापर्ने फुट र तनावको स्थितिलाई प्रस्तुत गरेर सोही समयको पारिवारिक र सामाजिक परिवेशलाई प्रस्तुत गरेको छ । विभिन्न गाउँहरूको सहज संयोजनले ध्वन्यात्मक रूपमा वि.सं. २०४६ पछि नेपाली राजनीति र समाजमादेखिएका समसामयिक संवेदनशील कुराहरू, सार्क राष्ट्र र यसका छिमेकी मित्रराष्ट्रहरूसँगको राष्ट्रिय अन्तर्राष्ट्रिय सम्बन्ध आदि विषयलाई समेट्न महत्त्वपूर्ण भूमिका खेलेको छ (ढुङ्गेल, २०५३:२०) । यस्ता गहन र संवेदनशील राष्ट्रिय तथा अन्तर्राष्ट्रिय समसामयिक सन्दर्भ एवं विषयलाई उपर्युक्त काल्पनिक गाउँ वा पुरभिन्न सहज रूपमा प्रस्तुत गर्नु नै यस उपन्यासमा देखा परेको विशिष्ट परिवेशको उपज हो । स्वैरकल्पनाको प्रयोग गरिएको यस उपन्यासले मूलतः नेपालको र वर्णनमा भारत, चीन, पाकिस्तान, बंगलादेश, श्रीलङ्का, मालदिम्स, भुटान एवं भारत अधिनस्त सिक्किम क्षेत्रको चित्र उतारेको छ (ढकाल, २०५८:८१) । यसमा घटेका घटनाहरूको समयगत परिवेश हेर्दा यसले लामो समयको अन्तराललाई बहन गरेकोदेखिए तापनि प्रमुख घटनाका आधारमा यो उपन्यास चार/पाँच महिनाको अन्तरालमा घटित घटनाको सङ्गालोका रूपमा रहेको छ ।

प्रस्तुत उपन्यासभित्र प्रयुक्त स्थानिक परिवेशमा मुख्यतः नेपाल नै रहेको छ । नेपालका माइस्थानको सेकुवा पसल, गोर्खा, श्रीपुर, भरतपुर, स्वाँरा, अलकापुर, नयाँ गाउँ, दाजें गाउँ, भोटे गाउँ, जमुना

पारी आदि स्थानहरूको यसमा चर्चा गरिएको छ । यसमा एकातिर प्राचीन सामन्तवादी परिवेशका चालचलन, रीतिस्थिति एवं पद्धतिहरू र अर्कातिर आधुनिक सडक, गाडि र सञ्चारका साधनहरू एकै साथ आएका छन् । यस उपन्यासमा आएका परिवेशमा नेपालको सुरम्य प्राकृतिक वातावरण, पहाड, सिसौ र उखूबारी आधुनिक बसट्रक कुद्ने सडक, काठमाण्डौको प्रदुषण, सुनकोसी किनार, चीनको पर्खाल एवं मालदिभ्सको सुरम्य समुद्री दृश्यलाई चित्रण गरिएको छ (ढकाल, २०५८:८१) । यस उपन्यासमा यथार्थ र कल्पनालाई एकैसाथ प्रस्तुत गरिएका कारण यसले उपन्यासको परिवेशमा विशिष्टता र अनेकता थपेको छ । समष्टिमा, यस उपन्यासले पारिवारिक, सामाजिक र राजनीतिक परिवेशलाई नै आफ्नो मुख्य क्षेत्र बनाएको पाइन्छ ।

४.१०.५ दृष्टिबिन्दु

भूतको ओखती उपन्यास प्रमुख पात्रहरू नन्दकुमारी, सरोज र सङ्गीताका जीवन घटनामा आधारित छ । यो उपन्यास तृतीय पुरुषप्रधान कथन ढाँचामा रचिएका कारण यसका कथावाचक स्वयं उपन्यासकार नै हुन् । उपन्यासको आदि भागतिरकै यस वाक्यले तृतीय पुरुष कथन ढाँचालाई स्पष्ट पार्दछ - “सङ्गीता तिमि हिजो किन नआएकी ?” सरोजले अलि रिसाउँदै भन्यो (पृ. १०) । यसमा उपन्यासकारले आफै प्रत्यक्षदर्सी भएर यसरी पात्रकै नामबाट संबोधन गरी प्रत्येक घटनाहरूको वर्णन गरेका छन् । प्रस्तुत उपन्यासमा उपन्यासकार नै सर्वदर्सी बनेर प्रत्येक पात्रहरूलाई नजिकबाट नियाल्दै उनीहरूमा उत्पन्न मानसिक आवेग, विचार, चिन्तन, मनसायजस्ता कुराहरूलाई प्रस्ट रूपमा वर्णन गर्दछन् । यसमा उपन्यासकारले तृतीय पुरुष पात्र नन्दकुमारीलाई प्रमुख पात्रको रूपमा उपस्थित गराई उसैद्वारा ‘शान्ति संगम सात’ नामक सङ्गठन खोलाएर सम्पूर्ण गाउँका जनताहरूलाई एकताबद्ध हुने सन्देश दिँदै उपन्यासको समापन गरेका छन् । यस उपन्यास भित्रका सम्पूर्ण पात्रहरूको वर्णन उपन्यासका आफैल गरेका छन् तर कतिपय ठाउँमा स्वयं पात्रहरू पनि ‘म’ पात्रका रूपमा आएर आफ्ना विचारहरू व्यक्त गरिरहेका छन् । प्रारम्भदेखि अन्त्यसम्म नै उपन्यासकार समाख्याता रहेर तृतीय पुरुष पात्रका नामबाट विभिन्न घटनाहरूको वर्णन गरेका कारण यस उपन्यासमा तृतीय पुरुष दृष्टिबिन्दुको प्रयोग गरिएको स्वतः स्पष्ट हुन्छ ।

४.१०.६ सारवस्तु

भूतको ओखती उपन्यासले राष्ट्रवासीका निम्ति आफ्नो राष्ट्र, राष्ट्रियता र स्वाभिमान प्राणभन्दा प्यारो हुन्छ भन्ने प्रमुख भाव बोकेको छ । यसमा जुन र जस्तासुकै दमन र उत्पीडनकारी भूतलाई

पनि समान समस्याग्रस्त पक्षको सामूहिक एकताद्वारा दिइने दबाव ओखती नै हुन्छ भन्ने विचार प्रस्तुत भएको छ (ढकाल, २०५८ : ८१) । भारतीय नाकाबन्दीमा नेपाली जनता निसासिन पुगेका र त्यसताका उनीहरूमा आक्रोस उम्लेको दृष्यलाई उपन्यासले देखाएको छ । प्रस्तुत उपन्यासमा उकताबाट नै समग्र राष्ट्रको अस्मिता जोगाउन सकिने धारणा व्यक्त गरिएको छ । यसमा गणेश, भोला, मोहन, निर्मल र रामजस्ता पात्रहरूलाई नेपालका विभिन्न राजनीतिक पार्टीहरूको भूमिकाका उभ्याएर व्यक्तिगत र दलगत स्वार्थभन्दा देश र जनताको सेवा एवं राष्ट्रियताको संरक्षण महत्त्वपूर्ण हुने कुराको सन्देश उपन्यासकारले उपन्यासका माध्यमबाट दिएका छन् । यसले सरोज र सङ्गीताको प्रेमालापलाई राष्ट्रिय स्वार्थमा समाहित गरी गाढा राष्ट्रवादी चिन्तन प्रस्तुत गरेको छ । भरतपुरको जमिनदारद्वारा श्रीपुरमाथि गरिएको थिचोमिचोलाई देखाइएको यस उपन्यासमा सरोजका माध्यमबाट राष्ट्रिय अस्मिता लुटिएर शरणार्थी बन्न पुगेका व्यक्तिका मानसिक पीडा र आकाङ्क्षालाई देखाएको छ । यसैगरी प्रस्तुत उपन्यासमा राष्ट्रियता, स्वाधिनता, सार्वभौम सत्ताजस्ता कुराहरूको संरक्षण गर्दै प्रत्येक नागरिकले स्वदेशप्रति श्रद्धा भाव राख्नु अति जरुरी हुन्छ र यो उसको प्रमुख कर्तव्य पनि हो भन्ने कुरालाई परिलक्षित गरिएको छ । यस उपन्यासका लेखकले शासक वर्गमादेखिने हिनताभाव र त्यसले राष्ट्रमा पार्ने दुरगामी प्रभावलाई जनताका सामु छर्लङ्ग्याएका छन् । यी आधारमा हेर्दा उपन्यासकारले प्रस्तुत उपन्यासमा राष्ट्रिय र अन्तर्राष्ट्रिय स्तरमा देखिने सामाजिक एवं राजनीतिक विकृति र विसङ्गतिलाई नै मुख्य रूपमा प्रस्ट्याउन खोजेकोदेखिन्छ । नेपालको माटो र नेपाली मुटुमा सर्वाधिक आस्था राख्नु यस उपन्यासको वैचारिक प्राप्ति हो (शर्मा, २०५३:९५) ।

यस उपन्यासले प्रत्यक्ष रूपमा पारिवारिक एकता, जमिनदारी अखण्डता, असल सँधियारहरूसँगको मेलमिलाप, दुष्ट व्यवहार भएका सँधियारहरूप्रति घृणा, ती दुष्ट सँधियारहरूले अन्यायपूर्वक पारेको समस्याका समाधानार्थ सर्वसाधारण जनताहरूले अन्य सँधियारहरूसँग सरसल्लाह गर्न अपनाएको परिपाटी आदिलाई देखाएको छ भने अप्रत्यक्ष रूपमा व्यक्तिवादी, घमनडी, पूँजीवादी एवं हैकमवादी प्रवृत्तिका व्यक्तिहरू र मिलनसार एवं समूहवादी प्रवृत्तिका व्यक्तिहरूका अवधारणाको तुलना गर्दै पहिलो समूहका व्यक्तिहरूको भन्दा दोस्रो समूहका व्यक्तिहरूको अवधारणा नै उत्तम हो र यसैलाई जनसमक्ष पुऱ्याउनु पर्छ भन्ने सन्देशात्मक मूल आशय व्यक्त गरेको छ । प्रगतिवादीताको वर्चस्व कायम राख्दै स्वैरकल्पनाको प्रयोग यस उपन्यासको खास वैशिष्ट्य हो (शर्मा, २०५५:४५५-४५६) । यसका साथै यस उपन्यासमा वर्तमान काठमाण्डौको दुर्गति र काल्पनिक **उज्यालो गाउँ**को सामूहिक जीवनपद्धति, सदाचार र सद्व्यवहारलाई देखाइएको छ (ढकाल, २०५८:८२) । प्रस्तुत उपन्यासले

सरल, सहज र स्वाभाविक ढङ्गबाट साङ्गठनिकताको महत्त्व स्थापित गर्दै एकताको सन्देश जनता माझ पुऱ्याउने कार्यमा सफलता हासिल गरेको छ । अतः जुनसुकै क्षेत्र र स्तरमा अन्याय, अत्याचार, शोषण र थिचोमिचो गर्ने भूतलाई काबुमा ल्याउन समान समस्यबाट ग्रस्त पीडित पक्षको एकता नै एक अचुक र रामवाण औषधी हुन्छ र यसलाई दरिलो पार्न सकेमा मात्र भूतलाई तह लगाउन सकिन्छ भन्ने कुरा नै यस उपन्यासको मूल अभीष्ट हो (सुवेदी, २०५३:२९) । अन्ततः भूतको ओखती भनेकै एकता हो भन्ने यथार्थ पक्षलाई उपन्यासकारले सिद्ध गरेका छन् । समग्रमा यस उपन्यासले प्रगतिवादी चिन्तन र देशभक्तिपूर्ण राष्ट्रवादलाई प्रस्तुत गर्ने मूल उद्देश्य राखेको छ । यो नै यस उपन्यासको मुख्य अभीष्ट हो ।

४.१०.७ भाषा

भूतको ओखती उपन्यासले पारिवारिक सामाजिक र राजनीतिक विषयलाई समेटेकोले यसमा बोधगम्य र स्पष्ट भाषाका माध्यमबाट पारिवारिक राजनीतिक शब्दावलीको बहुल प्रयोग गरिएको छ । स्वैरकल्पनाको जलप लगाएर आजको विश्व यथार्थलाई प्रस्तुत गरिएको यस उपन्यासमा लोकप्रचलित शब्दसंयोजन रहेको छ (ढकाल, २०५८:८३) । यसमा पनि पात्र र विषय अनुकूल कै भाषाले प्राथमिकता पाएको छ । उपन्यासमा पात्रहरूबीच भएका संवादहरू लामा, छोटो र आत्मालापपूर्ण भए पनि ती संवाद रोचक, आकर्षक, प्रभावकारी र कौतूहलपूर्ण छन् । ती संवाद पनि पात्र र विषय अनुकूल रहेका छन् । तिनीहरूले नै कथनकलाई अगाडि बढाउँदै चरित्राङ्कन गर्न सहयोग पुऱ्याएका छन् । पदसङ्गति मिलेका वाक्यहरूले यस उपन्यासको भाषालाई काव्यात्मक बनाएका छन् । उपन्यासकारका पूर्व उपन्यासहरूमा भन्दा विवेच्य उपन्यासमा प्रयुक्त भाषा परिष्कृत तथा स्वाभाविक रहेको छ । यसमा मुख्य रूपमा पात्र अनुकूल, कथ्य र लेख्य, औपचारिक र अनौपचारिक गद्य भाषाको प्रयोग भएको छ । यसै गरी लामा-छोटो सम्भाषणहरूको प्रयोग गरिएकोले यसको भाषा कुनै पार्टीको घोषणापात्र र अपिलजस्तै लाग्दछ । यसमा कथ्य नेपालीका अतिरिक्त आगन्तुक अन्तर्गतका म्यानटोल, भोङ्का, मिनेट, फ्याक्सजस्ता अङ्ग्रेजी र “मिया विवि राजी तो क्या करे काजी (पृ. २)”, “अल्ला हो अकबर, अकबर हो अल्ला (पृ. ३१)” जस्ता उर्दू स्रोतका शब्द र पदावलीको प्रयोग गरिएको छ । उपन्यासमा पत्रलेखन, प्रतिवेदन लेखनजस्ताशैलीहरूको प्रयोग गरिएकाले त्यस्ता ठाउँहरूमा औपचारिक भाषाको प्रयोग पाइन्छ । साथै, यसमा घुँक्क-घुँक्क, गड्याङ्-गुडुङ्, ड्यार-डुर्रजस्ता अनुकरणात्मक शब्दको प्रयोग गरिएका कारण उपन्यास रोचक बनेको छ । सन्दर्भ अनुकूल पारी उपन्यासका कतिपय स्थानमा उखान र

टुक्काहरूको समेत प्रयोग गरिएको छ । यिनीहरूले उपन्यासको भाषामा कलात्मकता र आलङ्कारिकता थपेका छन् । उपन्यासमा प्रयुक्त केही उखान र टुक्काहरूको उदाहरण - कुहिनाले पहरासँग जोरी खोज्नु (पृ. ७), तोरीका फूल देख्नु (पृ. ९), धेरै खायो भने चिनी पनि तीतो हुनु (पृ. १३), एक हातले ताली बज्दैन (पृ. २१), उही ड्याङ्को मुला (पृ. ४४), आइलाग्ने माथि जाइ लाग्नु (पृ. ४९), भाइ फुट गवार लुटे (पृ. ७३) आदि । यिनीहरूले उपन्यासलाई मिठासपूर्ण बनाएका छन् । ठाउँ-ठाउँमा प्रस्तुत गरिएका गीत र कविताले उपन्यासको भाषालाई काव्यिक बनाएका छन् ।

भूतको ओखती उपन्यासमा प्रयोग गरिएको सम्भाषणयुक्त भाषाको उदाहरण-

सम्माननीय अध्यक्षज्यू तथा यहाँ उपस्थित हुनुभएका सम्पूर्ण छिमेकी बन्धुहरूमा मेरो हार्दिक अभिवादन !

आज तपाईंले हामीहरूलाई आफ्नो गाउँमा बोलाएर र आफ्ना सुख दुःख बाँड्ने, मनमा लागेका कुराहरू निर्धक्क भएर भन्ने जुन वातावरण पवित्रपुरले स्वीकृति दिएको छ, त्यस हिसावमा हामी पवित्रपुरलाई साँच्चै नै पवित्र स्थानका रूपमा लिन्छौं र यसको लागि हार्दिक कृतज्ञता प्रकट गर्दछौं । ... हामी साना-साना जमिनदारको एउटै साझा समस्या छ, त्यो हो भरतपुरका जमिनदार नरसिंहेको थिचोमिचो । हामी सबै छिमेकी गाउँ मिलेर बसौं भनी श्रीपुरले अनेक प्रयास गर्‍यो । जसमध्ये शान्तिको कुरो पनि एउटा थियो । यो शान्तिको कुरोलाई तपाईंहरूलगायत टाढा-टाढाका थुप्रै मित्रहरूले मन पराए र हाम्रो साथ दिने वचन दिए, तर नरसिंहेले यो कुरो पटकक सुनेन । फेरी तपाईं हामी सबै मिलेर समूह सातको सङ्गठन गर्‍यो । यस सङ्गठनको मुख्य उद्देश्य एकले अर्काको इज्जत गर्ने, पारस्परिक सहयोग गर्ने, साँध नचोर्नेजस्तो पवित्र उद्देश्य थियो जुन कुरो यहाँहरूलाई विदितै छ (पृ. ६८ र ६९) ।

उपन्यासमा प्रयोग गरिएको व्यङ्ग्यात्मक भाषाको उदाहरण- *“क्या हो हजूरलाई आज बढी जाँगर चलेछ नि बिहानदेखि (पृ. २३) ।”*

भूतको ओखती उपन्यासमा महाकवि लक्ष्मीप्रसाद देवकोटाद्वारा लिखित मुनामदन खण्डकाव्यभित्रको कविताको एक टुक्रा उद्धरण गरिएको छ -

“अनार दाना दाँतका लहर खोलेर हाँसन

तिमीले हाँसे म हाँकन सकछु इन्द्रको आसन (पृ. २१) ।”

उपन्यासमा गीतको प्रयोगले अभ्र रोचकता र लयात्मकता थपेको छ । जस्तै :

... “सुख शान्तिमा रमाउँदै वैज्ञानिक विकास गर्दै जाऊ

पृथ्वीलाई भूस्वर्ग बनाउ त्यसैमा रमाउ (पृ. ४७)”

यस उपन्यासमा प्रस्तुत गरिएका चिठीहरूले उपन्यासको भाषालाई नवीनता प्रदान गरेका छन् ।
उपन्यासमा प्रस्तुत चिठीको उदाहरण-

आदरणीय नेपाली आमा,

सप्रेम नमस्कार !

पत्रका मितिसम्म त्यहाँको शुभेच्छाले कुशल छ र तपाईंको कुशलताको कामना गर्दछु ।
... हामीलाई अहिले अलि असजिलो परेकोले केही निर्देशन दिईबक्सेला भनी पठाएकी छु ।
....अहिलेको हिउँदमा जाडो छल्ल २/४ दिनको लागि भए पनि श्रीपुर आउनु होला भनी
श्रीपुरका जनताको तर्फबाट र म स्वयंको तर्फबाट हार्दिक निमन्त्रणा गर्दछु । अन्तमा
श्रीपुरका जनताको तर्फबाट र मेरो तर्फबाट समेत तपाईंको सुस्वास्थ्य र प्रगतिको
कामना गर्दै कलम बन्द गर्ने अनुमति चाहन्छु ।

उही तपाईंकी छोरी

नन्दकुमारी (पृ. ४३) ।

यसैगरी संवादात्मक भाषाको प्रयोगले उपन्यासलाई नाटकीय बनाएको छ । यस उपन्यासमा प्रयुक्त
संवादको उदाहरण -

सङ्गीता - “सरोज तिमिले एउटा कुरा थाहा पायौं ?”

सरोज - “भनन नभनी कसरी थाहा पाउनु (पृ. २७) ।”

यस्तै, यो उपन्यासमा विचलनयुक्त भाषिक प्रयोग गरेर आलङ्कारिकताको सिर्जना गरिएको छ, जस्तै- नोकरचाकर भन्दा पनि ठूलो कुरो हो ईज्जत र आफ्नो अस्तित्व (पृ. ४) ।

यस उपन्यासमा प्रयोग भएको आलङ्कारिक भाषाको एक अंश यो आदर्शको पर्खालमा तिमिले प्रतिदिन एउटा इँटा थप्दै जानेछ्यौ भन्ने आशा मैले लिएकी छु (पृ. ४५) ।

भूतको ओखती उपन्यासमा लेखकले तद्भव, आगन्तुक र अनुकरणात्मक शब्दहरूका यथोचित प्रयोग गरेका छन् । ठाउँ-ठाउँमा उखान र कतिपय स्थानमा आवेगमा बोलिने भाषा, यात्रा वर्णनको भाषा पाउन सकिन्छ । उपन्यासकारको औपन्यासिक यात्रा यस उपन्याससम्म आइपुग्दा केही परिष्कृत र परिमार्जित भएकाले यसमा अन्य उपन्यासहरूमा भैं व्यापक त्रुटि देखिदैन तापनि वाक्यगठन, ह्रस्वदीर्घ, चिह्नप्रयोग, वर्गविन्यास, पदसङ्गतिजस्ता त्रुटिहरू एकाध ठाउँमा यथावत नै रहेका पाइन्छन् । केही लामा वाक्य र पट्यार लाग्दा भाषणहरूको प्रयोगले भाषिक शिल्पपक्ष खुकुलिएको देखिन्छ । यसमा नेपाली आमाले जेनीलाई लेखेको पत्रमा गरिएको विसङ्गतिपूर्ण अन्तर्राष्ट्रिय राजनीतिको चर्चा र एशियाली मुलुकहरूलाई विभिन्न जमिनदारी गाउँको नाम दिएर औपन्यासिक अभिव्यक्तिका माध्यमबाट आफ्नो विचार व्यक्त गर्दा गर्दै सोभै रूपमा अमेरिका, इराक, कोरियाका वास्तविक नाम र घटनाको चर्चा गरिएबाट उपन्यासकार कलात्मकताबाट चिप्लिएको अनुभव हुन्छ । यसैगरी पृष्ठ ४४ मा कोष्ठमा दिइएको “जेनी को हुन् भन्ने सम्बन्धमा हेर्नुहोस ‘नेपाली आमा’ नामक लेखकको अर्को उपन्यास” भन्ने अंशबाट प्रस्तुत उपन्यासको अपूर्णता महसुस हुन्छ (सुवेदी, २०५३:२७) । कतिपय ठाउँमा अनावश्यक वर्णनले तिव्र अनुभव गराउँछन् । यसैगरी एउटै पात्रका लागि कतै आदर र कतै अनादरवाचक क्रियाको प्रयोग उपन्यासमा जताततै देखापर्नुलाई पनि भाषिक कमजोरी नै मानिन्छ । तर उपन्यासमा स्वदेश प्रेम तथा सार्वभौमसत्ताको संरक्षणको कामना नै मूल सन्देश भएकाले माथिका त्रुटि वा कमजोरीहरू गौण हुन गएका छन् (सुवेदी, २०५३:२७) । यसरी गौण रूपमा केही कमजोर पक्ष हुँदा-हुँदै पनि समग्रमा प्रस्तुत उपन्यासको भाषा विशिष्ट प्रकारको देखिन्छ ।

४.१०.८ प्रतीक र बिम्ब

भूतको ओखती उपन्यास प्रतीक र बिम्ब प्रयोगका दृष्टिले सबल नै देखा पर्न आउँछ । यस उपन्यासमा भूत भनेर भरतपुरको अत्याचारी जमिनदार नरसिंहेलाई र ओखती भनेर समस्याग्रस्त पीडित पक्षको एकतालाई सङ्केत गरिएको छ । प्रस्तुत उपन्यासमा श्रीपुर, भरतपुर, उत्तरपुर,

पवित्रपुर, मंगलपुर, नयाँ गाउँ, लखनपुर, सुखिमपुर, लामा गाउँ (दोर्जे गाउँ) आदिल नेपाल, भारत, चीन, पाकिस्तान, मालदिभ्स, बंगलादेश, श्रीलङ्का, सिक्किम, भुटान आदिलाई, त्यहाँका जमिनदारले शासकलाई र जमिनदारीले सिङ्गै मुलुकलाई इङ्गित गरेको स्पष्ट हुन्छ । अझ त्यहाँ प्रयुक्त मान्छेका नाउँहरूले हाम्रो राजनीति र राजनैतिक नायकहरूतिर पाठकको ध्यान तान्ने जमर्को गरेको भेटिन्छ (गिरी, २०५३:११६) । यसकारण यो प्रतीकात्मक उपन्यास भएको स्पष्ट हुन्छ । यसमा देखिएका - सरोजले सङ्गीताको कपालको चुल्ठो खेलाउँदा र सरोजलाई सङ्गीताले अँगालो मार्दाको दृष्यमा यौनको विम्बात्मक स्वरूप स्पष्ट भल्कन्छ । यस उपन्यासमा वर्णित सातसमूह अन्तर्गतका गाउँहरूले सार्क राष्ट्रभित्रका देशहरूलाई र अन्य गाउँहरूले सार्क राष्ट्रकै छिमेकी मुलुकहरूलाई प्रतीकात्मक रूपमा देखाउन खोजेका छन् । यसरी उपन्यासमा आएका काल्पनिक गाउँ वा पुरहरूले प्रतीकात्मक रूपमा सार्क राष्ट्र र यसका छिमेकी राष्ट्रहरूमध्येकै कुनै एक राष्ट्रको सामाजिक र राजनीतिक अवस्थाको चित्रण गरेका छन् । यसप्रकारका प्रतीकको प्रयोग गरी देशलाई नै विभिन्न गाउँ वा पुरका रूपमा उभ्याइएकाले यस उपन्यासमा प्रतीकात्मकता र ध्वन्यात्मकताको समेत सिर्जना हुन पुगेको छ । यहाँका सम्पूर्ण पात्रहरूले पनि प्रतीकात्मक भूमिका निर्वाह गरेका छन् । यस किसिमबाट प्रतीकको आयोजना गरिएका कारण प्रस्तुत उपन्यासको कथन आलङ्कारिक, लाक्षणिक र व्यङ्ग्यात्मक बन्न पुगेको छ ।

उपन्यासमा विम्बको प्रयोग पनि प्रचुर मात्रामा नै देखिन्छ । उपन्यासका कतिपय प्रसङ्गमा दृश्य, आवाज, स्पर्श, शारीरिक सचेतना, मांशपेशीको तनाव, ताप, गति, वास्ना आदिका रूपमा विम्बहरूको उपस्थितिदेखिन्छ । *मुखमा ताल्चा मार्नु, सूर्यले ओरालो लाग्ने तरखर गर्दै विस्तारै ओरालो लाग्नु, मीठो कल्पनामा डुब्नु, मूर्ति भैं बस्नु, शरीर फूलको थुँगा भैं हलुका हुनु, सारौँटेले सन्ध्याको सन्देश सुनाउनु, खुसीका रेखाहरू दगुर्नु, सन्ध्या (निसा) ले कालो पखेटा फिजाउनु, मन माथि-माथि उड्नु, कुराको डोरी बाट्नु, आशाको किरण झुल्किनु* आदि विभिन्न प्रकारका विम्बहरूको प्रयोग उपन्यासमा गरिएको छ । यसमा गणेशप्रसादलाई विभिषणको विम्बमा हेरिएको छ भने सरोजको अनुहारलाई पूर्णिमाको चन्द्रमा र औशीको रातसँग विम्बात्मक रूपमा तुलना गरिएको छ । यसप्रकारका प्रतीक र विम्बहरूको सहज, यथेष्ट र औचित्यपूर्ण ढङ्गले प्रयोग गरिएका कारण प्रस्तुत **भूतको ओखती** उपन्यास आलङ्कारिक र रुचिपूर्ण बनेको छ ।

४.१०.९ गति र लय

भूतको ओखती उपन्यासमा उपन्यासकारले अतीतका घटनाहरूलाई वर्तमानी-करण गरेका छन् । उनले तृतीय पुरुष पात्रहरूका जीवनभोगाइलाई वर्णन गर्ने क्रममा कतै संवादको प्रयाग गरेका छन् त कतै वर्णन र विश्लेषण पद्धतिलाई अधि सारेका छन् । उपन्यासमा लामा-लामा वाक्य र सम्भाषणको प्रयोगले गतिमा शिथिलता आएको अनुभव हुन्छ । उपन्यासकारले प्रत्येक पात्रका जीवन घटनाहरूलाई परिच्छेदमा विभाजन गरेर प्रस्तुत गरेका छन् । यसरी परिच्छेदैपिच्छे फरक-फरक घटना काल र क्रियाको प्रस्तुतीकरण गरिएको हुँदा सम्भाषणले शिथिल तुल्याएको गतिले पनि तीब्रता पाएको छ (वन, २०६४:६४) । उपन्यासमा पाले, चौधरी बूढा, भान्से, रसु, बाहुन, बाहुनी आदिसँग जोडिएर आएको घटनाका प्रस्तुतिमा कथानकको गति प्रायः मन्द नै देखिन्छ । उपन्यासमा चिठी, मन्तव्य, प्रतिवेदनजस्ता प्रस्तुतिहरूलाई समेटिएकोले कथानकको गतिमा त्यतिसारो तीब्रता पाइदैन एउटै पात्रबाट लामो-लामो संवाद बोलाईदा पाठकमा पट्यार लाग्दो स्थितिको समेत सिर्जना हुन पुगेको छ । यसमा कतिपय स्थानमा व्यङ्ग्यको समेत प्रयोग गरिएकाले गतिमा विशेष भूमिका खेलेर प्रभावान्वितिको सिर्जना हुन पुगेको छ । छोटोवाक्य र पात्र अनुकूल भाषाशैलीको प्रयोग, प्रतीकात्मक र बिम्बात्मक भाषा, आलङ्कारिक प्रस्तुति तथा यथोचित व्यङ्ग्यले लयमा जीवन्तता प्रकट गरेका छन् । यस उपन्यासमा प्रयुक्त गाउँहरूले ध्वन्यात्मक रूपबाट सार्क राष्ट्र र यसका छिमेकी राष्ट्रहरूसँगको सम्बन्धलाई उजागर गरेका छन् ।

सरोज सङ्गीताबीचको प्रेम, गणेशप्रसादको स्वास्थ्य, जनमतले श्रीपुरमा उत्पन्न गराएको अन्योल आदि जस्ता घटनाहरूले पाठकमा कुतूहलताको सिर्जना गरेका छन् । यस उपन्यासमा द्वन्द्व र कुतूहलताको समुचित विन्यास गरिएबाट लयको सिर्जना हुन पुगेको छ । गीत र कविताको सान्दर्भिक प्रस्तुतिले पनि लयको सिर्जना गराएको छ । यसैगरी उपन्यासमा वर्णनात्मक पद्धतिको प्रयोग हुँदा गतिमा तीब्रता आएको छ भने दृश्यात्मक पद्धतिको प्रयोग हुँदा गतिमा केहि मन्दता देखा परेको छ । यसमा भाषागत मिठासबाट पनि ध्वनिगत लयको सिर्जना हुन पुगेको छ ।

४.१०.१० शीर्षकप्रयोग

भूतको ओखती दुई शब्दे शीर्षक भएको उपन्यास हो । भूतको शाब्दिक अर्थ १- मरेको मान्छेको आत्मा वा त्यसको कल्पित आकार, २- मृतात्मा, ३- प्रेत ४- पिशाच, (अधिकारी र भट्टराई, २०६३ : ७६४) भन्ने हुन्छ भने ओखतीको शाब्दिक अर्थ १- बिरामीको रोग निको पार्न खुवाइने वा लगाइने वस्तु, दवाई, औषधी, २- उपचार, ३- समाधान गर्ने जुक्ती वा उपाय (अधिकारी र भट्टराई, २०६३ :

१३५) भन्ने हुन्छ । यस उपन्यासको शीर्षकविधान प्रतीकात्मक रहेको छ । यसले कुनै प्रेत, पिशाच र औषधीलाई सङ्केत नगरेर भूत भनेर भारतीय सामन्ती, बुर्जुवा र हैकमवादी प्रवृत्तिलाई अनि ओखती भनेर ती हैकमवादी प्रवृत्ति भएका व्यक्तिहरूलाई सम्पूर्ण छिमेकी राष्ट्रहरू एक भएर प्रतिकार गर्न सक्नुपर्छ । यसका लागि एकता नै अचुक औषधी हुनसक्छ भनी एकतालाई सङ्केत गरिएका छ । उपन्यासकारले छिमेकी राष्ट्र भारतको जमिनदार नरसिंहेलाई भूतका रूपमा उम्याएर उसको शोषणपूर्ण नीतिलाई अन्त्य गर्नका लागि अन्य सबै छिमेकी मुलुकका जनताहरू एक हुनुपर्छ र त्यस एकताले मात्र भूतको ओखती हुनसक्ने कल्पना गरेका छन् । यसअनुसार **भूतको ओखती** शीर्षक र उपन्यासको कथ्यका बीचमा सामञ्जस्यता पाउन सकिन्छ । नेपालप्रति कृदृष्टि लगाउने व्यक्ति र राष्ट्रहरूको प्रतिशोध गर्ने उपायको खोजी प्रस्तुत उपन्यासमा गरिएको छ । यो नै उपन्यासको प्रमुख उपलब्धी हो र उद्देश्य पनि । यस उद्देश्यअनुरूप उपन्यासको शीर्षकप्रयोग सार्थक रहेको देखिन्छ । एकाधिकार एवं सर्वसत्तावादी भूतलाई एकताबद्ध रूपमा निर्मूल पार्ने दिसामा कार्य भएको देखाइएकाले यस उपन्यासको **भूतको ओखती** शीर्षक सार्थक रहेको छ (ढकाल, २०५८:७७) । यसमा प्रत्येक व्यक्तिमा राष्ट्रिय स्वाभिमान र निजी पहिचान कायम गर्ने चेतनाको अभिवृद्धि गर्दै हैकमवादी प्रवृत्तिका व्यक्तिहरूलाई तह लगाउने प्रयास गरिएकाले यसको शीर्षकप्रयोगमा सार्थकता रहेको स्पष्ट हुन्छ ॥

४.११ लीलावती उपन्यास लेखनको प्रेरणा र पृष्ठभूमि

नेपाली साहित्यको प्रगतिशील फाँटका एक सक्रिय प्रतिभाका रूपमा आफूलाई स्थापित र परिचित गराउँदै आएका भक्तवहादुर नेपालीको सातौँ उपन्यास हो **लीलावती** । यो मृत आत्मालाई संवोधन गर्दै सामाजिक र राजनीतिक घटनाहरूको यथार्थ चित्रण गरेर पत्रात्मक र संस्मरणात्मक शैलीमा लेखिएको उपन्यास हो । हरेक कार्यको पछाडि एउटा न एउटा कारण हुन्छ र त्यस कारणले एउटा असर पनि ल्याउँछ अर्थात् कुनै कारणले प्रेरित नगरी कुनै कार्य हुँदैन भन्ने भनाइ अनुरूपनै **लीलावती** उपन्यासको लेखन कार्यमा पनि कुनै न कुनै कारणले प्रभाव पारेको छ । यसको लेखनमा प्रभाव पार्ने पहिलो कारण हो लेखकको ('म' पात्रको) हुस्सु र एकसुरेपन । "हतारमा काम विगार्ने र फुर्सदमा पछुताउने" भन्ने उखानले पनि यसमा प्रेरणा स्रोतको कार्य गरेको छ र यसैको उपजका रूपमा **लीलावती** उपन्यासको जन्म भएको छ । एउटी आदर्श र प्रेरणामयी नारीको सम्झना गर्न हामीले भुल्नु हुन्न ढिलै भए पनि गर्नुपर्छ भन्ने प्रेरणाले कुत्कुत्याएर नै उनले यस उपन्यासको लेखनकार्य गरेका हुन् । मान्छे मर्ने र बाँच्ने भन्ने कुरा भन्दा पनि उसले गरेका कामचाहिँ मर्ने र

बाँच्ने रहेछन् भन्ने देखाउने उद्देश्यले पनि उनी यो उपन्यास लेख्न प्रेरित भएका हुन् । *लीला एउटी महामानव हो, ऊजस्ती मानव अब फेरि जन्मिने छ भनी कल्पना गर्न पनि सकिन्न* (नेपाली, २०६५:५८) भन्ने स्वयं उपन्यासकारको भनाइबाट पनि उनले यो उपन्यास लीलाकै असल चरित्रबाट प्रेरित भएर लेखेका हुन् भन्ने कुरा स्पष्ट हुन्छ । नेपाली समाजमा देखा परेका विकृति र विसङ्गतिहरूलाई खोतल्दै लीलालाई तिनको वास्तविक जानकारी दिलाउने अभिप्रायले पनि उनी यो उपन्यास लेखनमा प्रेरित भएका हुन् ।

यो उपन्यास लेखिँदाको पृष्ठभूमि २०६१/८/१७ देखि २०६२/८/१७ सम्मको एक वर्षको समयावधि हो । यस समयबीच नेपालका विभिन्न स्थानमा भएका राजनीतिक, सामाजिक, आर्थिक, भौगोलिक आदि विभिन्न घटनाहरू यसमा कथ्यका रूपमा आएका छन् । यस उपन्यासमा पूर्व स्नेही मित्र **लीलावती**लाई एक महामानवका रूपमा लिएर उसलाई सदैव सबै जनाले सम्झिरहनु पर्ने अपरिहार्यतालाई उजागर गर्दै सोही अनुरूप आफूले सदा सर्वदा सम्झिरहेको र उनीप्रति पत्रमार्फत भावपूर्ण श्रद्धासुमन अर्पण गरेको कुरा 'म' पात्रले व्यक्त गरेको छ । 'म' पात्रले प्रारम्भमा भूल गरेको र अन्त्यमा आएर भूल स्वीकार गरेको घटना नै यसको उपन्यासको पृष्ठभूमि हो । यही पृष्ठभूमिबाट लेखकले प्रेरणा प्राप्त गरेका छन् र यसैको प्रतिफल हो **लीलावती** उपन्यासको आगमन । यिनै घटनाहरू नै यो उपन्यास लेखनका प्रेरणा र पृष्ठभूमि बन्न पुगेका छन् ।

४.१२ लीलावती उपन्यासको विश्लेषणात्मक अध्ययन

४.१२.१ संरचना

लीलावती लघु आकारको इतिहासप्रधान औपन्यासिक कृति हो । यसले नेपालका समसामयिक राजनीतिक, आर्थिक, सामाजिक आदि घटनाहरूलाई यथार्थ रूपमा चित्रण गरेको छ । यो उपन्यास जम्मा १०३ पृष्ठ, २१ शीर्षक र विभिन्न उपशीर्षकहरूमा संरचित छ । ती २१ शीर्षकहरूले भिन्ना-भिन्नै विषयवस्तुलाई सङ्केत गरेका छन् । 'माओवादीको जन्म' शीर्षक अन्तर्गत विभिन्न ८ ओटा उपशीर्षकहरू राखिएका छन्, अनि 'मातृभूमि अविच्छिन्न रहनेछिन्', 'अन्त्यमा' र 'सिर्जनाकी सुनौलो विहानी' शीर्षक पनि उपशीर्षक अन्तर्गत नै रहेका छन् । यो पत्रात्मक शैलीमा लेखिएको उपन्यास भएका कारण यसका धेरैजसो शीर्षकहरूमा मिति उल्लेख गरिएको छ । यसका शीर्षकहरू लामा-छोटा रहेका कारण शीर्षकगत पृष्ठ वितरण प्रायः असमान रहेको देखिन्छ । मृत आत्मालाई सम्झेर लेखिएको उपन्यास भएकोले यसले नवीन ढाँचालाई अवलम्बन गरेको छ । यसमा उपन्यासकारले

आफू स्वयं 'म' पात्रका रूपमा रहेर भिन्न-भिन्न शीर्षक अन्तर्गत भिन्न-भिन्न घटनाहरूलाई वर्णन गरेका छन् । त्यसकारण यसमा रैखिक ढाँचा नभई वृत्तकारीय वा वर्तुलित ढाँचाको समुचित विन्यास हुन पुगेको छ । लयगत सुमधुरता, भावगत मिठास एवं तत्त्वगत सुगठितता नै प्रस्तुत उपन्यासको सबल संरचना हो ।

४.१२.२ कथानक

लीलावती उपन्यासको कथानक 'म' पात्रको जीवनभोगाइको संस्मरणमा आधारित रहेको छ । 'म' पात्र र लीलावती गुरुङ्ग वि.सं. २०२० को दशकमा कलेज अफ एजुकेशनमा आई.एड्. प्रथम वर्षमा अध्ययन गर्ने सहपाठी हुन्छन् । लीलावती सादा जीवन यापन गर्न चाहने एक उच्च विचारधाराकी नारी हुन्छे । उसको स्वभाव बाँडी खाने र दुःख पर्दा अरूलाई सहयोग गर्ने खालको हुन्छ । ऊ देशका लागि केही गर्नुपर्छ भन्ने भावनाले युक्त भएकी हुन्छे । तर 'म' पात्र आफ्नै सुर र धुनमा एकोहोरो लागि रहेको हुन्छ । 'म' पात्रले ललितपुर जिल्लाको लामाटारदेखि काठमाडौंको लाजिम्पाटसम्म पैदलै आउनुपर्ने र केही खाजासामल पनि ल्याउनुपर्ने विवशता भएकाले एकाध आइतवार ऊ कलेजमा गयल पर्दछ । 'म' पात्रमा भट्ट हेर्दा देखिने विशेषता केही नदेखिए तापनि लीलावती 'म' पात्रलाई सहयोग गर्छे र ऊप्रति सहानुभूति राख्छे । सायद उसको नजरमा 'म' पात्र एउटा आदर्शवान व्यक्तिको रूपमा उभिएको पनि हुनसक्छ त्यो कुरो लीलावतीले प्रत्यक्ष रूपमा व्यक्त गरेको नपाइए तापनि 'म' पात्रप्रति उसको अनुराग खनिएको चाहिँ पाइन्छ (पंज्ञानी, २०६४:भूमिका) । 'म' पात्र सोमबार क्याम्पस पुगेपछि लीलावतीले उसको नजिक बस्दै "तपाईं हिजो किन नआउनु भएको ल लिनोस् हिजो कक्षामा पढाएका नोटहरू सार्नोस (पृ. ३)" भन्दै आफूले लेखेका नोटकपीहरू 'म' पात्रलाई दिन्छे । उसले उक्त प्रश्नको उत्तर भट्ट दिन सक्दैन र ती नोटकपीहरू धन्यवाद पनि नभनीकन चुपचापसित गाह्रो मान्दै लिन्छ । उनीहरूको कक्षामा एकजना नीरकला नाम गरेकी दिदी पनि हुन्छन् । उमेरमा सबैभन्दा जेठी भएकीले सबैले उनलाई 'दिदी' भनी सम्बोधन गर्दछन् । उनी अपाङ्ग भएका कारण वैशाखीको सहारा विना हिँड्न सकिदैनन् । सदैव भन्याड उक्लिँदा र ओर्लिँदा उनलाई लीलावतीले नै वैशाखी बोकी सहयोग गर्दछे । यो काम उसका लागि दैनिकीभैँ भइसकेको हुन्छ । 'म' पात्र लगायत अन्य केही साथीहरू चिया-खाजा खान क्यान्टिनतर्फ लाग्छन् तर लीलावती एकलै चिया खान जाँदिन बरू आठ-दस ओटा चकलेट किनेर ल्याउँछे र टुक्रा-टुक्रा पारी साथीहरूलाई बाँडेर मात्र आफू खान्छे । केही खानेकुरा पनि एकलै खान्छ । बाटोमा हिँदा कोही लडेको देखि भने आफूले ओढ्ने गरेको सेतो पछ्यौरा च्यातेर ब्यान्डेज

बाँधिदिन्छे र अस्पतालसम्म पुऱ्याउँछे । उसमा देशका लागि केही गर्नुपर्छ भन्ने भावनाले दह्रो डेरा जमाएको छ । उसले स्काउटमा पनि भाग लिएकी छ । स्काउटमा अत्यन्त अनुशासित र कर्तव्यनिष्ठ भएकोले गर्दा ऊ रेन्जरमा पदोन्नति भएकी हुन्छे । ‘म’ पात्र जागिरको सिलसिलामा काठमाडौँ बाहिर जानुपरेका कारण करिब आठ महिनासम्मको अध्ययन गरी उसले बीचैमा पढाइ छोडिदिन्छ । त्यसपश्चात धादिङ्गमा भूमिसुधार कार्यालयमा खटिन्छ । त्यहाँ उसले पीडित जनताहरूको पक्षमा रहेर न्यायनिसाफ गर्दछ । ‘म’ पात्रले जबदेखि पढाइ छोड्छ, तबदेखि नै उसको लीलावतीसँग अन्तिम बिदाइ हुनपुग्दछ । ‘म’ पात्रसँग विछोड भएको एक वर्ष भित्रै मुटु रोगका कारण लीलावतीको मृत्यु भइसकेको हुन्छ, तर यो कुरा अपुष्ट रूपमा दुई वर्षपछि मात्र ‘म’ पात्रले थाहा पाउँछ । थाहा पाए तापनि उसले यकिन जानकारी लिने प्रयास भने गर्दैन ।

चालीस वर्षपछि ‘म’ पात्र लीलावतीको गृहजिल्ला चितवनको क्यान्सर अस्पतालमा जागिरे बन्न पुग्छ । एक शनिवार ‘म’ पात्रलाई अत्यन्त एकलो अनुभूति हुन्छ र समय बिताउन गाह्रो पर्दछ । उसलाई कता जाऊँ के गरूँ भन्ने छटपटी हुन्छ । त्यसवेला उसले एकाएक आफ्नी भू.पू. साथीलाई सम्झिन पुग्छ । यसै क्रममा विस्तारै उसका राम्रा-राम्रा गुणहरूको संस्मरण गर्दै जान्छ । जब-जब उसले लीलाका असल क्रियाकलापहरू एक-एक गर्दै सम्झ्दै जान्छ, तब-तब ऊ अत्यन्त भावविभोर हुँदै जान्छ । यिनै भावमा विभोर भएर उसलाई सम्झ्दै श्रद्धाञ्जली स्वरूप श्रद्धा सुमन अर्पण गर्दछ । त्यसपछि ‘म’ पात्रले यहाँ घटेका नयाँ-नयाँ घटनाहरूको यथार्थ जानकारी लीलावतीलाई गराउने उद्देश्य मनमा लिएर शृङ्खलाबद्ध रूपमा पत्राचार गर्दै जान्छ । पत्राचार गर्ने क्रममा सर्वप्रथमतः उसले लीलालाई श्रद्धासुमन अर्पण गर्दै उसको मृतआत्मालाई सम्भेर *एकपटक तिमि जसरी भए पनि आऊ, सशरीर आऊ या सपना बनेर आऊ जुनेली रात तिमिलाई म यहाँ परिवर्तनहरू देखाइदिउँला* (पृ. ७) भनी यथार्थ धरातलमा आउन आह्वान गरेको छ । उसले लीलाको गृहजिल्ला चितवनमा आफू पनि भूमिसुधारमा खटिएको, त्यहाँका जनताहरूले शोषणको सामना गर्नुपरेको, ती पीडित पक्षहरूलाई आफूले न्याय प्रदान गरेको, त्यहाँ क्यान्सर अस्पतालसमेत बनेको आदि घटनाहरूको वर्णन गरेको छ । ‘म’ पात्रले आफ्नो वैगुनीपनलाई धिक्काउँदै ढिलै भएपनि अत्यन्त अनुरागपूर्ण भावमा लीलाको गुणगान गाएर श्रद्धासुमन अर्पण गर्दै ऊसँग क्षमा माग्नु यस शीर्षकको प्रमुख कथ्य हो र यही नै यस शीर्षकको समाप्ति हुन्छ । ‘म’ पात्रले २७ दिनपछि पुनः लीलाको पुनर्जन्मको दावी गर्दै उसलाई पत्र लेखेको छ । पत्रमा उसले एउटी केटी भारतीय नाटकीय शैलीमा सामाजिक संस्थाको लागि सहयोग जुटाउने सिलसिलामा उसको कार्यालयमा आएकी र उसले “*म तपाईंकै साथी लीला त हुँ नि, मेरो पुनर्जन्म भएको हो* (पृ. १६)” भनी पुनर्जन्मको दावी गरेको

प्रसङ्ग उल्लेख गरेको छ । यसले कथालाइ बढी रोचक र तिलस्मी बनाएको छ । उषाको आगमनले उपन्यास अझ रोचक र नाटकीय बन्न पुगेको छ किनकी 'म' पात्रले लीलाको पुनर्जन्म भएको भए कति रमाइलो हुन्थ्यो होला भनी कल्पना गरेको थियो । **लीलावती**भैं उषा पनि समाजसेवा गर्न मन पराउने हुँदा 'म' पात्रले उसलाई अत्यन्त स्नेह गर्दछ । उषाको आगमनले उसको हृदयमा एउटा ठूलै हलचल ल्याइदिन्छ । मानिसको पुनर्जन्म हुन्न भन्ने कुरामा विश्वस्त हुँदाहुँदै पनि ऊ लीलाको पुनर्जन्म उषा नै हो कि भन्ने भ्रममा पर्दछ । देशमा शान्ति स्थापना गर्ने उद्देश्यले सामाजिक कार्यमा अग्रसर बनेकी उषाप्रति 'म' पात्रले अत्यन्त चासो राखेको देखिन्छ । *उसले कुनै एउटा ढुङ्गाले पनि लीलाको प्रतिमूर्ति हुँ भन्छ भने त्यसमा लीला मात्र पाएको अनुभूति गरेको छ ।* यसमा अस्पतालले कतिपय नचाहिँदा कुरामा ठूलै धनरासी खर्च गर्न हुने तर एउटा सामाजिक संस्थाको उत्थानमा सहयोगको सङ्केतसम्म नजनाउने प्रवृत्तिप्रति असन्तुष्टि व्यक्त गरिएको छ ।

त्यसपछि **जनवरी फस्ट मनाउँछन् नेपालीहरू** शीर्षक अन्तर्गत चितवन जिल्लाको छोटकरीमा वर्णन गरिएको छ । यसका साथै विदेशी संस्कृतिमा रमाउने, विदेशी शैलीमा तडक-भडक गर्ने तर नेपालको संवत् फेरिँदा त्यति सक्रिय नदेखिने र मदिरापान सेवन गर्ने प्रवृत्तिप्रति असन्तुष्टि जनाएका छन् । यसरी राजा विरेन्द्रको वंश नाश भएको ऐतिहासिक तथ्य, कवि भानुभक्तको प्यारो बाइसधारामा पानी सुकेको, चितवनका गैंडा, हात्ति मासिँदै गएको, वन विनाश भई मरुभूमिकरण हुँदै गएको आदि यथार्थ घटनाहरूको वर्णन गरिएको छ । यस शीर्षकमा नेपालीहरूको विदेशी संस्कृतिप्रति बढी लगाव र आफ्नो संस्कृतिप्रति अनुराग घट्दै गएको सन्देश दिइएको छ । त्यस्तै **रामबाबु कर्णको पीडा** शीर्षकमा एउटा अत्यन्तै कारुणिक दृश्यको उद्घाटन गरिएको छ । रामबाबुको पीडाप्रति 'म' पात्रले प्रारम्भमा अलिक वेवास्ता गर्दछ र रिसाहा प्रवृत्ति देखाउँछ तर पछि उसमा मानवतावादी विचारधाराको विकास हुन्छ, र ऊ सम्वेदनशील बन्न पुग्दछ । **उनी असाध्य जाती छिन् रे** शीर्षकमा उषाले आफू अत्यन्त जाती भएको कुरा बताएकी छ । यहाँ उसको बानीव्यहोराको बारेमा पनि चर्चा गरिएको छ । यसमा 'म' पात्र र उषाबीच समतामयी सम्भौता भएको छ । यो सम्भौताले देशको माया गर्ने मन भए उपाय अनेक हुन सक्छन् भन्ने सन्देश दिएको छ । यस्तै **नरमाइलो शनिवार** शीर्षकमा शनिवार भएपनि अनिश्चितकालीन देश बन्नका कारण 'म' पात्र कोठामा एकप्रकारको बन्दी जीवन बिताइरहेको हुन्छ । त्यो समयमा उसले लीलासँग एकालापिय वार्ता गरिरहेको कुरा "म भने बहुला भैं आफ्नै ताल र सुरमा एकोहोरो फत्फताइ रहेको छु (पृ. ३७)" भन्ने वाक्यबाट उद्घोष गरेको छ । यसै समयमा राजाले आफ्नै अध्यक्षतामा मन्त्रीमण्डल गठन गरेको, राजनैतिक पार्टीका नेताहरूको घर-घरमै नजरबन्द भएको आदि

कुराहरूको खुलासा हुन पुग्दछ । यसपछि 'म' पात्र भावुक बन्दै जान्छ, र लीलावतीका नामबाट एउटा चोकको नामकरण गरिनुपर्ने आसय प्रकट गर्दछ । यसैक्रममा ऊ अत्यन्त भावुक बन्दै लीलालाई सम्बोधन गरी "मूर्ति बाहिर देखाउन कुरा मात्र हो । तिमी त मेरो हृदयमा एउटा बलियो आसन जमाएर बसेकी मूर्ति हौ (पृ. ३८)" समेत भन्न पुग्दछ । 'म' पात्रलाई यो शून्यता र एकलोपनले लीलासँग संवाद गर्ने फुर्सद त मिलेको छ, तर बन्दी भैं कोठे जीवन बिताउनु पर्दा खल्लोपनको महसुस हुन पुगेको छ । त्यसै अवस्थामा उसले लीलालाई चितवनका हरेक बस्तीका भिन्न-भिन्न नामकरण गरिएको कुरा बताउँछ । ती नामहरूमध्ये लीलाचोक पनि एउटा हुन्छ । त्यो नाम सुनेपछि 'म' पात्र आश्चर्यचकित हुन्छ, र कतै लीलाकै नामबाट त यस चोकको नाम राखिएको होइन भनि कल्पना गर्दछ । उसले यस कल्पनालाई साकार बनाउन खोज्दै पुनः **लीलाचोकको नाम यसरी रह्यो** भन्ने शीर्षक दिएर २०६१/११/४ मा अर्को पत्र लेख्दछ । यस पत्रमा आफ्नी स्नेही साथी लीलाको नामबाट उक्त चोकको नामकरण नभई एकजना लीला नाम गरेका मानिसले उक्त ठाउँमा चियापसल थापेका र त्यहाँ नै मानिसहरूको भेटघाट गर्ने मुख्य केन्द्र भएका कारण त्यो चोकको नाम 'लीला चोक' भएको कुरा स्पष्ट पार्दछ । यो शीर्षक पनि रोचकतापूर्ण नै छ, यसरी हेर्दा के देखिन्छ, भने एउटा चिया पसलेको नामबाट लीला चोकको नामकरण भएको, एउटा भारतीय ठेकेदारको नामबाट अमरसिंह चोकको नामकरण भएको तर हृदयचन्द्र सिंह प्रधानजस्ता साहित्यकारको नामबाट चोक, बाटो केहीको पनि नामकरण नभएको, टंकप्रसाद आचार्यको प्रतिमा भर्खरै मात्र बनेको आदि विडम्बनापूर्ण व्यवहारहरूको उल्लेख यस शीर्षकमा गरिएको छ । त्यसपछि २०६१/११/७ गतेका पत्रमा 'म' पात्रले **पर जा तँ नत्र (प्रजातन्त्र)** भनी नेपालको प्रजातान्त्रिक गतिविधिप्रति व्यङ्ग्यवाण हानेको छ । २०६१ फाल्गुण ७ गते प्रजातन्त्र दिवसको दिन लेखिएको यस शीर्षकमा उक्त दिनमा एउटा उत्सव भैं रामरमिता र चहलपहल हुनुपर्नेमा सन्नाटा छाएको, नेपालमा प्रजातन्त्र दुःखी गरिब जनताका लागि नआएको बिसङ्गतिको चर्चा गर्दै 'म' पात्रले नेपालको राजनीतिप्रति एउटा तीखो व्यङ्ग्य प्रहार गरेको छ । त्यसै शीर्षकमा उसले एउटा गीत लेखेको छ, जसमा लीलाजस्ती असल साथीको खोजी, मानवतावादी दृष्टिकोण, उज्यालो रातको परिकल्पना, सबैका लागि बसोबास, सगरमाथा सँधै भरी हासिरहेको देख्न पाइयोस् भन्ने आकांक्षा, तराई र हिमाल तथा मेची र कालीले एकआपसमा मित्रता कायम गरेर साम्प्रदायिक भावनाबाट माथि उठी नेपाललाई सुन्दर, शान्त र समतामुखी देश बनाउन सकौं भन्ने अभिलाषा व्यक्त गरिएको छ ।

त्यसैगरी हत्या हिंसाको रोग संसारमै फैलिएको छ शीर्षक अन्तर्गत प्रथम र दोस्रो विश्वयुद्धको त्रासदिपूर्ण घटनाबाट संयुक्त राष्ट्र संघको जन्म भए तापनि यसले युद्ध रोक्न नसकेको र इराकमा अमेरिकाले १० वर्षभित्र दुई पटक युद्ध गरेको अनि त्यसैको प्रभावमा बलिया देशले निर्धा देशलाई र बलिया मानिसले निर्धा मानिसलाई थिचोमिचो गरेको यथार्थ चित्रण गरिएको छ । हर्षको खबर शीर्षकमा 'म' पात्रलाई रामजी खनाल भन्ने व्यक्तिले *भरतपुरबाट १० कि.मि. पूर्व टाँडी भन्ने ठाउँमा एकजना नीरकला नाम गरेकी शिक्षिका बस्छिन् सायद उनी नै होलिन् तपाईंकी साथी* (पृ. ५०) भनी उत्सुकता जगाइदिन्छ । यस भनाइले 'म' पात्रलाई मात्र नभई सम्पूर्ण पाठकमा समेत उत्सुकता बढाइदिन्छ । यस खबरले 'म' पात्र हर्षविभोर हुँदै उनलाई भेट्न जाने निर्णयमा पुग्दछ । त्यसपछि उसले नीरकलालाई भेटेको र कुराकानी गरेको प्रसङ्ग **चालीस वर्ष ५ महिनापछि नीरकलासँग भेट** शीर्षक अन्तर्गत आएको छ । यसमा 'म' पात्रमा लागेको लीलाको नियासो नीरकलाबाट मेटिएको छ । मरेको शङ्का गरिएकी सहपाठी मित्र जिवित फेला पर्नु आफैमा एउटा सुखानुभूति पनि हो र उसका माध्यमबाट 'म' पात्रलाई लीलाका बारेमा धेरै कुराको जानकारी प्राप्त भएको छ । यसैगरी यो उपन्यासलाई पूर्णता दिने कार्यमा नीरकलाबाट प्राप्त सूचना महत्त्वपूर्ण उपलब्धी भएका छन् र उपन्यासले पूर्णता प्राप्त गरेको छ । यो शीर्षकबाट नै उपन्यास उच्चतम बिन्दुमा पुगेको छ ।

नेपाली जीवनशैली होलो खुकुलो छ शीर्षकमा नेपाली जनताहरूले कुनै पनि कार्यमा मरिहत्ते गरिरहन पर्दैन भन्ने कुरा देखाइएको छ । **फोटो पाइयो** शीर्षकमा नीरकलाले लीलावतीसँगका फोटाहरू 'म' पात्रलाई उपलब्ध गराएको घटना आएको छ । यस शीर्षकमा आइपुग्दा 'म' पात्रले अत्यन्त चाहना राखेको लीलाको फोटो प्राप्त गरेको छ । फोटो पाउँदाका क्षणमा *कम्प्युटरमा तिम्रो फोटो सफा गर्दाको समयमा नारायणघाटको बजारमा जोडले असिना पानी पयो अर्थात् जेष्ठको गर्मीलाई एकाएक सितल बनाइ दियो । तिम्रो फोटोको स्पर्शले मात्र पनि शितलता र शुद्धता पाइयो । अतः अब म तिम्रा फोटाहरूलाई सधैं जतनपूर्वक राख्ने छु* (पृ. ६२) भन्दै लीलाको फोटोलाई ऐतिहासिक सामग्री मान्दछ र उक्त फोटो वास्तवमै एउटा अपूर्व सम्पत्ति भएको कुरा व्यक्त गर्दछ । 'म' पात्रले यो समाचार स्वर्गीय लीलावतीलाई सुनाएको छ । त्यसपछि **नीरकला दिदीको हालखबर** शीर्षकअन्तर्गत 'म' पात्रले नीरकलाको सम्पूर्ण खबर लीलावतीलाई सुनाएको छ । यसमा नीरकला दिदीको हालखबरको वर्णन संक्षिप्त रूपमा गरिएको छ । यही संक्षिप्तता भित्र *“पति, छोरी र ज्वाइँ भएर पनि दिदी पुनः एउटी ११/१२ वर्षकी केटीको साहारामा एकलै बस्नु भएको रहेछ*

(पृ.६७)” भन्ने एक वाक्य धेरै कुरा बताएको छ । कसैलाई व्यङ्ग्य र आलोचना नगरिकन पनि यही एक वाक्यले स्वार्थी समाजलाई आलोचनापूर्ण व्यङ्ग्यवाँण हान्न पुगेको छ । मेरो पारिवारिक झलक शीर्षकले उपन्यासलाई पूर्णता दिन महत्त्वपूर्ण भूमिका खेलेको छ । यसमा ‘मेरो पारिवारिक झलक’ भनी उल्लेख गरिए तापनि ‘म’ पात्र र लीला दुबैको पारिवारिक झलक देखाइएको छ । परिवारका केही सदस्यहरूको चरित्र चित्रण समेत गरिएको छ । केही नकारात्मक पक्षलाई पनि साहित्य सुगन्धले सकारात्मक शैलीमा व्यक्त्याइएको छ । यसैमा ‘म’ पात्रले आफूले नाम सम्भेका साथीहरूको नामोच्चारण गर्दै उनीहरूप्रति सद्भावसमेत व्यक्त गरेको छ । ‘म’ पात्रले आफ्नो परिवारका सम्पूर्ण सदस्यहरूको बारेमा लीलालाई अवगत गराएको छ । उसले आफ्ना सम्पूर्ण साथीहरूका बारेमा बताउँदै उनीहरूको दिर्घायुको कामना गरेर तिनीहरूसँग ऐतिहासिक भेटघाट गर्न पाइयोस् भन्ने आकांक्षा राखेको छ ।

गरिबीको एउटा नमुना शीर्षकअन्तर्गत भारतीयजस्तो लाग्ने एउटा युवकले करिब रु. २००१-मूल्यको आँप चोर्न लाग्दा उसलाई पक्रिएको घटनाले आर्थिक विपन्नता र बेरोजगारीको सजीव चित्र उतारेको छ । यसमा वागवानी फँडानी गरी क्यान्सर अस्पताल बनाइएको घटनाको पनि वर्णन गरिएको छ । यसैगरी **दुःखको अन्तिम खबर** शीर्षकअन्तर्गत ‘म’ पात्रले चितवनमा भएको बस दुर्घटना र त्यहाँ भएको मानवीय क्षतिको बारेमा लीलावतीलाई सुनाएको छ । यसमा विज्ञान र प्रविधिको दुरुपयोग गरिएको विवरण प्रस्तुत गरिएको छ । **लास उठेन** शीर्षकमा बिरामी हेरचाह गर्न आएका कुरुवाहरूले बिरामीलाई अस्पतालको शैयामा एकलै छाडी गएको र त्यही अवस्थामा बिरामीको मृत्यु भएको, लास बुझ्ने कोही नभएको अत्यन्त अमानवीय व्यवहार र संवेदहीनताको पराकाष्ठाको चित्रण गरिएको छ । **माओवादीको जन्म** शीर्षकअन्तर्गत विभिन्न उपशीर्षकहरू दिएर नेपालको आर्थिक असमानताको पृष्ठभूमि, भौगोलिक पृ., सामाजिक पृ. भाडाका सैनिकको पृ. खुल्ला सीमाको पृ., अन्तर्राष्ट्रिय पृ., भिन्न-भिन्न वर्गीय पृ., छुवाछुतको कुप्रथा आदि विभिन्न पृष्ठभूमिका बारेमा जानकारी दिँदै यिनै पृष्ठभूमिबाट माओवादीको जन्म हुन पुगेको कुराको राम्रो विश्लेषण गरिएको छ । त्यस्तै **समाज कल्याण परिषद्की सदस्य** शीर्षकअन्तर्गत समय र राष्ट्रको धन दुरुपयोग गर्ने खराब चरित्रकी सदस्य महोदयप्रति आक्रोस व्यक्त गरिएको छ र ‘म’ पात्रले ती सदस्य महोदयसित **लीलावतीको** तुलना गर्न पुगेको छ । **मैले राजिनामा दिएँ** शीर्षकमा ‘म’ पात्रले क्यान्सर अस्पतालबाट राजिनामा दिएको कुरा स्पष्ट पाउँदै त्यहाँका कर्मचारीहरूसँग आफ्नो विचारधारा नमिलेको कुरा बताएको छ र उसले डाक्टरहरू कस्ता प्रवृत्तिका हुन्छन् भन्ने कुरालाई ‘**ए डाक्टर के डाक्टर**’ शीर्षकको कवितांशबाट स्पष्ट पारेको छ । **मातृभूमि अविच्छिन्न रहनेछिन्**

उपशीर्षकअन्तर्गत 'म' पात्रले नेपालमा भएका विभिन्न साम्प्रदायिक र ज्यादतीपूर्ण क्रियाकलापहरूका बारेमा चिन्ता नगर्न लीलालाई अनुरोध गरेको छ । अन्त्यमा उपशीर्षक अन्तर्गत 'म' पात्रले लीलावतीका असल गुण र व्यवहारहरूको पारख गर्न नसकेकोमा पश्चाताप गर्दै ऊसँग क्षमा मागेको छ र पुनः एकपटक आत्मीय श्रद्धाञ्जली अर्पण गर्दै लीलासँग विदा मागेको छ । यस्तै **सिर्जनाकी सुनौलो बिहानी** उपशीर्षक अन्तर्गत वर्षाको भेलले खुसीहरू लगेजस्तै कालको खेलले लीलालाई लगेको, लीलाको अनुपस्थितिमा 'म' पात्रलाई यो संसारै अँध्यारो लागेको, लीलाले लगाएका गुण तिर्न नसकेको, लीलानै सिर्जनाको सुनौलो बिहानी भएकी, 'म' पात्रले उषाको लालीमा फूल अक्षता लिएर लीलाको आगमनलाई पर्खिरहेको घटनाको उल्लेख गरेर उनीप्रति भावपूर्ण श्रद्धाञ्जली अर्पण गर्दै विदा लिएको प्रसङ्गसँगै उपन्यासको कथानकको अवसान भएको छ ।

लीलावती उपन्यासमा यथार्थमूलक र उत्पाद्य स्रोतको कथानकको प्रयोग गरिएको छ । यस उपन्यासमा देश र विदेशमा घटेका समसामयिक घटनाहरूलाई सजीव रूपमा चित्रण गरिएको छ । यसमा 'म' पात्रले लीलावतीको असल चरित्रलाई हृदयङ्गम गरी उसको मृत आत्माप्रति भावपूर्ण श्रद्धासुमन अर्पण गरेको छ र उसको पुनर्जन्मको आशासमेत राखेको छ । 'म' पात्रले लीलालाई अवगत गराएका विभिन्न घटनाहरू नेपालमा तत्कालीन समयमा घट्न पुगेका यथार्थ घटनाहरू हुन् । यस उपन्यासले यिनै समसामयिक यथार्थ घटनाहरूलाई समेटेका कारण यसको कथानकको स्रोत समकालीन यथार्थ हो भन्ने स्पष्ट हुन्छ ।

लीलावती उपन्यास द्वन्द्वका हिसाबले पनि सफल नै रहेको देखिन्छ । यसमा प्रयुक्त पात्रहरूका आन्तरिक र बाह्य द्वन्द्वका कारण कथानक सबल ढङ्गले अगाडि बढेको छ । प्रस्तुत उपन्यासमा 'म' पात्रका मनमा प्रणय र मृत्युका बीचमा र उसले व्यहोर्नुपरेको शोकाकुल अवस्थामा आन्तरिक द्वन्द्व देखा पर्दछ भने नीरकलाले 'म' पात्रलाई भेटेपछि उनको मनमा उत्पन्न भएको हलचलमा पनि आन्तरिक द्वन्द्व नै देखा पर्दछ । यसैगरी माओवादी र समाजका विभिन्न वर्गका व्यक्तिहरूबीच भएको द्वन्द्वमा बाह्य द्वन्द्वको चरम रूप देखा पर्दछ । यी आधारबाट हेर्दा उपन्यासमा आन्तरिक र बाह्य द्वन्द्व बराबर मात्रामा नै देखा पर्दछन् ।

लीलावती उपन्यास वर्णनात्मक एवं संस्मरणात्मक शैलीमा लेखिएको छ । उपन्यासकारले प्रथम पुरुष प्रधान कथन ढाँचामा यस उपन्यासको कथानक संरचित गरेका छन् । यसमा पनि परम्परित उपन्यासहरूमा भैं शीर्षक र उपशीर्षकहरूको विभाजन गरिएको छ । उपन्यासमा 'म' पात्रका

विचार र संस्मरणहरूले अधिक स्थान पाएकाले नै उपन्यास विश्लेषणात्मक र संस्मरणात्मक बन्न पुगेको हो । यो उपन्यासमा रैखिक ढाँचालाई नअँगाली वृत्ताकारीय ढाँचालाई अँगालिएको छ । यसमा गीत र कवितांशको पनि प्रयोग गरिएको छ । यसमा अधिक मात्रामा पत्रहरूनै रहेका छन् । प्रस्तुत उपन्यासमा 'म' पात्र, लीलावती र नीरकलाको चरित्र प्रमुख हो भने उषा, डी.पी. भण्डारी, रामबाबु कर्ण, समाजकल्याण परिषद्की सदस्य आदि पात्रहरूको कथानक सहायक हो । यस उपन्यासको कथानकमा आदिदेखि अन्त्यसम्म एउटै किसिमको कथानक नरही विविध घटनाहरूको भिन्न-भिन्न वर्णन गरिएकाले यसमा जटिल कथानकको प्रयोग भएको पाइन्छ । यो उपन्यास नेपालको सानो राजनीतिक दर्पण पनि हो । यसमा नेपालको राजनीतिक, भौगोलिक, आर्थिक, सामाजिक आदि स्थितिहरूको चर्चा-परिचर्चा गरिएको छ र यसले पनि राष्ट्रभक्तिलाई आत्मसात गर्दै प्रगतिवादी र आदर्शवादी विचारधारालाई प्रस्तुत गरेको छ ।

४.१२.३ चरित्र र चरित्रचित्रण

लीलावती उपन्यासमा बहुल मात्रामा नेपाली समाज र परिवेश अनुकूलका पात्रहरूको प्रयोग गरिएको छ । यसमा जीवित र मृतक दुबै थरी पात्रहरू रहेका छन् । यो सामाजिक र राजनीतिक विषयवस्तुमा आधारित घटनाप्रधान उपन्यास भएका कारण यसमा बहुल पात्रहरू सामाजिक जनजीवनबाट र केही पात्रहरू राजनीतिक जनजीवनबाट टिपिएका छन् । मानिस आफ्नो कर्मले मात्र सदा-सदाका लागि जीविततुल्य रहिरहन्छ भन्ने देखाउनु यस उपन्यासको मुख्य उद्देश्य भएको कारण यसमा देशभक्तिपूर्ण राष्ट्रवादी र प्रगतिवादी चिन्तन भएका पात्रहरूका चरित्राङ्कन गरिएको छ । यसकारण यो उपन्यास पात्र प्रयोगका दृष्टिले सफल रहेको देखिन्छ । यसमा प्रयुक्त बहुल पात्रहरूको प्रयोग व्यक्तिवाचक नामबाट गरिएको छ । यसमा 'म' पात्र प्रमुख पुरुष पात्र हो भने लीलावती र नीरकला प्रमुख नारी पात्रहरू हुन् । यिनीहरूका साथै उपन्यासमा सहायक र गौण पात्रका रूपमा तीन दर्जनभन्दा बढी पात्रहरूको उपस्थिति रहेको छ । यी मध्ये प्रमुख सहायक र केही गौण पात्रहरूको विश्लेषणको सैद्धान्तिक आधारमा निम्नअनुसार तालिकीकरण गरिन्छ :

क्र.सं.	पात्रको नाम	लिङ्ग	कार्य	प्रवृत्ति	स्वभाव	जीवनचेतना	आसन्नता	आवद्धता
१.	'म' पात्र	पुरुष	प्रमुख	अनुकूल	गतिशील	वर्गगत	मञ्चीय	बद्ध
२.	लीलावती	स्त्री	प्रमुख	अनुकूल	गतिशील	वर्गगत	मञ्चीय	बद्ध
३.	नीरकला	स्त्री	प्रमुख	अनुकूल	गतिशील	व्यक्तिगत	मञ्चीय	बद्ध

४.	रामजी खनाल	पुरुष	सहायक	अनुकूल	गतिशील	वर्गगत	मञ्चीय	बद्ध
५.	उषा	स्त्री	सहायक	अनुकूल	गतिशील	वर्गगत	मञ्चीय	बद्ध
६.	रामबाबु कर्ण	पुरुष	सहायक	अनुकूल	स्थिर	व्यक्तिगत	मञ्चीय	बद्ध
७.	स.क.प.की सदस्य	स्त्री	सहायक	प्रतिकूल	गतिशील	व्यक्तिगत	मञ्चीय	बद्ध
८.	शान्ति पन्त	स्त्री	सहायक	अनुकूल	स्थिर	व्यक्तिगत	नेपथ्य	मुक्त
९.	प्रतिभा राणा	स्त्री	सहायक	अनुकूल	गतिशील	व्यक्तिगत	नेपथ्य	मुक्त
१०.	डी.पी. भण्डारी	पुरुष	सहायक	अनुकूल	गतिशील	वर्गगत	नेपथ्य	बद्ध
११.	कुलदीप गिरी	पुरुष	गौण	अनुकूल	स्थिर	व्यक्तिगत	नेपथ्य	मुक्त
१२.	मानब. गुरुङ्ग	पुरुष	गौण	अनुकूल	गतिशील	व्यक्तिगत	नेपथ्य	मुक्त
१३.	जीतब. गुरुङ्ग	पुरुष	सहायक	अनुकूल	गतिशील	वर्गगत	नेपथ्य	बद्ध
१४.	लीलाकी आमा	स्त्री	गौण	अनुकूल	स्थिर	व्यक्तिगत	नेपथ्य	मुक्त
१५.	उज्ज्वल नेपाली	पुरुष	गौण	अनुकूल	स्थिर	व्यक्तिगत	नेपथ्य	बद्ध
१६.	रुद्र उप्रेती	पुरुष	गौण	अनुकूल	स्थिर	व्यक्तिगत	नेपथ्य	मुक्त

उपर्युक्त पात्रविधानगत तालिकाका आधारमा **लीलावती** उपन्यासका प्रमुख पात्रहरूको चरित्रचित्रण निम्नानुसार गरिएको छ :

४.१२.३.१ 'म' पात्र

'म' पात्र **लीलावती** उपन्यासको प्रमुख पुरुष पात्र हो । उसकै माध्यमबाट लेखकले आफूले प्रस्तुत गर्न खोजेको जीवनदर्शन उद्घाटन गरेका छन् । यो उपन्यास उसैले एक वर्ष भरिको अवधिमा प्रिय मित्र **लीलावती** गुरुङ्गलाई सम्भेर लेखेका पत्रहरूमा आधारित छ । सैद्धान्तिक र व्यवहारिक दुवै पक्षबाट 'म' पात्र अनुकूल प्रवृत्ति र गतिशील चरित्र भएको मञ्चीय पुरुष पात्र हो । ऊ उपन्यासमा पूर्ण रूपमा बाँधिएको छ, तसर्थ ऊ बद्ध पात्र पनि हो । वि.सं. २०२० को दशकमा कलेज अफ

एजुकेशनमा अध्ययनरत विद्यार्थी 'म' पात्र लीलावती गुरुङ्गको सहपाठी हो । लीलावतीसँग उसको भेट सोही क्याम्पसमा अध्ययनको सिलसिलामा भएको हो । लीलावती असल चरित्र र सहयोगी भावना भएकी केटी हुन्छे, तर 'म' पात्रले सो समयमा उसको भावनाको कदर गर्न सक्दैन । आफ्नै सुर र धुनमा एकोहोरो लागि रहेको 'म' पात्र आफूले देखाउन नसकेको सदासयताप्रति पश्चाताप गर्दछ र चार दशकपछि भए पनि लीलालाई सम्भेर उसका राम्रा कामहरूको तारिफ गर्दै उसलाई पत्र लेख्दछ । पढाइलाई निरन्तरता नदिई जागिरको सिलसिलामा धादिङ्ग पुगेको 'म' पात्र भूमिसुधारमा जागिरे बन्दछ र पीडित जनताहरूका पक्षमा न्याय प्रदान गर्दछ । जागिरे जीवन व्यतीत गरिरहेको समयमा बिदाका दिनहरू बिताउन गाह्रो पर्दा 'म' पात्रले लीलाका फोटाहरू प्राप्त गर्दछ । यस कार्यले उसमा खुसीको सञ्चार हुन्छ । आफ्नै सुर र धुनमा एकोहोरिने 'म' पात्र प्रारम्भमा व्यक्तिगतजस्तो देखिए तापनि उसमा वर्गीय भावनाले दह्रो डेरा जमाएको छ । लीलासँग विछोड भएको चालिस वर्षपछि उसकै गृहजिल्ला चितवनको क्यान्सर अस्पतालमा जागिरे बन्न पुगेको 'म' पात्र लीलाको मृतआत्मालाई सम्भेर भावपूर्ण श्रद्धाञ्जली अर्पण गर्दछ । उसले राष्ट्रिय र अन्तर्राष्ट्रिय क्षेत्रमा घटेका समसामयिक घटनाहरूको वर्णन पत्रमार्फत गरेर लीलासमक्ष पुऱ्याउने अभिलाषा लिएको छ ।

४.१२.३.२ लीलावती

यस उपन्यासकी प्रमुख स्त्री पात्र लीलावती नेपालकी गौरवमय छोरी हो । अमृत पात्र भएर पनि उसकै नामबाट उपन्यासको नामकरण गरिएका कारण उपन्यासमा उसको महत्त्वपूर्ण भूमिका देखा पर्दछ । चितवन जिल्लामा जन्मी त्यहीं हुर्किएकी लीला वि.सं. २०२० को दशकमा कलेज अफ एजुकेशनमा पढ्ने विद्यार्थी हो । फिक्का हरियो घाँघर, सुरुवाल र सेतो पछ्यौरा ओढ्ने, गोरी मंगोलियनजस्तो अनुहार भएकी लीला सादा जीवन यापन गर्न चाहने एक उच्च विचारधाराकी नारी चरित्र हो । उसको स्वभाव बाँडी खाने र अरूलाई दुःख पर्दा सहयोग गर्ने खालको छ । उसमा देशका लागि केही गर्नुपर्छ भन्ने भावनाले दह्रो डेरा जमाएको छ । 'म' पात्रलाई पुस्तक र नोटकपीहरू सार्न दिएर पढाइमा सहयोग पुऱ्याउने लीला नीरकला दिदीलाई पनि वैशाखी बोक्ने कार्यमा सहयोग गर्दछे । अनुशासित र कर्तव्यनिष्ठ भई स्काउटमा भाग लिएका कारण उसले रेन्जरसम्मको पद प्राप्त गर्दछे । 'म' पात्रले पढाइ छोडेपछि उसको सदाका लागि 'म' पात्रसँग विछोड हुन्छ । देशभक्तिपूर्ण भावनाले ओतप्रोत भएकी लीला उपन्यासमा सक्रिय भूमिका रहेकी मञ्चीय र बद्ध पात्र हो । उपन्यासमा गतिशील पात्रका रूपमा देखा परेकी लीला दुःख पाएका

व्यक्तिहरूलाई सहयोग गर्दछे । यसबाट हेर्दा उपन्यासमा ऊ अनुकूल पात्रका रूपमा देखा पर्दछे । आफ्नो मिजासिलो स्वभाव र सादा जीवन उच्च विचारले 'म' पात्रको मन जित्न सफल बनेकी लीला अन्य साथीहरूलाई पनि प्रभावित पार्न सक्ने वर्गगत चरित्र हो । विद्यार्थी जीवनको कलिलो उमेरमै पापी मुटुरोगका कारण उसको मृत्यु भएकाले उसले दुःखद अन्त्यको सामना गरेकी छ ।

४.१२.३.३ नीरकला

नीरकला पनि यस उपन्यासकी प्रमुख नारी चरित्र नै हो । शिक्षिकाका रूपमा रहेकी नीरकला 'म' पात्र र लीलावतीसँगै अध्ययनरत छात्रा हो । एउटा खुट्टा छोटो भएका कारण अशक्त जीवन यापन गर्न विवश भएकी नीरकलाले सदैव वैशाखीको सहारा लिनु पर्दछ । उसलाई लीलावतीले सहयोग गर्दछे । उसले एकचालीस वर्षपछि २०६१ सालमा आएर आफ्नो भू.पू. मित्र 'म' पात्रलाई भेट्ने अवसर प्राप्त गर्दछे । भेटघाटका क्रममा उसले 'म' पात्रबाट लीलावतीको मृत्यु भएको दुःखद समाचार सुन्छे र भावविभोर हुन पुग्दछे । 'म' पात्रको अनुरोधमा उसले आफूसँग भएका पुराना फोटाहरू 'म' पात्रलाई उपलब्ध गराउँछे । उसले 'म' पात्रलाई आफ्नो पारिवारिक स्थितिको बारेमा पनि अवगत गराउँछे । फोटाहरू उपलब्ध गराउने नीरकला अनुकूल स्वभाव भएकी मञ्चीय र बद्ध पात्र हो । ऊ अपाङ्ग भएर पनि जीवनको मार्गमा पछि नहट्ने गतिशील पात्र हो । आफ्नो पतिसित छुट्टिएर बसेका कारण उसमा व्यक्तिगत जीवनचेतना रहेको पाइन्छ । उपन्यासलाई गति दिन महत्त्वपूर्ण भूमिका खेलेकी नीरकला एक राष्ट्रवादी चिन्तन भएकी नारी हो । यो उपन्यास उसकै कारणबाट सफल बन्न पुगेको छ ।

४.१२.३.४ अन्य पात्रहरू

लीलावती उपन्यासमा उषा, रामजी खनाल, रामबाबु कर्ण, डी.पी. भण्डारी, शान्ति, प्रतिभा, नारायणप्रसाद पोखरेल, स.क.प. की सदस्य लगायतका केही सहायक र अन्य धेरै गौण पात्रहरू देखा परेका छन् । उषा 'म' पात्रको कार्यलयमा आर्थिक सहयोग जुटाउने सिलसिलामा आएकी मञ्चीय र बद्ध नारी चरित्र हो । आफूलाई लीलाकै पुनर्जन्म भएको हो भनी दावी गर्ने उषा यस उपन्यासमा अनुकूल र गतिशील चरित्रका रूपमा देखा पर्दछे । उसले समाजसेवा गरेका कारण ऊ वर्गगत पात्र हो र उसको भूमिका उपन्यासमा सहायक रहेको छ । 'म' पात्रलाई नीरकलासित भेट गराइदिने रामजी खनाल अनुकूल प्रवृत्तिको पात्र हो । ऊ 'म' पात्रको भतिजो पनि हो । डी.पी. भण्डारी क्याम्पसका एक प्राध्यापक हुन् । उनले 'म' पात्रको नाम 'सुतुवा केटो' राखिदिएका छन् । उनी

अभ्रसम्म पनि लेखनकार्यमा सक्रिय रहेका छन् । ओखलढुङ्गा निवासी कुलदिप गिरी 'म' पात्रको साथी हो । त्यसैगरी रुद्र उप्रेती पनि 'म' पात्रको साथी हो । ऊ परिवारसहित कोठा भाडामा लिएर बसेको छ । रामबाबु कर्ण आफ्नो बाबुको निधन भएकोमा दुःख व्यक्त गर्ने सहायक चरित्र हो । शान्ति र प्रतिभा पनि 'म' पात्रका सच्चा साथीहरू हुन् । उनीहरू भक्तबहादुर नेपालीको निधन भएको दुःखद समाचार सुनेपछि, शोकमग्न हुन्छन् र प्रतिभाले चाहिँ मृतआत्माको चिरशान्तिको लागि पानीसमेत चढाउँछे । तर उक्त मृत व्यक्ति उनीहरूकै मित्र नभएर अरू नै कोही व्यक्ति हुन पुग्दछ । त्यसैगरी समाजकल्याण परिषद्की सदस्य एक पोइटिङ्ग्रे नारी पात्र हो । ऊ राष्ट्रको सम्पत्ति नष्ट गर्ने र समयको बर्बादी भएको समेत चाल नपाउने प्रतिकूल स्वभावकी सहायक नारी चरित्र हो । ऊ यस उपन्यासमा व्यक्तिगत, मञ्चीय, गतिशील र बद्ध पात्रका रूपमा देखा पर्दछे । गोरखा निवासी नारायणप्रसाद पोखेल एक पण्डित हुन् । उनको सप्ताह वाचनमा मोहकता पाइन्छ । भारतीय सेनाको लेफ्टिनेन्ट जीतब. गुरुङ्ग लीलाको बाबु हो भने मानब. गुरुङ्ग उसको भाइ हो । यी पात्रहरूका अतिरिक्त अन्य केही सहायक र गौण पात्रहरूले पनि उपन्यासमा महत्त्वपूर्ण भूमिका खेलेका छन् । उनीहरू गौण रूपमा रहेर पनि उपन्यासमा आफ्ना कार्यकौशलता देखाउन सफल भएका छन् । उपन्यासमा प्रस्तुत यी सम्पूर्ण पात्रहरूमा वर्गगत र व्यक्तिगत दुबै खाले जीवनचेतना पाइन्छ ।

लीलावती उपन्यासमा पात्रहरूको संख्यात्मक उपस्थिति अधिक रहेको छ । लीलावती र नीरकला यस उपन्यासका प्रमुख स्त्री पात्रहरू हुन भने 'म' पात्र प्रमुख पुरुष पात्र हो । नारीलाई संबोधन गरेर नारीकै केन्द्रीयतामा यो उपन्यास रचिएका कारण यो नारीप्रधान उपन्यास हो र यो बहुनायकत्व भएको उपन्यास पनि हो । यसमा पात्रहरूको बहुलता रहे तापनि सबै पात्रहरूको चरित्रचित्रण स्वभाविक ढङ्गले गरिएको छ र यो पनि अनुकूल पात्र प्रधान उपन्यास नै हो ।

४.१२.३.५ चरित्रचित्रण प्रविधि

लीलावती उपन्यासमा मुख्य रूपमा प्रत्यक्ष र गौण रूपमा अप्रत्यक्ष प्रविधिको प्रयोग गरी चरित्रचित्रण गरिएको छ । उपन्यासमा प्रयुक्त प्रायः सबै पात्रहरूका विचार, सोचाइ, अवस्था र अनुभवहरूमा उपन्यासकारले आफ्नै दृष्टिकोण राख्दै आधिकारिक ढङ्गले वर्णन गरेका छन् । प्रत्यक्ष प्रविधि अनुसार उपन्यासकारले पण्डित नारायणप्रसाद पोखेलको परिचय निम्न अनुसार गराएका छन्- *पण्डित नारायणप्रसाद पोखेल गोरखा निवासी थिए । उनी देशको गाउँ-गाउँमा गएर सप्ताह*

वाचन गर्दथे । उनको वाचनमा एकप्रकारको मोहनी थियो । उनको प्रवचन सुनेर केही आइमाई लड्न पनि हुन्थे (नेपाली, २०६५:४७) ।

अप्रत्यक्ष प्रविधि अनुसार 'म' पात्र र रामबाबु कर्णका बीचको संवादबाट दुःखपूर्ण अवस्थाको करुण रोदन यसरी उद्घाटन भएको छ -

'म' पात्र - "रातको बाह्र बजेको समयमा किन डाँको छोडी-छोडी रहेको ?"

रामबाबु - "हजुर मेरो बाबा मर्नुभयो (पृ. २९) ।"

यसरी उपन्यासमा सटिक र प्रभावकारी ढङ्गले चरित्रचित्रण गरिएको छ ।

४.१२.४ पर्यावरण

लीलावती उपन्यासको लेखनकार्यले २०६१/८/१७ देखि २०६२/८/१७ सम्म बिताएको जागिरे जीवनको एक वर्षको समयावधिलाई समेटेको छ । यस उपन्यासमा वर्णित घटनाहरूको समयगत परिवेश हेर्दा चाहिँ २०२० साल देखि २०६० सालसम्मको देखिन्छ । खासगरी नेपालका समसामयिक विविध वातावरणहरूलाई यस उपन्यासभित्र समेटिएको छ । यसभित्र प्रयुक्त स्थानीय परिवेशमा मुख्यतः चितवन जिल्ला रहेको छ । चितवनका नारायणघाट टाँडी, भरतपुर, लोथर, लीलाचोक आदि स्थानहरूलाई उपन्यासमा समेटिएको छ । यसले काठमाडौँ, ललितपुर, धादिङ्ग, त्रिशुली, हेटौँडा, नवलपरासी, वीरगञ्ज, भेलोर, इराक, अमेरिका आदि स्थानहरूलाई पनि समेटेको छ । प्रस्तुत उपन्यासले त्यस समयको नेपाली परिवेशका साथै समष्टि सामाजिक राजनीतिक, आर्थिक, भौगोलिक, सांस्कृतिक, ऐतिहासिक आदि परिवेशलाई जीवन्त रूपमा चित्रण गरेको छ । यिनै विविध परिवेशलाई नै यसले आफ्नो मुख्य क्षेत्र बनाएको छ ।

४.१२.५ दृष्टिबिन्दु

लीलावती उपन्यास 'म' पात्रका जीवनघटनामा आधारित छ । यो उपन्यास प्रथम पुरुष प्रधान कथन ढाँचामा रचिएका कारण यसको कथावाचक स्वयं 'म' पात्र नै रहेको छ । उसले तृतीय पुरुष पात्र लीलालाई संबोधन गरी आफ्ना भावना व्यक्त गरेको छ । उपन्यासमा प्रयुक्त यी वाक्यले प्रथम पुरुष कथन ढाँचालाई स्पष्ट पार्दछन्:-

लीला ! आजकाल म पनि तथाकथित लेखक बनेको छु र मैले पनि केही पुस्तक लेखेको छु । आफ्ना पुस्तकहरू प्रायश्चितको रूपमा विभिन्न पुस्तकालयमा निःशुल्क बाँड्ने गरेको छु । सायद यसले मेरो पापमोचन गर्ला भन्ने ठानेको छु (पृ. १२) ।

यसरी 'म' पात्रले आफूले भोगेका घटनाहरूको यथार्थ वर्णन गरेको छ । ऊ एउटी महामानवलाई चिन्न नसकेकोमा पश्चाताप गर्दै उसलाई एउटा भावपूर्ण गीत सुनाएर भन त गीत कस्तो लाग्यो ? भन्दै लीलाप्रति भावपूर्ण श्रद्धाञ्जली अर्पण गर्दछ र म यहीं विश्राम लिन्छु बिदा ! बिदा !! बिदा !!! (पृ. १०३) भन्दछ । यही भनाइसँगै उपन्यासको पनि अन्त्य हुन्छ । उपन्यासको सम्पूर्ण कथानक 'म' पात्रकै सेरोफेरोमा अडिएको छ र उसले नै सम्पूर्ण घटनाहरूको वर्णन गरेका कारण यस उपन्यासमा केन्द्रीय आन्तरिक दृष्टिबिन्दुको प्रयोग भएको छ ।

४.१२.६ सारवस्तु

लीलावती उपन्यासमा एउटा जागिरे जीवन व्यतीत गरिरहेको 'म' पात्रको जीवनवृत्तलाई समातेर उसले लीलाको मृतआत्मालाई सम्झना गरेर लेखेका पत्रहरूमाफत तत्कालीन नेपाली समाजमा देखा परेका सामाजिक, राजनैतिक, आर्थिक, भौगोलिक, शैक्षिक, धार्मिक आदि परिवेश र त्यसतर्फ देखा परेका विकृति र विसङ्गति-हरूलाई उपन्यासकारले यथोचित ढङ्गले विश्लेषण गरेका छन् । यस उपन्यासमा मानिस मर्ने बाँच्ने नभई उसको काममात्र मर्ने बाँच्ने रहेछ भन्ने कुरा देखाउन खोजिएको छ । यस्तै, राष्ट्रसेवामा सम्पूर्ण नेपालीले भाग लिनुपर्छ अनि मात्र समुन्नत राष्ट्रको निर्माण हुनसक्दछ भन्ने कुरा देखाउनु यस उपन्यासको प्रमुख अभीष्ट रहेको छ । कुनै कुरा पाउनु मात्र ठूलो कुरा नभई त्यसलाई दीर्घकालसम्म बचाउनु चाहिँ ठूलो कुरा हो र हामीले के गर्ने भन्दा पनि कसरी दीर्घजीवी बन्ने भन्ने कुरा सोच्नुपर्दछ भन्ने सन्देश यस उपन्यासले दिएको छ । मानिस हुनुको सबैभन्दा महत्त्वपूर्ण कुरो असल हृदय र असल व्यवहार नै रहेछ र तिनै कारणबाट मात्र मानव मरेर गए पनि सदाका लागि बाँचिरहन सक्दोरहेछ भन्ने भाव सम्प्रेषण गर्नु यस उपन्यासको मूलभूत उद्देश्य हो । मृत आत्मालाई सम्भेर उसका असल गुणको पारख गर्नु यस उपन्यासको मूल ध्येय हो र सारवस्तु पनि । यसैगरी यस उपन्यासको मूल उद्देश्य भनेको लीलावती गुरुङ्गलाई समग्र राष्ट्रमा नै एक महामानवका रूपमा चिनाउनु हो । उनका विशिष्ट गुणहरूलाई समाजसमक्ष प्रकाश पार्नु, यसैको प्रसङ्गमा यहाँ भएका राम्रा-नराम्रा कामको चर्चा-परिचर्चा गर्नु, हालको समाजसँग लीलाको तुलना गर्नु, लीलालाई नायिका बनाइनु, उसका माध्यमबाट कथा र उपकथाहरूको सिर्जना

गर्नु र लीलालाई माध्यम बनाएर 'म' पात्रद्वारा यहाँका यावत घटनाहरूको यथार्थ प्रस्तुति गर्नु आदि उद्देश्य लिएर नै उपन्यासकारले लीलावती उपन्यासको लेखन कार्य गरेका हुन्, जुन कुरो उपन्यास पढेपछि छर्लङ्ग हुन्छ ।

४.१२.७ भाषा

लीलावती उपन्यास भट्ट हेर्दा पत्रहरूको सङ्गालोजस्तो देखिए तापनि यसले औपन्यासिक स्वरूप प्राप्त गरेको छ । नेपालका तत्कालीन समयका समसामयिक घटनाहरूलाई समेटेका कारण यसमा सरल, स्वभाविक र आकर्षक भाषाका माध्यमबाट तिनै घटना अनुरूपका शब्दावलीको प्रयोग गरिएको छ । यसमा पनि विषय र पात्र अनुकूलकै भाषाले प्राथमिकता पाएको छ । नेपाली जनजीवनमा प्रचलित सामान्य बोलचालको भाषा प्रयोग गरिएका कारण उपन्यासमा सरलता उत्पन्न भएको छ । यसमा सामान्य पाठकका लागि पनि बोधगम्य हुने खालको भाषाको प्रयोग गरिएको छ । उपन्यासकारका अन्य उपन्यासहरूको तुलनामा यस उपन्यासको भाषा छोटो, छरितो र सुबोध्य रहेको छ । यसमा संवादात्मकता भन्दा बढी विश्लेषणात्मकता पाइन्छ । संवादहरूको प्रयोग न्यून मात्रामा गरिएको भए तापनि ती संवाद सरल र रोचक छन् । थोरै भएपनि संवादको प्रयोगले पाठकलाई एकोहोरो वर्णनबाट मुक्ति दिलाएर कथानकलाई गति दिँदै चरित्राङ्कन गर्नमा सहयोग पुऱ्याएको छ । ठाउँ-ठाउँमा विचलनयुक्त भाषाको प्रयोग गरिए तापनि पदसङ्गति मिलेका वाक्यहरूको प्रयोगले उपन्यासको भाषा काव्यात्मक बनेको । यस उपन्यासमा नेपाली भाषाका सरल शब्दहरूका साथै कलेज, डलर, टायर, नर्स, हस्पिटल, कीङ् (King), लेफ्टिनेन्ट, हस्पिक, "Hospital for people who are dying" जस्ता अङ्ग्रेजी स्रोतका आगन्तुक शब्दहरूको प्रयोग गरिएको छ । उपन्यासमा सन्दर्भ अनुकूल पारी अधिक मात्रामा नेपाली उखान र टुक्काहरूको प्रयोग गरिएको छ भने एकाध ठाउँमा हिन्दी उखानको पनि प्रयोग गरिएको छ । यिनले यथार्थको छाप छोड्दै उपन्यासको भाषालाई आलङ्कारिक र काव्यात्मक बनाएका छन् । उपन्यासमा प्रयुक्त उखान र टुक्काहरू यसप्रकार छन् : मासको गोडा घोटी तिलको गोडा फोरी (पृ. ४), दुनो सोभ्याउनु (पृ. ५), पछि आउने माझमा सुत्ने (पृ. ७), दुई ढुङ्गाको तरुल भैँ हुनु (पृ. १७), ठट्टा लट्टा पर्नु (पृ. २२), दिन दुई गुणा रात चौगुणा बढ्नु (पृ. ४९), "कौन पुछ्छे खेशरीका दाल" (हिन्दी उखान, पृ. ५२), साइनो न सपना (पृ. ५३), चेतबाबा काँशी (पृ. ७३), तरवारको धारमा हिँड्नु (पृ. ७६), "जिउँदो पितृ माड छैन परे पितृ फाँड" (पृ. ८०), आफू ताक्छ मूढो बन्चरो ताक्छ घुँडो (पृ. ८१), खान्कीभन्दा बान्की राम्रो (पृ. ८२), पढेरभन्दा परेर जानिन्छ (पृ. ८५), बकुल्लाका बथानमा कौवा (

पृ. ९६) आदि । प्रस्तुत उपन्यासमा 'याहु' जस्तो आश्चर्यसूचक शब्द, हिक्क-हिक्कजस्तो अनुकरणात्मक शब्द र "पल भर के लिए कोही हमें प्यार करले भुटा हि सही (पृ. २०)" जस्तो हिन्दी गीतको पनि प्रयोग गरिएको छ । यिनले उपन्यासलाई नौलो बान्की प्रदान गरेका छन् । ठाउँ-ठाउँमा प्रयोग गरिएका भिन्न-भिन्न शीर्षकका गीत र कविताहरूले उपन्यासको भाषालाई काव्यात्मक बनाएका छन् । यस उपन्यासको प्रारम्भ र अन्त्य पनि गीतबाट नै भएको छ ।

विवेच्य उपन्यासमा प्रयुक्त चिठीको उदाहरण -

मिति :- २०६१/८/१७

स्नेही सखी लीला ! तिमिले यो संसार छाडेको पनि भण्डै सैंतीस वर्ष भइसकेको छ । तर यसले लगाएको घाउ अहिलेसम्म पनि पुरिएको छैन । मानिस जन्मेपछि मर्छ अथवा मर्ने पछि । यो शाश्वत सत्य हो, तर तिम्रो मृत्यु अल्पायुमै भयो, जुन असामयिक र अकल्पनीय थियो । त्यसैले मलाई अत्यन्त पीडा भएको छ । ...

ल त लीला ! टुटेफुटेका शब्दसुमनले आत्मीय श्रद्धाञ्जली अर्पण गर्दै आजलाई तिमिसँग विदा लिन चाहन्छु ।

तिम्रो बैगुनी साथी

भक्तबहादुर नेपाली

भरतपुर, चितवन (पृ. १-१३) ।

उपन्यासमा प्रयोग गरिएको व्यङ्ग्यात्मक भाषा यस्तो छ - "यिनीहरूलाई पढाउने गुरुले घुस खाने विद्यामात्र सिकाएछन् कि क्या हो (पृ. ५) ?"

संवादात्मक भाषाको प्रयोगले उपन्यासलाई नाटकीय बनाएको छ, जस्तै -

'म' पात्र - "पैसा नभए दिनमा यता-उता मद्यत मागेको भए त जुट्थ्यो होला नि । अहिले राति एकलै रोएर पैसा बर्सन्छ त ?"

रामबाबु - त्यसो त अस्पतालका कर्मचारी दयालक्ष्मी वैद्य, बी.बी. पण्डित र भोला सिवाकोटीले हारगुहार गरी रु. १२००।०० चन्दा पनि उठाइदिए ।

‘म’ पात्र - “फेरि के चाहियो र के साइत हेरेको त ? खुरुक्क बाबुको सद्गति गरे भइहाल्थ्यो नि ! किन रोइरहनु परेको त ?”

रामबाबु - “हजुर, जलाउन घाट कसरी लाने ? त्यही त पन्यो समस्या, तीन दिनदेखि यातायात बन्द छ । ... । अहिले यहाँ सबै काना र बहिरा भएका छन् (पृ. ३१) ।”

गीतको प्रयोगले उपन्यासमा अभि रोचकता थपिएको छ, जस्तै -

मानिसले मानिसलाई मानिस देखे हुन्थ्यो ।

समता र न्याय पाए मान्छे किन रुन्थ्यो ?

गरिबको पनि एउटा भईदिए घर,

किन हुन्थ्यो दुःख पीर किन हुन्थ्यो डर (पृ. ४४) ?”

यो गीतले मानवतावादी सन्देश प्रवाहित गरेको छ ।

लीलावती उपन्यासमा स्वर्गीय जनकवि गोकुल जोशीको श्रद्धाञ्जली दिँदा केवलपुरे किसानले लेखेको कविताको एक टुक्रा उद्धरण गरिएको छ -

“गोकुल तिमि मरेर गयो म भने जिउँदै छु,

कोठामा बसी फाटेको लुगा सियोले सिउँदै छु ।

ती बेला मैले ती तिम्रा कुरा केही पनि मानिन,

त्यति नै बेला गइहाल्छौं भन्ने केही ठान्दै ठानिन (पृ. २) ॥”

त्यसैगरी व्यासले दुई शब्दमा व्यक्त गरेको अठार पुराणको सारलाई पनि प्रस्तुत उपन्यासमा संस्कृत श्लोकमा उद्धृत गरिएको छ -

“अष्टादस पुराणेषु व्यासस्य वचनं द्वयम्

परोपकाय पुण्याय पापाय परपीडनम् (पृ. ५८) ।”

प्रस्तुत उपन्यासमा विचलनयुक्त भाषिक प्रयोग गरेर आलङ्कारिकताको समेत सिर्जना गरिएको छ । विचलनयुक्त भाषिक प्रयोगका केही उदारहणहरू विदेशी गीतको रन्कोसँग फन्को मारिरहेका छन् नेपालीहरू (पृ. २५) । ती घटनाले प्रमुखता पनि पाएका छन् छापाहरूमा (पृ. ४७), लीला ! तिमी हामी धुमधाम खुसी मनाऔं हामी प्यारी दिदी नीरकला जीवित भएकोमा (पृ. ५९) । कपाल कालो त रंगाएर पनि पार्न सकिन्छ तर दैनिक कार्यमा एउटा युवा भैं सरिक हुन त मनोबल चाहिन्छ र चाहिन्छ त्याग र बलिदानी भावना (पृ. ६६-६७) आदि ।

लीलावती उपन्यासको भाषा सरल, सहज र सम्प्रेष्य प्रकारको हुँदा-हुँदै पनि यसको भाषाका सम्बन्धमा केही कमजोर पक्षहरू रहेका छन् । यसमा कहीं कतै विचलनयुक्त भाषाको प्रयोग गरिएको देखिन्छ । ह्रस्वदीर्घ सम्बन्धी नियममा एकाध ठाउँमा त्रुटिहरू रहन गएका देखिन्छन् । कहींकतै चिह्न प्रयोगमा पनि त्रुटि देखिन गएका छन् । उपन्यासकारका पूर्ववर्ती उपन्यासहरूमा भन्दा यसमा परिष्कृत र परिमार्जित भाषाको प्रयोग गरिएको छ । एकाध ठाउँमा भाषिक र व्याकरणगत त्रुटिहरू त रहेकै छन् तापनि सामाजिक स्तर अनुरूपकै कथ्य भाषाको प्रयोगले उपन्यासमा सहजताको सिर्जना गर्दै उपन्यासलाई जीवन्त बनाएको छ । यी विविध भाषिक विशेषताहरूका कारण यस उपन्यासको भाषा सरल, रोचक, सम्प्रेष्य एवं प्रभावकारी रहेको पाइन्छ ।

४.१२.८ प्रतीक र बिम्ब

लीलावती शीर्षक अभिधात्मक रहेकोले यसमा प्रतीकात्मक आयोजनालाई त्यति महत्त्व दिइएको छैन । यो उपन्यासको शीर्षकले अभिधात्मक अर्थ बहन गरे तापनि यसमा भावनाका वेगले यताउता हुत्याउनु, नैतिकता रसातल पुग्नु, तस्वीर भलभली नाच्नु, सेतो हात्ती, चितवनले काँचुली फेर्नु, सम्भनाका सन्देशहरू हावाका तरङ्गमार्फत पठाउनु, भावनाका लहरीमा बग्नु, रन्कोसँग फन्को मार्नु, हृदयमा बलियो आसन जमाएर बसेको मूर्ति, मूर्ति मुसुमुसु हाँस्नु, घाँटीमा अड्किएको तातो पिंडालु भैं हुनु, समय अधि-अधि दौडनु, लीलारूपी उषा, लीलालाई उदयमान सुनौलो विहानीका रूपमा हेर्नु, सन्ध्याको कालो पखेटाले ढाक्नु, माया र ममताको विरुवा भाँगिनु आदि विभिन्न प्रकारका बिम्बहरूको प्रयोग यस उपन्यासमा गरिएको छ । यिनको प्रयोगले उपन्यासलाई आलङ्कारिक बनाउन खोजेको छ । प्रस्तुत उपन्यास अभिधार्थमा जति सबल छ प्रतीक प्रयोगमा त्यति सबल देखापर्दैन, तर पनि बिम्बहरूको प्रयोगमा प्राचुर्य देखिएकाले उपन्यास औचित्यपूर्ण नै बनेको छ ।

४.१२.९ गति र लय

लीलावती उपन्यासमा उपन्यासकारले अतीतका घटनाहरूलाई वर्तमानीकरण गरेका छन् । उनले प्रथम पुरुष पात्र 'म' पात्रका जीवनभोगाइलाई वर्णन गर्ने क्रममा बढी मात्रामा वर्णन र विश्लेषण पद्धतिलाई अपनाएका छन् भने कम मात्रामा संवादको पनि प्रयोग गरेका छन् । उपन्यासमा पात्रको अधिक प्रयोग गरिए तापनि ती पात्रहरू वर्णनात्मक, संस्मरणात्मक र विश्लेषणात्मक रहेकाले गतिमा तीव्रता नै थपिएको छ । उपन्यासकारले 'म' पात्रका भिन्न-भिन्न दिनका घटनाहरूलाई विभिन्न शीर्षक र उपशीर्षकमा विभाजन गरेर प्रस्तुत गरेका छन् । यसरी शीर्षकैपिच्छे फरक-फरक घटना, काल र क्रियाको प्रस्तुतीकरण गरिएको हुँदा गतिले तीव्रता पाएको छ । उपन्यासमा नामोच्चारण मात्र गरिएका पात्रहरूसँग जोडिएर आएका घटनाहरूका प्रस्तुतिमा कथानकको गति प्रायः मन्द नै देखा पर्दछ । पाठकहरूलाई नयाँपन दिनका लागि उपन्यासकारले संस्मरणात्मक, वर्णनात्मक र संवादात्मक पद्धतिको प्रयोग छिटो-छिटो गरेका छन् । छोटो-छोटो वाक्य र पात्र अनुकूलको भाषाशैली आदिका प्रयोगले कथानकको गतिमा तीव्रता ल्याएका छन् ।

यस उपन्यासमा बिम्बात्मक प्रयोगले आन्तरिक लयको मोहकता सिर्जना गरेको छ भने भाषागत मिठासबाट पनि ध्वनिगत लयको सिर्जना भएको छ । लीलाचोकको नामकरण कतै लीलाकै नामबाट त गरिएको होइन ? भन्ने जिज्ञासाले 'म' पात्रमा कुतूहलता पैदा गराएको छ । त्यसैगरी रेडियोबाट वि.पी. खत्तम भएको समाचार सुन्दा र नीरकलालाई भेट्न जाँदा पनि 'म' पात्रमा कुतूहलता जागेको छ । द्वन्द्व र कुतूहलताको समुचित विन्यासबाट उपन्यासमा लयको सिर्जना हुन पुगेको छ । आलङ्कारिक, व्यङ्ग्यात्मक र पद्यात्मक प्रस्तुतिले उपन्यासमा जीवन्तता भरेका छन् । समग्रमा यो उपन्यास गतिको उतार-चढावसँगै लयको सिर्जनामा पनि सफल रहेको छ ।

४.१२.१० शीर्षकप्रयोग

लीलावती एक शब्दे शीर्षक भएको उपन्यास हो । लीलाको शाब्दिक अर्थ १- देवी देवताको अवतारको चरित्र वा तिनको गुणगान, देवताको चरित्र, २- ईश्वरको माया, दैवी खेल, मायावी चरित्र, अनौठो चरित्र, ३- अनौठो गतिविधि वा अभिनय, अनौठो कला, चर्तिकला, ४- आमोदप्रमोद, मनोरञ्जनको गतिविधि, ५- भोगविलास (अधिकारी र भट्टराई, २०६३ : ८८१) भन्ने हुन्छ, तर यहाँ यी कुनै पनि अर्थलाई नलिई लीलावती भनेर एउटी नारी चरित्रलाई इङ्गित गरिएको छ, तसर्थ यसको शीर्षकविधान आफैमा अभिधार्थक रहेको छ । प्रस्तुत उपन्यासमा प्रमुख स्त्री पात्र लीलावती

गुरुङ्गलाई असल, चरित्रवान र एक महामानवका रूपमा उपस्थित गराएर उसका असल व्यवहारको पारख वा सम्झना र आदर्श विचारको महिमागान गरिएकोले लीलावती शीर्षक र उपन्यासको कथका बीचमा सामञ्जस्यता पाउन सकिन्छ । लीलावतीलाई समग्र राष्ट्रमा नै एक महामानवका रूपमा चिनाउने उद्देश्यले यो उपन्यास लेखिएका कारण उद्देश्यअनुरूप उपन्यासको शीर्षक सार्थक रहेको देखिन्छ । यसैगरी लीलाकै माध्यमबाट मानवता र राष्ट्रप्रेमलाई अत्यन्तै सटिक तरिकाबाट स्पस्ट्याइएको यो उपन्यास लीलाकै आदर्शगानको सेरोफेरोमा घुमेको छ । यस आधारबाट हेर्दा पनि यस उपन्यासको शीर्षक प्रयोगमा सार्थकता रहेको देखिन्छ ।

परिच्छेद-पाँच

भक्तबहादुर नेपालीका उपन्यासहरूको समाजपरक विश्लेषण

५.१. समाजपरक समालोचनाको परिचय

साहित्यकार समाजको एक अभिन्न अङ्ग हो । उसले देख्ने र भोग्ने वस्तु पनि समाज नै हो । परिणामस्वरूप साहित्यमा समाज हुन्छ र सामाजिक दृष्टिबाट नै साहित्यिक कृतिका समालोचना गर्नुपर्छ भन्ने अवधारण समाजपरक समालोचना हो । यो समालोचना समाजसापेक्ष हुन्छ र यसको अध्ययनको कन्द्रबिन्दु सामाजिकता हुन्छ । समाजले साहित्यकारमा कति प्रभाव पार्‍यो, साहित्यकारले आफ्नो रचनामा के, कसरी, कतिसम्म समाजको चित्रण गर्न सक्यो, कृतिले समाजमा कति प्रभाव पार्न सक्यो, समाजले कृतिमा कति प्रभाव छाड्न सक्यो, कृतिकारको सामाजिक परिवेश तथा अवस्था कस्तो रह्यो, कृतिको विषयवस्तु समाजसँग सम्बन्धित भयो कि भएन, भाषाशैलीको समाजसँग सम्बद्धता छ कि छैन ? भन्ने कुराहरूको व्यापक शोधखोज र लेखाजोखा गर्नु यस समालोचनाको कार्य हो । समाजपरक समालोचनाको आधारभूमित मार्क्सवाद हो । मार्क्सवादको सिद्धान्तबाट अनुप्राणित यस समालोचना प्रणालीले सामाजिक परिवर्तन गर्ने दृष्टिबाट सृष्टि र समाजको विश्लेषणात्मक अध्ययन गर्दछ । सामाजिक दृष्टिबाट साहित्यिक कृति तथा कृतिकारको अध्ययन, विश्लेषण तथा मूल्याङ्कन गर्ने पद्धतिलाई समाजपरक समालोचना प्रणाली भनिन्छ (शर्मा र लुइँटेल, २०६१:१२६) । समाज, साहित्य र साहित्यकारका बीच के-कस्तो सम्बन्ध छ भन्ने देखाउँदै विषयवस्तु, भाषाशैली, शिक्षा समेतका आधारमा कृतिको सामाजिक पक्षको लेखाजोखा गर्नु समाजपरक समालोचनाको खास कार्य हो । कला, साहित्य केवल व्यक्ति कलाकारको आत्मगत निजी अभिव्यक्ति मात्र होइन र यो शून्यमा सिर्जना हुन पनि सक्दैन । प्रत्येक व्यक्तिमा सामाजिक पर्यावरणको प्रभाव प्रशस्त रहन्छ । तसर्थ, प्रत्येक साहित्यकार कुनै न कुनै देश र कालमा रहेको हुन्छ । साहित्यकार अडेको नै पर्यावरण नै समाज हो । समालोचनाको समाजशास्त्रीय सम्प्रदायले यही सामाजिक सन्दर्भमा कलाकृतिको अध्ययन गर्न चाहन्छ (त्रिपाठी, २०५८:१४८-१४९) । यसले समाजभन्दा भिन्न रहेर साहित्यको कल्पना गर्दैन । समाजशास्त्रीय समालोचनाको काम हो - साहित्यमा व्यक्ति, सामाजिक सम्बन्ध, कार्यव्यापार, क्रियाप्रतिक्रिया, आदानप्रदान आदिलाई व्यवस्थित ढङ्गले देखाउनु (गौतम, २०५९:१३२) । अतः साहित्यको समाजशास्त्रको मूल अभीष्ट समाजसित साहित्यको सम्बन्धको खोजी गर्नु हो ।

समाजपरक समालोचनाको इतिहासलाई हेर्दा यसको प्रारम्भ ईशाको अठारौं शताब्दीमा भिकोले होमरका कृतिको अध्ययनको आधारमा ग्रीक समाजको विवेचना गरेदेखि नै पाश्चात्य समालोचनामा सामाजिक दृष्टिकोण थालिएको कुरा एडमन्ड विल्सनले बताएका छन् (त्रिपाठी, २०५८:१४९) । विकोपछि जर्मन दार्शनिक एवं समालोचक जे.जी. हर्डरले यस पद्धतिलाई अगाडि बढाएका छन् । उनले विभिन्न नाटककारका कृतिहरूको समाजपरक अध्ययन गरेका छन् । यस दिसामा अभै गहकिलो कदम उन्नाइसौं शताब्दीका फ्रान्सेली समालोचक एच.ए.टेनले चालेका छन् । उनले *जाति*, *पर्यावरण* र *क्षण*को सिद्धान्त प्रतिपादन गर्दै समालोचनामा सामाजिक दृष्टिकोणलाई फराकिलो बनाएका छन् । यसै पृष्ठभूमिमा यसले बीसौं शताब्दीमा आएर कार्लमार्क्सका राजनैतिक, आर्थिक दर्शन एवं दृष्टिकोणबाट फस्टाउने अवसर अझ बढी पाएको देखिन्छ । यहीबाट समाजपरक समालोचनाको दुई धार स्पष्ट रूपमा देखा परे : (१) समाजपरक समालोचनाको मार्क्सवादी धार (प्रगतिवाद) र (२) समाजपरक समालोचनाको गैरमार्क्सवादी धार ।

यहाँ भक्तबहादुर नेपालीका उपन्यासहरूको गैरमार्क्सवादी समाजपरक अध्ययन गरिएको छ । यसको लागि टेनको *जाति*, *पर्यावरण* र *क्षण*को सिद्धान्तलाई मुख्य आधार बनाइएको छ । त्यसैगरी नेपालीका उपन्यासहरूको कृतिको समाज, कृतिकारको समाज अनि पाठक र उसको समाजको अध्ययन पनि यहाँ गरिएको छ ।

५.२ नेपालीका उपन्यासहरूको गैरमार्क्सवादी अध्ययन

समाजपरक समालोचनाको गैरमार्क्सवादी धाराको विकास विको, सेन्ट ब्यु, हर्डर आदि हुँदै अगाडि बढेको छ । यस धाराले सामाजिक जीवनका हास, विकृति र नग्नताको चित्रण गर्दछ । यसले निम्न वर्गको जीवनका पीडा र दुर्दशाको समेत चित्रण गर्दछ । यस अनुसार समाजपरक समालोचनाको गैरमार्क्सवादी धारा जीवनका यथार्थको नजिक रहेको छ । यसले समाजलाई दर्पणका रूपमा हेर्ने र सामाजिक यथार्थको वस्तुपरक चित्रण गर्ने गर्दछ । समाजपरक समालोचनाको व्यापक सैद्धान्तिक सन्दर्भ प्रस्तुत गर्ने समालोचक हिप्पोलिट टेन हुन् । उनी सामाजिक दार्शनिक व्यक्तित्व हुन् । जाति, पर्यावरण र क्षण उनको समाजपरक समालोचना सम्बन्धी शक्तिशाली सिद्धान्त हो । टेन व्यक्तिभन्दा बढी *जाति*, *पर्यावरण* र *क्षण*को सन्दर्भबाट साहित्यको मूल्याङ्कन गर्ने समालोचक हुन् । उनी सामाजिक समालोचनाका प्रथम उल्लेख्य सिद्धान्तकार पनि हुन् । कुनै पनि प्रजाति, कुनै पनि परिवेश र कुनै पनि युगका कारण साहित्यिक कृति र साहित्यकारमा भिन्नता हुन्छ भन्ने मान्यता टेनले

अगाडि सारेका छन् । टेनको प्रजातिको तात्पर्य राष्ट्रियतासँग, युग समयसँग र क्षण परिवेशसँग सम्बन्धित छ । उनले कृतिको सिर्जनामा जाति, युग र क्षणको संयोजन हुने हुनाले समालोचना पनि सोही बमोजिम गर्नुपर्छ, भन्ने मान्यता अगाडि सारेका छन् । सामाजिक घटनाहरूको अभिव्यक्तिस्वरूप सृजित साहित्य सामाजिक उत्पादनकै अभिन्न अङ्ग हुने हुनाले साहित्यलाई समाजबाट अलग्याएर हेर्न सकिन्न भन्ने मान्यता टेनको रहेको छ । टेनले कृति रचिएका युगको पर्यावरणको आधारमा कृतिको अध्ययन गरी मूल्याङ्कन गर्नुपर्ने धारणा प्रस्तुत गरेका छन् (शर्मा र लुईटेल, २०६१:१२८) । टेनद्वारा प्रस्तुत जाति, पर्यावरण (युग) र क्षणका आधारमा भक्तबहादुर नेपालीका उपन्यासहरूको विश्लेषण यसप्रकार गरिएको छ ।

५.२.१ जाति

मानव समूहका विभिन्न जातजातिको मिश्रणबाट समाज बन्दछ र त्यसै समाज भित्रको एक सदस्यका रूपमा कृतिको लेखक पनि पर्दछ । संसारका हरेक जातजातिहरूको आ-आफ्नै सांस्कृतिक, धार्मिक र ऐतिहासिक परम्परा हुन्छ, आफ्नै रीतिरिवाज र कलागत मूल्य हुन्छ अनि हुन्छ आफ्नै जीवनको आदर्श । यी सबै विशेषताहरू हरेक जातिको जीवनमा अविभाज्य रूपमा रहेका हुन्छन् । कृति लेखकको सामाजिक संचेतनाको अभिव्यक्ति भएको हुनाले त्यसमा केही न केही रूपमा प्रभाव परी नै हाल्छ । टेनले जाति अन्तर्गत व्यक्तिगत रूपमा रहेका रहज एवं वंशानुगत विशेषता, व्यक्तिको शारीरिक संरचना तथा मानसिक बनावटको चर्चा गरेका छन् । कृति लेखकको सामाजिक अनुभव र व्यक्तिगत जीवन भोगाइको अभिव्यक्ति हो । त्यसैले उपन्यासमा पनि लेखकको जातीय प्रभाव परेको हुन्छ । यसले गर्दा नै उक्त जातिको साहित्य अर्को जातिको साहित्यभन्दा भिन्न खालको हुन्छ ।

भक्तबहादुर नेपाली मानव समुदाय अन्तर्गत क्षेत्री जातका एक सदस्य हुन् । नेपाल र नेपाल बाहिरका देशहरूको संस्कृति र रीतिरिवाज एउटै नभए तापनि पात्रहरूको चयनमा नेपाल बाहिरका पात्रहरूको उपस्थिति गराइएको छ । उनका उपन्यासहरूमा खासगरी पञ्चायती शासन व्यवस्था, पञ्चायती चुनवमा भएका धाँधली, त्यतिबेला अनाहकमा मान्छेलाई जेलमा जाकिएका सन्दर्भ, भारतले केही नेपाली राजनीतिज्ञका मिलेमत्तोमा नेपाली नदीहरू हत्याएको प्रसङ्ग र वामपन्थी शक्तिले त्यस विषयमा गरेको विरोध, भारतले नेपाललाई नाकाबन्दी गरेको कुरा, वामपन्थीले भूमिगत रूपमा खेलेको भूमिका, उच्चवर्गले निम्न वर्गलाई गर्ने अन्याय र शोषण, ठूला कर्मचारीले साना कर्मचारीलाई दिने यातना, पुरुषले महिलालाई हेप्ने प्रवृत्ति, ठूलो राष्ट्रले सानो राष्ट्रलाई गर्ने

थिचोमिचो, नारी तथा गरिब वर्गका मान्छेहरूले भोग्नुपरेका पीडा आदि विषयमा पर्याप्त मात्रामा प्रकाश पारिएको छ । उपन्यासकार स्वयं क्रान्तिमा विश्वास राख्ने व्यक्ति भएकाले उनले आफ्ना उपन्यासहरूमा साहसी पात्रहरूलाई उपस्थित गराएका छन् । बूढो-पुरानो पुस्ता र नयाँ पुस्ताको संयोजन गराई पात्रचयन गर्नु उनको विशेषता नै हो । जेलभित्र उपन्यासमा गरिब परिवारमा हुर्केको बलबहादुर आर्थिक समस्या समाधान गर्ने सिलसिलामा मूर्ति चोरी गर्ने जस्तो खराब कार्यमा लागेको छ । त्यस्तै नेपाली पनि आई.कम्. को पढाइलाई छोडेर घरायसी आर्थिक समस्या समाधान गर्ने सोचका साथ नोकरीमा संलग्न भएका थिए । तर उनले गलत कार्य चाहिँ गरेका थिएनन् । उनका केही उपन्यासहरूमा नेवारी भाषा र संस्कृतिको प्रयोग हुनुका पछाडि नेपाली हुर्केको समाजको प्रभाव परेको हो । उपन्यासमा उनले अङ्ग्रेजी, हिन्दी, उर्दू आदि आगन्तुक भाषाको प्रयोग गर्नु चाहिँ उनी ती भाषामा जानकार हुनुको प्रमाण हो । पात्रचयन गर्ने सिलसिलामा नेपालीले नेपाल बाहिर पनि आँखा लगाएका छन् । जसमा अग्रवाल दम्पति, नरसिंहे, सरीताजस्ता भारतीय नागरिक, जेनी अमेरिकी नागरिक र सलिम इराकी नागरिक पर्दछन् । यिनीहरू लेखकका जातका रहेका छन् र उनीहरूले आफ्नो क्षेत्रीय धर्मअनुसार साहसिकताको प्रदर्शन गरेका छन् । उज्यालो गाउँ र नेपाली आमा गरी दुईओटा उपन्यासमा शीला थापालाई प्रमुख पात्रका रूपमा उपस्थित गराउनुले पनि उपन्यासकारले आफ्नै जातलाई प्राथमिकता दिएको स्पष्ट देखिन्छ । त्यसैगरी शैलेस कुँवर, भुँडे कार्की, गुणेन्द्रब. खत्री, कृष्णब. खत्री आदि पात्रहरूले पनि क्षेत्री जातकै प्रतिनिधित्व गरेका छन् । उज्यालो गाउँ उपन्यासमा जगवीरे सार्कीलाई पात्र बनाउनुले पनि उनले परम्परागत मूल्य-मान्यतालाई तोड्न खोजेको अनुभव हुन्छ । उनले यथास्थानमा च्याप्टिरहन चाहने च्याप्टा पात्रहरूभन्दा परिवर्तनका दिसातिर धकेलिन चाहने गोला पात्रहरूको प्रयोग उपन्यासमा अधिक मात्रामा गरेका छन् । त्यसैले समाजलाई परिवर्तनका दिसातिर धकेल्न चाहिने पात्रहरूको खोजीका निमित्त स्वदेश तथा विदेशका विभिन्न जाति, धर्म, उमेर, वर्ग, पेसा, लिङ्ग आदिका पात्रहरूतिर भक्तबहादुर नेपालीले आँखा लगाएका छन् (गिरी, २०५३:११६) । उपन्यासमा संलग्न गरिएको विषयवस्तु र नेपालीले भोगेका समाजको यथार्थ पनि उस्तै-उस्तै देखिन्छ । भूतको ओखती उपन्यासको खलनायक पात्र गणेशप्रसाद खराब प्रवृत्तिको देखिन्छ । उनका प्रायशः सबै उपन्यासहरूमा नेपाली संस्कृति र रहनसहनको चित्रण पाउन सकिन्छ । नेपाली समाजमा फस्टाउँदै गरेको प्रेमविवाहको उदाहरण सबैभन्दा बढी उनको उज्यालो गाउँ उपन्यासमा पाउन सकिन्छ ।

५.२.२ पर्यावरण (युग)

साहित्यकार जुन युगमा बाँचेको हुन्छ त्यस युगको आफ्नै सामाजिक समस्या, सांस्कृतिक मान्यता एवं विश्वास हुन्छ । यिनै समस्या, मान्यता एवं विश्वासलाई समग्ररूपमा पर्यावरण वा युग भनिन्छ (शर्मा र लुइँटेल, २०६१:१२९) । साहित्यकार आफू जन्मेको समय देखि नै आफ्ना वरपरका युगबाट प्रभावित भइरहेको हुन्छ । उसले तिनै प्रभावहरूलाई ग्रहण गरी साहित्यिक कृतिको लेखनकार्य गर्दछ । अर्थात् साहित्यकारले आफू बाँचेको परिवेशको समकालीन यथार्थको प्रयोग आफ्नो कृतिमा गर्दछ । परिवेश दुई किसिमका हुन्छन् - (१) भौतिक र जलवायवीय (२) सामाजिक (गौतम, २०५९:४२) । कृतिको भौतिक र जनवायवीय वातावरणलाई बाह्य तथा मुख्य परिवेश भनिन्छ भने सामाजिक वातावरणलाई आन्तरिक वा गौण परिवेश भनिन्छ । उपन्यासमा वर्णित घटनाहरू घट्ने र पात्रहरू खेल्ने पृष्ठभूमि नै परिवेश भएकाले यसको कृतिमा ठूलो महत्त्व हुन्छ (वन, २०६४:८८) ।

भक्तबहादुर नेपाली ललितपुर जिल्लाको लामाटार गा.वि.स. मा जन्मिएर त्यहीँको गाउँले परिवेशमा हुर्किएका लेखक हुन् । उनले ललितपुरमा जन्मिएर पनि आफ्नोआसपासको जिल्ला काठमाडौँलाई आफ्ना सबैजसो उपन्यासका परिवेशमा समेटेका छन् । उनले आफ्ना सातओटै उपन्यासहरूमा प्राकृतिक र सामाजिक परिवेशको चित्रण गरेका छन् । उनका प्रायः सबै उपन्यासहरूमा आफूले भोगेको स्थानिक र कालिक परिवेशको चित्रण गरिएको छ । जेलभित्र उपन्यासमा मुख्यगरी काठमाडौँ उपत्यका भित्रको एउटा भद्रगोल जेललाई स्थानिक परिवेशको रूपमा चित्रण गरिएको छ । यसमा निर्दलीय पञ्चायती व्यवस्थामा जेलभित्र रहेका विभिन्न कोठाहरूलाई विशेष रूपमा प्रयोग गरिएको छ । काठमाडौँ भन्दा बाहिरको स्थानिक परिवेशमा सिन्धुपाल्चोक, काभ्रेपलाञ्चोक मुख्य रूपमा आएका छन् । छिमेकीको भूत उपन्यासले समेटेको युगभनेको तीस बर्से पञ्चायती शासन व्यवस्थाको अन्त्य र बहुदलीय प्रजातान्त्रिक व्यवस्थाको प्रारम्भ बीचको सङ्क्रमणकालीन युग हो । यसमा नेपाल, भारत र चीनको तत्कालीन वातावरणलाई परिवेशका रूपमा समेटिएको छ । यसमा मुख्य गरी काठमाडौँ जिल्लालाई स्थानिक परिवेशको रूपमा चित्रण गरिएको छ । काठमाडौँका विभिन्न स्थानहरू र यसभन्दा बाहिरका स्थानहरूमा काँशी, भारत, लखनऊ, हेटौँडा, बुटवल, नारायणघाट, विराटनगर, दाङ्ग आदि स्थानहरू पनि मुख्य रूपमा नै आएका छन् । यस उपन्यासले राजनीतिक परिवेशलाई पनि आफ्नो मुख्य क्षेत्र बनाएको छ । **उज्यालो गाउँ** उपन्यासले

२०३८ सालको राष्ट्रिय पञ्चायतको निर्वाचनदेखि बहुदलीय प्रजातान्त्रिक व्यवस्थाको पुनर्वहाली पछि २०४८ सालको आमनिर्वाचन सम्मको युगलाई समेटेको छ । यस उपन्यासमा मुख्य गरी सिन्धुपाल्चोक जिल्लाको ग्रामीण क्षेत्रलाई स्थानिक परिवेशको रूपमा चित्रण गरिएको छ । यस जिल्लाभित्र पनि पिस्कर, लामो साँधु, बाह्रवीसे लगायतका विभिन्न ठाउँलाई विशेष रूपमा प्रयोग गरिएको छ । सिन्धुपाल्चोक भन्दा बाहिरको स्थानिक परिवेशमा काठमाडौं उपत्यकाका तीनओटै सहरका विभिन्न स्थानहरू, भारतका विभिन्न स्थानहरू, भापा, दोलखा आदि स्थानहरू मुख्य रूपमा आएका छन् । यस उपन्यासले राजनीतिक परिवेशलाई मुख्य स्थान दिँदैस्वारा गाउँलाई नै पर्यावरणको मूल केन्द्र बनाएको छ । **नेपाली आमा** उपन्यासले नेपाल, इराक र अमेरिकाको सामाजिक, राजनीतिक तथा धार्मिक परिवेशलाई मूल आधार बनाएको छ । यस उपन्यासमा प्रयुक्त स्थानिक परिवेशमा मुख्यतः सिन्धुपाल्चोक जिल्लाको स्वारा गाउँ रहेको छ । यो गाउँ भन्दा बाहिरको स्थानिक परिवेशमा काठमाडौं उपत्यकाका विभिन्न स्थानहरू, काठमाडौं पोखरा बीचको सडक, पोखराका विभिन्न स्थानहरू, इन्द्रावती, थुमपाखर, चरिकोट, जिरी आदि स्थानहरू मुख्य रूपमा आएका छन् । **बेचिएका दिदीबहिनीको कथा** उपन्यासले वि.सं. २०५० ताकाको नेपालको राजनैतिक र सामाजिक परिवेशलाई उद्घाटित गरेको छ । यस उपन्यासमा मुख्यगरी नेपालका बराह क्षेत्र, भैंसालोटन, त्रिवेणी र कोसी व्यारेज क्षेत्रलाई स्थानिक परिवेशको रूपमा चित्रण गरिएको छ । यसका अतिरिक्त नेपालका विभिन्न जिल्लाहरू र नेपाल बाहिरका दिल्ली, बम्बै, तिब्बत, भोटजस्ता स्थानहरू मुख्य रूपमा आएका छन् । **भूतको ओखती** उपन्यासमा मुख्य गरी नेपाल देशलाई नै स्थानिक परिवेशका रूपमा चित्रण गरिएकोछ । नेपाल भित्रका गोर्खा, श्रीपुर, भरतपुर, अलकापुर, स्वारा, नयाँ गाउँ, दोर्जे गाउँ, भोटे गाउँ, जमुना पारी आदि ठाउँहरूलाई विशेष रूपमा प्रयोग गरिएको छ । नेपालभन्दा बाहिरका स्थानिक परिवेशमा भारत, चीन, पाकिस्तान, बंगलादेश, श्रीलङ्का, मालदिभ्स, भुटान एवं भारत अधिनस्त सिक्किम क्षेत्र मुख्य रूपमा आएका छन् । **लीलावती** उपन्यासमा मुख्य रूपमा चितवनलाई नै स्थानिक परिवेशको रूपमा चित्रण गरिएको छ । यो जिल्लाभन्दा बाहिरको स्थानिक परिवेशमा काठमाडौं, ललितपुर, त्रिशुली, धादिङ्ग, हेटौडा, नवलपरासी, वीरगञ्ज आदि स्थानहरू मुख्य रूपमा आएका छन् । उनका अन्य उपन्यासहरूमा भैं यसमा पनि स्वराष्ट्रप्रति अपार भक्तिभाव खन्याइएको छ । साथै, यसमा राजनीतिक विषयवस्तुलाई पनि समाहित गरिएको छ ।

५.२.३ क्षण

टेनले प्रस्तुत गरेको समाजशास्त्रीय विश्लेषणको अर्को आधार क्षण हो । क्षण भन्नाले युग विशेष अथवा कृति लेखनको समय भन्ने बुझिन्छ । लेखकले आफू बाँचेको युगबाट प्रभाव ग्रहण गरेर मात्र साहित्य सिर्जना गर्न सक्छ । साहित्यको सिर्जना जातिगत विशेषता तथा पर्यावरणगत प्रभावबाट मात्र नभई साहित्यकारका जीवनको महत्त्वपूर्ण क्षणका प्रेरणाबाट पनि हुन्छ (शर्मा र लुयँटेल, २०६१:१२९) । साहित्यकारले आफ्ना जीवनमा बिताएका विभिन्न क्षणहरू र समाजमा देखभोगेका घटना वा विषयवस्तुहरूलाई नै कथात्मक धर्मका अधिनमा रहेर अभिव्यक्त गर्दछ । तिनै घटना, विषयवस्तु र क्षणका आधारमा ऊ साहित्यिक रचनाका लागि उद्देलित र प्रेरित हुन्छ । त्यसैले साहित्यको अध्ययन गर्दा स्रष्टाको युग, समकालीन मानव सभ्यता एवं सामाजिक परिदृश्यको अनुसन्धान गर्न र सिर्जनाको युगलाई कदापि विर्सनु हुँदैन ।

नेपालीका सात ओटा प्रकाशित उपन्यासहरूमध्ये **जेलभित्र** २०३६ सालको महान जनआन्दोलनपछिको समयमा, **छिमेकीको भूत** २०४६ सालको ऐतिहासिक जनआन्दोलनको समयमा, **उज्यालो गाउँ** २०३८ सालको राष्ट्रिय पञ्चायतको निर्वाचनपछिको समयमा, **नेपाली आमा** नरसंहारकारी खाडीयुद्ध पछिको समयमा, **बेचिएका दिदीबहिनीको कथा** २०५१ सालको शुभ दिपावलीको समयमा, **भूतको ओखती** २०४६ सालको राजनैतिक परिवर्तनको उतार चढाव पछिको समयमा र **लीलावती** २०६१ देखि २०६२ सालसम्मको आफ्नो जागिरे जीवनको समयमा लेखिएका पाइन्छन् । **जेलभित्र** उपन्यासमा पञ्चायती व्यवस्थाको समयमा मान्छेलाई अनाहकमा जेलमा कोचिएको सन्दर्भ उठाइएको छ । सरकारी पक्षद्वारा नेपाली जनतमाथि गरिएको अन्यायपूर्ण शोषणले गर्दा समाजमा अन्योलको बादल मडारिई रहेको परिप्रेक्ष्यमा रचित उक्त उपन्यासको विषय समकालीन देखिन आउँछ । पञ्चायत कालमा कसैले प्रजातन्त्रको पक्षमा बोलेका खण्डमा र अन्याय अत्याचारका विरुद्ध आवाज उठाएको खण्डमा कडासजाय दिइन्थ्यो । उपन्यासमा यसको भोक्ता यज्ञध्वज देखिन आउँछ । उपन्यासमा सक्रिय 'म' पात्रले बन्दीहरूप्रति जेल पर्नाको कारण बुझ्न देखाएको उत्सुकता लेखकले भोगेको क्षणको घटना भएकोले उपन्यासमा आउनु स्वभाविकै देखिन्छ । नेताहरूले नारीहरूप्रति गर्ने व्यवहारको उदाङ्गो चित्रण पनि यसमा गरिएको छ । उपन्यासकारले **छिमेकीको भूत** र **भूतको ओखती** उपन्यासमा नेपाललाई नाकाबन्दी गर्ने, साना राष्ट्रहरूलाई हेप्ने र नेपालका साँध-सिमाना मिच्ने नेपालकै दक्षिणी साँधियारको कुनियतलाई उदाङ्गो पारेका छन् । यी दुवै उपन्यासमा राजनैतिक विषयवस्तु रहेको छ । यी दुवै उपन्यास लेखनको समयमा नेपालमा राजनीतिक उतारचढावको स्थिति विद्यमान थियो । त्यसैले यी दुवै उपन्यास लेखनको समयसन्दर्भ र

विषयवस्तु अनुकूल रहेको देखिन्छ । **उज्यालो गाउँ** उपन्यासमा राजनीतिक विषयलाई प्रमुख स्थान दिँदै देशभक्तिपूर्ण भावनालाई उजागर गरिएको छ । स्वयं उपन्यासकारले आफूलाई पण्डित थरले नचिनाएर नेपाली थरले चिनाएबाट पनि उनमा नेपालप्रति कति स्नेह र ममता रहेछ भन्ने कुराको पुष्टि मिल्छ । यसमा उनले अन्तर्जातीय प्रेमविवाहको प्रसङ्गलाई पनि उठाएका छन् । यसबाट नेपालमा प्रजातन्त्रको पुनर्प्राप्ति पछि जनतामा केही मात्रामा भए पनि प्रेम र विवाह सम्बन्धी नयाँ मान्यता पलाएको देखिन्छ । आफूलाई नेपालले अन्तर्राष्ट्रिय क्षेत्रमा केही महत्त्वपूर्ण भूमिका खेल्नुपर्छ भन्ने सोच आएको र त्यही सोच अनुसार नेपाली आमा उपन्यासको लेखनकार्य गरेको कुरा लेखक स्वयंले स्पष्ट पारेका छन् (हेर्नु, परिशिष्ट १) । यो उपन्यास अमेरिका र इराकका बीचमा भएको युद्धको विषयमा आधारित रहेको छ र यसले राष्ट्रिय र अन्तर्राष्ट्रिय क्षेत्रमा विद्यमान विकृति र विसङ्गतिलाई मुख्य समस्याका रूपमा प्रस्तुत गरेको छ । यसमा उपन्यासकारले शिलालाई प्रमुख पात्रका रूपमा उपस्थित गराएर उनैलाई आमा मानी आमामा हुनुपर्ने आदर्श र महानता उनमा समाहित गराएका छन् । नरसंहारकारी खाडी युद्धपछिको समयमा रचित उक्त उपन्यासको विषय समकालीन देखिन आउँछ । **बेचिएका दिदीबहिनीको कथा** उपन्यासको प्रकाशन २०५१ सालमा भएको हो । यस उपन्यासमा नेपालका सामाजिक एवं राजनीतिक घटनाहरूलाई यथार्थ रूपमा चित्रण गरिएको छ । यो उपन्यास लेखनताका भारतले नेपालका नदीनालाहरूलाई आफ्नो स्वार्थ पूर्तिमा प्रयोग गरेर नेपाललाई लुट्ने गरेको याथार्थ ताजै थियो । यही यथार्थतालाई यस उपन्यासले प्रतीकात्क ढङ्गबाट व्यक्त गरेको छ । बेचिएका दिदीबहिनीहरूका पीडा र व्यथाहरूलाई कोसी, गण्डकी र महाकाली नदीका सुस्केरामा एकाकार गरिएकोले यस उपन्यासको विषय पनि समकालीन नै देखिन आउँछ । त्यसैगरी **लीलावती** उपन्यासको प्रकाशन २०६५ सालमा भएको हो । यो उपन्यास उनले आफ्नो जागिरको सिलसिलामा चितवन बस्नुपर्दाको समयमा लेखेका हुन् । यसमा उनले माओवादीको जन्मदेखि आर्थिक, सामाजिक, भौगोलिक, वर्गीय, राष्ट्रिय-अन्तर्राष्ट्रिय पुष्टभूमि, भाडाका सैनिकको स्थिति, खुल्ला सीमाना, आर्थिक असमानता, छुवाछुतको कुप्रथा, डाक्टरको चरित्र, लीलाको चरित्र आदि विभिन्न सन्दर्भको बारेमा स्पष्ट पारेका छन् । मृतआत्मालाई सम्झेर लेखिएको उक्त उपन्यासमा देश र विदेशमा घटेका समसामयिक घटनाहरूलाई कथावस्तु बनाइएको छ । उपन्यासकारले आफ्नी सहपाठी भित्र लीलावतीको मृत आत्मालाई सम्झेर उनलाई देश विदेशको वास्तविक यथार्थ बताउने क्रममा रचेको उक्त उपन्यासको विषय समकालीन नै देखिन आउँछ । यसरी राजनैतिक घटनाक्रमहरूलाई विषय बनाएर लेखिएका उनका समग्र उपन्यासहरू हेर्दा **जेलभित्रले** २०३६ सालको जनआन्दोलनलाई, **छिमेकीको** भूतले २०४६ सालको

एतिहासिक जनआन्दोलनलाई, **उज्यालो गाउँले** २०३८ सालको राष्ट्रिय पञ्चायतको निर्वाचनपछिको समयलाई, **नेपाली आमाले** नरसंहारकारी खाडी युद्धलाई, **बेचिएका दिदीबहिनीको** कथाले नेपालका सामाजिक र राजनीतिक घटनाहरूलाई, **भूतको ओखतीले** २०४६ सालको राजनैतिक उतारचढाव पछिको समयलाई र **लीलावतीले** २०६१ देखि २०६२ सालसम्मको जागिरे जीवन र त्यसभन्दा पहिलेको समयमा नेपालमा घट्नु पुगेका राजनीतिक र सामाजिक घटनाहरूलाई समेटेको छ । त्यसैगरी यसले उपन्यासकारका पारिवारिक र व्यक्तिगत जीवनका यथार्थ पक्षहरूलाई पनि मुख्य रूपमा समेट्नु पुगेको छ ।

यसरी भक्तबहादुर नेपालीले आफ्ना धेरैजसो उपन्यासमा राजनीतिक परिवेशलाई नै समेटेका छन् । उपन्यासका कतिपय स्थानमा पात्रहरूको मानसिक परिवेश पनि चित्रण गरिएको छ । उपन्यासकार नेपाली आफू राजनीतिकर्मी पनि भएकाले उनका उपन्यासहरूले राजनीतिक परिवेश र वातावरणलाई समेट्नु स्वभाविकै हो । उनी राजनीतिक कार्यकर्ता र जागिरे भएर जुन-जुन ठाउँमा घुमेडुलेका छन् मुख्य गरी तिनै स्थान र वातावरणले उपन्यासमा स्थान पाएका कछन् । काठमाडौंका विभिन्न रीतिरिवाज र संस्कृतिको उपन्यासमा चित्रण पाइनु पनि नेपालीको भोगाइको प्रस्तुति हो । उनका उपन्यासहरूमा निम्न वर्गका मानिसहरूको उपस्थिति बढी मात्रामा गरिएको छ । समष्टिमा, उपन्यासकारले भोगेको र बाँचेको स्थानिक, कालिक, आर्थिक, सांस्कृतिक, राजनीतिक, सामाजिक, शैक्षिक, प्राकृतिक सबैखाले परिवेशको सबल प्रस्तुति उनका उपन्यासहरूमा पाइन्छ ।

५.२.४ कृतिकार, कृति र पाठकको समाज

समाजशास्त्रीय पठनमा लेखकको जन्म, अवस्थ र आदर्श, कृतिमा चित्रित समाज र कृतिले पाठकमा उमारेको सामाजिक प्रभावहरूको विवेचना आवश्यक हुन्छ (गौतम, २०५९:४३) । कृतिकारको सामाजिकताले कृतिमा प्रभाव पार्दछ । कृतिमा व्यक्त समाज नै कृतिको विषयवस्तु हो । लेखकले उक्त विषयवस्तुलाई भाषाका माध्यमबाट व्यक्त गर्दछ । कृति भन्ने वित्तिकै त्यसमा पाठक कुनै न कुनै किसिमले गाँसिएको हुन्छ (बराल, २०५६:८३) । कृतिमा प्रयुक्त छन्द, बिम्ब, प्रतीक, सङ्कथनजस्ता कुरा पनि समाजबाट नै प्राप्त हुन्छन् । तसर्थ कृति समग्र अवस्थाको प्रतिबिम्ब हो । कृतिमा समाजको यथार्थ, व्यङ्ग्यात्मक तथा आदर्सीकृत प्रस्तुति हुन्छ (वन, २०६४:९०) । समाज अटाएको कृतिको पाठक पनि त्यसै समाजमा रहेको हुन्छ । यस्ता पाठकमा कृतिका बारेमा जस्तो किसिमको सामाजिक प्रभाव पर्छ त्यो नैकृतिको प्रभावगत सामाजिकता हो । विषयवस्तु र भाषाका माध्यमबाट लेखकको चेतनामा निर्मित सामाजिकता पाठक सामु पुगेपछि त्यस्तो सामाजिकता

लेखकको वस्तु नभई पाठकीय सामाजिक वस्तु बन्न पुग्छ । कृति प्रकाशन भएपछि त्यस कृतिले सार्वजनिक अस्तित्व प्राप्त गर्छ र पाठकरूपी समाजले त्यसको ग्रहण गर्छ । यसरी कृतिकार, कृति र पाठकको समाज एकआपसमा अन्योन्याश्रित भएर रहेका हुन्छन् । कृतिको समाजशास्त्रीय विश्लेषणका निम्ति लेखकको र कृतिको समाजलाई मात्र अध्ययन नगरी ती दुवै समाजले पाठकको समाजमा पार्ने प्रभावको समेत अध्ययन गर्नुपर्दछ । अर्थात्, समाजशास्त्रीय अध्ययनको निम्ति कृतिकार, कृति र पाठकको त्रिपक्षीय समाजको अध्ययन आवश्यक देखिन्छ ।

उपन्यासकार नेपाली काठमाडौं उपत्यका भित्रकै ललितपुर जिल्लाको ग्रामीण समाजमा जन्मेर त्यही समाजमा नै हुर्केका हुन् । उनले आफ्नो आसपासको जिल्ला भएका कारण काठमाडौंको समाजलाई पनि राम्ररी र राम्रोसँग बुझेका छन् । उनलाई काठमाडौंको समाज र पर्यावरणका सम्बन्धमा राम्रो ज्ञान छ । उनले जागिरको क्रममा विभिन्न ठाउँको भ्रमण गरेका र आफू राजनीतिक कार्यकर्ता पनि भएकाले उनी देशभ्रमणका क्रममा नेपालका विभिन्न भू-भागसम्म पुगेका छन् र उनले राजनीतिक कार्यकर्ताले भोग्नुपर्ने यातनामय दिनहरू पनि बिताएका छन् । तसर्थ, नेपालीले भोगेको समाजको प्रभाव उनका उपन्यासहरूमा यथेष्ट मात्रामा पाइन्छन् । नेपाली आफू निम्न मध्यम वर्गीय परिवारमा हुर्केका कारण ती वर्गप्रति उनले विशेष सहानुभूति व्यक्त गरेका छन् । उनका औपन्यासिक कृतिहरूमा विविध किसिमका पात्रहरूले स्थान पाएका छन् । तिनमा नेपाली आमा, नरसिंहे, नन्दकुमारी, समरराज कुँवर, अग्रवाल दम्पति, गोबर्धन, गणेशप्रसादजस्ता पात्रहरूले बूढो-पुरानो पुस्ताको प्रतिनिधित्व गरेका छन् भने मदन, मोहन, सुनीता, मधु, सङ्गीताजस्ता पात्रहरूले युवा पुस्ताको प्रतिनिधित्व गरेका छन् । पात्रहरू चयन गर्ने क्रममा लेखकले नेपाल बाहिर पनि आँखा लगाएका छन् । जसमा अग्रवाल दम्पती, नरसिंहे, सरीताजस्ता पात्रहरूलाई उनले आफ्ना अनुभव र कल्पनामा रङ्गाएर प्रस्तुत गरेका छन् । उनले शिक्षक-शिक्षिका, विभिन्न अभियोगमा जेलमा पुऱ्याइएका बन्दीहरू, प्रहरीहरू, राजनीतिज्ञ, पत्रकार, वकिल, विद्यार्थी, कर्मचारी आदि नाना पेसा र व्यवसायका व्यक्तिहरूलाई आफ्ना रचनामा उभ्याएका छन् । यसरी जेजस्ता परिवेशबाट पात्रहरू चयन गरिएका भए पनि तिनले लेखकको जीवनका विविध पक्षलाई व्यक्त्याउने क्रममा प्रभावकारी भूमिका निर्वाह गर्न सफल भएका छन् । जेलभित्रको नायक 'म' पात्रले त्यहाँ रहेका बन्दीहरूलाई पहरा दिए भैं उपन्यासकार आफ्ना कृतिमा राष्ट्रका पहरेदारका रूपमा प्रस्तुत भएका छन् र राष्ट्रहित विपरित काम गर्नेलाई आगो लगाएका छन् ।

उपन्यासकारले नेपाली समाजमा विद्यमान जातिपातीको साँघुरो घेराभित्र बस्न नचाही फराकिलो परिवेशमा बस्नु श्रेयस्कर र समानता देखिएकाले आजैको मितिबाट मैले 'पण्डित' को सट्टा 'नेपाली' लेखन थालेको छु भन्ने उद्गार सुन बर्सने देशको भूमिकामा व्यक्त गरेका छन् । यस भनाइबाट पनि उनी नेपाली समाजका नागरिक भएको र सोही समाजमा हुर्केको स्पष्ट हुन्छ । तसर्थ, उनले आफ्ना सबै औपन्यासिक कृतिहरूमा वर्णन गरेको समाजको संरचना त्यस्तै देखिन आउँछ । उनका कृतिमा नेपाली समाजको यथार्थ चित्रण गरिएको पाइन्छ । उनका औपन्यासिक कृतिहरूमा नेपाली समाजमा विद्यमान आर्थिक असमानता, धार्मिक, सामाजिक र सांस्कृतिक रुढिवादिता, राजनैतिक मूल्य र मान्यतामा देखिएका विकृति र विसङ्गतिहरूलाई उजागर गरिएको छ । नेपाली समाजमात्र नभएर अन्तर्राष्ट्रिय समाजका जल्दाबल्दा समस्याहरूलाई समेत उनले चित्रण गरेका छन् । नेपाली रुढिवादी चिन्तनलाई समाज निर्माणको तगारो ठान्दै रचिएका उनका कृतिहरूमा पीडित वर्गका पक्षमा न्याय गरिएको पाइन्छ (ढकाल, २०५८:१३३) । समग्रमा भन्दा उनका औपन्यासिक कृतिहरूले नेपाली समाजको चित्र उतार्ने कार्य गरेका छन् र उनले ती कृतिका पात्रहरूलाई यस देशलाई सिँगारन क्रियाशील गराएका छन् । उपन्यासकार नेपालीले विद्यार्थी जीवन पार गरेको केही वर्ष पछ्याडि लगत्तै नेपालमा जनमत सङ्ग्रह भएको थियो । उनलेती विषय र प्रसङ्गहरूलाई नै लिएर उपन्यासलाई राजनीतिक विषयमूलक बनाएका छन् । लेखकले आफूले गरेको र भोगेको २०४६ सालको जनआन्दोलनको क्रममा भेटिएका शीला, शैलेस, सुनीता, मोहन, आर.पी. शर्मा, धनानाथ, गुणेन्द्र, गणेशप्रसाद, मोहनप्रसाद आदि पात्रहरूले नेपालीहरूको प्रतिनिधित्व गर्दै आन्दोलनकारी पात्रहरूको भूमिक निर्वह गरेका छन् । दासढुङ्गा हत्याकाण्डमा मदन भण्डारी र जनआन्दोलनमा इली थामीजस्ता थुप्रै नेपाली वस्त्रहरू सहिद हुनुपरेको यथार्थ हामी माझ ताजै छ । भापाकाण्ड, पिस्करकाण्ड, खाडी युद्ध, टनकपुर सन्धि, जनआन्दोलन, आमचुनाव, बहुदलीय व्यवस्था, वामपन्थी शक्तिले जनताबाट पाएको समर्थन आदि घटनाहरू नेपाली समाजमा घट्टन पुगेका यथार्थ घटनाहरू हुन् । नेपाली समाजमा नारीहरूमा बढ्दै गएको चेतनाको स्वरूप सुनीताले शीलालाई सामाजिक कार्यमा संलग्न गराउन खेलेको भूमिकाले स्पष्ट पार्दछ । उनका उपन्यासहरूमा नारीलाई नेतृत्वदायी र प्रेरणादायी भूमिकामा उभ्याइएको पाइन्छ । उनले तिनीहरूलाई दयाका पात्र नबनाएर समाज र राष्ट्रको समुन्नतिका निम्ति मार्गदर्शकका रूपमा उभ्याएका छन् । नेपाली आमा (शीला), सुनीता, कालीजस्ता नारी पात्रहरू उच्च प्रेरणादायी नायकभन्दा कुनै हालतमा पनि कमजोर देखिँदैनन् । यिनीहरू बरु सिङ्गो नेपाली समाज र राष्ट्रका परिवर्तनका बाहक बनेका छन् । कतिपय उपन्यासमा नारीलाई प्रमुख पात्रको भूमिका बहन गर्न दिएर नारीचरित्र प्रधान पद्धति अपनाएँदै

नारीहरूको उच्च भूमिकालाई महत्त्व दिउका छन् । उनका औपन्यासिक रचनाहरूमा नारीहरूलाई भोगविलासका साधन ठानेर मेज लुटिरहेका नेपाली समाजका समान्त र राजनेताहरूलाई सचेतताको पाठसमेत पढाइएको छ । मोहनप्रसाद, दातृकाप्रसाद, गणेशप्रसाद, मदन, कृष्ण, साने जस्ता पात्रहरू नेपाली समाजका जीवन्त पात्रहरू हुन् । यिनीहरूले नेपाली राजनीतिका नेताहरूको प्रतिनिधित्व गरेका छन् । उपन्यासकारले आफ्ना कृतिमा विचार अभिव्यक्त गर्ने क्रममा शीर्षक एवं पात्रहरूलाई प्रतीकात्मक र स्वैरकल्पनात्मक रूपमा प्रस्तुत गरेका न् । यहाँका प्रमुख प्रतीकहरूमा नेपाली आमा, उज्यालो गाउँ, छिमेकीको भूत, भूतको ओखती, शीला, श्रीपुर, भरतपुर, काली, अरूणा आदि रहेका छन् । यिनले मानवीय र मानवेत्तर दुबै किसिमका प्रतीकलाई प्रस्तुत गरेका छन् । शीर्षक, पात्र, परिवेश आदिलाई प्रतीकका माध्यमबाट प्रस्तुत गरिएका उनका कृतिहरूमा कतै-कतै नेपाली समाजका सक्कली पात्रहरूलाई पनि प्रस्तुत गर्न पुगेका छन् । यी माथि उल्लेख गरिएका विषय र प्रसङ्गहरू उपन्यासकार नेपालीका समाजमा घटन पुगेका घटनाहरू हुन् र उनले समाजमा भोगेका घटनाहरू पनि हुन् । नेपाली समाजमा अहिले पनि यी र यस्ता घटनाहरू सर्वत्र देख्न सकिन्छ । तसर्थ, नेपाली जनताहरूका लागि भक्तबहादुर नेपालीका उपन्यासमा वर्णित घटनाहरू आफ्नै सेरोफेरोका घटनाजस्तो लाग्छ भने अन्य परिवेशका पाठकहरूका निम्ति यी घटनाहरूले विम्बको रूपमा प्रभाव जमाउँछन्।

यस्ता राष्ट्रका जिउँदा समस्याहरूलाई प्रती, विम्ब र स्वैरकल्पनाका माध्यमबाट आफ्नो कलममार्फत उपन्यास विधाद्वारा सजाउने उपन्यासकार नेपाली साँच्चै नै बहादुर हुन् । नेपाली जनमानसले पढ्नु पर्ने वास्तविक उपन्यासहरू पनि भक्तबहादुर कै हुन् । उनका उपन्यासले विशेषगरी वामपन्थी चिन्तक, राजनीतिकर्मी र दुःख पीडामा बाँचेका नेपाली जनताहरूलाई बढी प्रभावित पार्दछन् । नेपाली समाजका यथार्थ घटनाहरूलाई उपन्यासमा समेटिएकाले अन्य वर्गका पाठकहरू पनि यी उपन्यास पढ्न उत्तिकै आकर्षित हुने देखिन्छ । भक्तबहादुरका उपन्यासहरूले सचेत र सबल समाज निर्माणका लागि चेतना फैलाएकाले उनका उपन्यासहरू आजका पाठकका लागि उपयोगी छन् । यसरी नेपालीका उपन्यासहरूले सुधारवादी स्वर उराल्दै अग्रगमनतर्फ बढिरहेकाले भुत, वर्तमान र भविष्यसम्म पनि कालजयी रूपमा रहने कुराको पुष्टि हुन्छ ।

५.३ भक्त बहादुर नेपालीको उपन्यासहरूको मार्क्सवादी विश्लेषण

५.३.१ मार्क्सवादीको संक्षिप्त चिनारी

समाजपरक समालोचनाको अर्को सशक्त धारा मार्क्सवादी धारा हो । मार्क्सवाद भन्नाले त्यो सिद्धान्तको बोध हुन्छ जसमा कार्लमार्क्स र फ्रेडरिक एङ्गोल्सका दार्शनिक, सामाजिक, राजनीतिक तथा आर्थिक विचारहरू आउँछन् (गौतम, २०५९:१७) । मार्क्सले सहित्यकै लागि भनेर कुनै पनि सिद्धान्त पेस गरेका छैनन् । समाजपरक समालोचनाको मार्क्सवादी प्रकारलाई प्रगतिवाद भनिन्छ । यसले मूल प्रेरणा मार्क्सवादबाट प्राप्त गरेको छ भने यसको आत्मा साम्यवादमा रहेको छ (शर्मा र लुइटेल्, २०६१:१५६) । मार्क्सको द्वन्द्वात्मक भौतिकवाद र ऐतिहासिक भौतिकवादलाई आधार बनाएको छ । यसकारण मार्क्सवादी दर्शन भौतिकवादी दर्शन हो । यसै दर्शनबाट प्रगतिवाद प्रभावित र अनुप्राणित रहेको छ (भण्डारी, २०५५:१) । मार्क्स ऐतिहासिक द्वन्द्वात्मक भौतिकवादका दृष्य हुन् । उनी स्वयं र उनका मित्र एङ्गोल्सले साहित्यमा आफ्नो सिद्धान्तलाई खासै प्रयोग नगरे तापनि उनीहरूले युगका सामान्य सांस्कृतिक पर्यावरणबाट साहित्य प्रभावित हुने र साहित्यमा वर्गद्वन्द्वको स्थूलभन्दा सूक्ष्म तथा अन्तर्निहित अभिव्यक्ति हुने तर्फ इङ्कित गरेका छन् । उनीहरूका साहित्य सम्बन्धी चिन्तनको मूल प्रस्तुति 'साहित्य र कला' पुस्तकमा पाइन्छ र तिनका अन्य कृतिमा पनि यस बारेको चिन्तन पाउन सकिन्छ । मार्क्सले समाज विकासको ऐतिहासिक चरणका सम्बन्धमा चिन्तन प्रस्तुत गरेका छन् । मार्क्सवादमा समाजको मौलिक एकाइ वर्ग मानिएको छ र त्यसलाई सञ्चालन गर्ने तत्त्व धन, आर्थिक साधन वा संस्कृतिमा उत्पादनको अवस्था मानिएको छ (गौतम, २०५९:२०)।मार्क्सले सत्ताको आधार र अधिरचनाको बारेमा पनि व्याख्या गरेका छन् । कला, धर्म, विज्ञान, दर्शन, राजनीति आदि सम्पूर्णको योगबाट आधार तयार हुन्छ । आर्थिक धरातलका आधारमा सत्ताको अधिरचना हुन्छ ।

मार्क्सवादका यिनैमूलभूत अवधारणामा आधारित भई समाजपरक समालोचनाको मार्क्सवादी धाराको विकास भएकोछ । साहित्यमा प्रगतिवादको प्रारम्भ मार्क्सवादको प्रभाव र प्रेरणामा रही जर्मनीमा सन् १८९२ मा हफ्टम्यानले लेखेको 'जुलाहा' शीर्षकको नाटकबाट भएको हो (जोशी, २०५७:६०) । यसपछि विकसित हुने क्रममा लेलिन, स्टालिन, गोर्की, जर्जलुकाज, ब्रेख्त आदिको योगदान अविस्मरणीय रहेको छ । रुसी चिन्तक लेलिनले साहित्यम वर्गप्रतिवद्धता र वर्ग पक्षधरताको गुण हुनुपर्ने, साहित्यले यथार्थताको चित्रण गर्नुपर्ने, सर्वहारा वर्गको क्रान्तिकारी दृष्टिकोण र त्यसको सक्रियतामा साहित्यले जोड दिनुपर्ने धारणाका साथ मार्क्सवादी चिन्तनलाई अगाडि बढाएका छन् । सन् १९३५ मा पेरिसमा 'प्रगतिशील लेखक सङ्घ' को स्थापना भएपछि र सन् १९६२ मा बेलायतमा 'नयाँ हस्ताक्षर' अभियानका रूपमा अडेन, स्पेन्डर प्रभृतिद्वारा प्रगतिवादी कविताको सुरु भएपछि प्रगतिवादले अन्तर्राष्ट्रिय स्वरूप प्राप्त गर्न थाल्यो (जोशी, २०५६:६२) । यसरी फैलँदै जाने क्रममा बेलायतमा क्रिष्टोफर कड्वेल, राल्फ फक्स आदिको योगदान महत्त्वपूर्ण छ । यसको विकासमा हङ्गेरीका जर्ज लुकाचको स्थान निकै महत्त्वपूर्ण देखिन्छ । यिनलाई यथार्थवादी दृष्टिकोण अँगालेर मार्क्सवादको सर्वाधिक प्राभाणिक व्याख्या गर्ने शीर्षस्थ व्यक्तित्व मानिन्छ । यिनले भौतिक संसारलाई

गतिशील हुन्छ भनेका छन् । यथार्थवादी दृष्टिकोणलाई द्वन्द्वात्मक सम्बन्धमा आधारित मान्दै उनले उत्तम कलासाहित्य यथार्थको विशिष्ट र सार्वभौमिक तथा दृष्टिगोचर र भावगोचर दुबैको समन्वयबाट सिर्जित हुन्छ भनेका छन् (शर्मा र लुईटेल, २०६९:१५४) । उत्तरवर्ती कालमा आएर फ्रयाङ्कफुर्ट स्कूलको योगदान पनि मार्क्सवादको विकासमा महत्त्वपूर्ण नै देखिन आउँछ ।

मार्क्सवादी मान्यतामा साहित्य र कलालाई पनि राजनीति, धर्म, दर्शन आदि सरह नै लिइन्छ । आर्थिक र भौतिक जीवनबाट कला र साहित्यको उत्पत्ति हुन्छ तथा यिनमा परिवर्तन हुनासाथ कला र साहित्यमा न्यूनाधिक प्रभाव अवश्य पनि पर्दछ । मार्क्सवादका प्रमुख बुँदाहरू द्वन्द्वात्मक वर्गसङ्घर्ष, अर्थ वा नियामकता, जग र प्रासाद, चैतन्यका प्राथमिकताको निषेध र इतिहास तथा समाजको भौतिकवादी व्याख्या, श्रम र सङ्घर्षको समर्थन आदि हुन् (गौतम, २०५९:४४) । खासगरी मार्क्सवादी साहित्यमा आर्थिक शोषण र यस विरुद्धको वर्गीय चेतना, सामन्त तथा जमिनदार वर्गद्वारा निम्नवर्गीय किसानमाथि हुने शोषण र यस विरुद्ध चेतना, नोकरशाहीतन्त्रद्वारा बौद्धिक समुदायमाथि शोषण र यस विरुद्ध चेतना, महिलामाथि हुने शोषण विरुद्धको चेतना, सामन्तवाद तथा विस्तारवाद विरोधी राजनीतिक चेतनाजस्ता विषयहरूलाई उठाइएको हुन्छ (बराल, २०४८:१६७-३१०) । यिनै विषयहरूलाई आधार मानी यहाँ भक्तबहादुर नेपालीका उपन्यासहरूको मार्क्सवादी (प्रगतिवादी) दृष्टिबाट अध्ययन गरिएको छ ।

५.३.२ शोषक शोषित

समाजमा जमिनदार तथा पूँजीपति वर्गका मान्छेहरूले किसान तथा सोभ्रा गरिबहरूमाथि शोषण गरिरहेका हुन्छन् । समाजमा शोषक र शोषितका बीचमा द्वन्द्व चलिरहन्छ । आर्थिक र भौतिक दुबै रूपमा समाजका पूँजीपति वर्गका मान्छेहरूले गरिब तथा दलित समुदायमाथि कब्जा जमाउन सफल हुन्छन् र त्यहाँबाट शोषणको समेत प्रारम्भ गर्दछन् । मनोविश्लेषणमा चेतन र अचेतन बीचजस्तै मार्क्सवादमा शोषक र शोषितबीच द्वन्द्व चलिरहन्छ भन्ने सिद्धान्त मान्य छ (गौतम, २०५९:४४) । समाज विकासकोआदिकाल देखि नै शोषक र शोषितका बीचमा द्वन्द्व हुँदै आइरहेको पाउन सकिन्छ । नेपालीले जतिबेला **जेलभित्र** उपन्यास लेखेका थिए त्यतिबेला पनि नेपालमा शोषक र शोषित दुई वर्ग रहेका थिए र तिनीहरू बीचमा द्वन्द्व चलि नै रहेको थियो । सुविधाभोगी वर्गका शासक जुन शोषक हुन भने सुविधाभोगी वर्गलाई जग्गा कमाएर उपलब्ध गराउने किसानहरू

शोषित वर्ग अन्तर्गत पर्दछन् । पञ्चायती व्यवस्थाको क्रुर निरङ्कुश कालमा नेपाली जनतामाथि शासकहरूले एकदमै शोषण गरी रहेको परिप्रेक्ष्यमा यसको विरुद्धमा आर्थिक, सामाजिक, राजनीतिक क्रान्तिको चेतना नेपाली जनतामा पलाउँदै आएको देखिन्छ । यही पृष्ठभूमिलाई समातेर नेपालीले जेलभित्र उपन्यासको लेखन गरेको देखिन्छ । जेलभित्र उपन्यासमा घुस खान खोज्ने हाकिम, यज्ञध्वजको छोराको हत्या गर्ने पञ्चायती व्यवस्थाका संवाहकहरू, सरकारी पक्षका व्यक्तिहरू, भ्रष्टाचारीहरू, तत्कालीन शासनका पक्षधरहरू, मन्त्री गाउँका प्रधानपञ्चहरू शोषक वर्गका पात्रहरू हुन् । त्यस्तै यज्ञध्वज, श्रीकिरण, बेखालाल, बन्दी नं. ५, बन्दी नं. ११, 'म' पात्र, वकिल, पत्रकार, मजदुर, व्यापारी, कर्मचारी आदि पात्रहरू शोषितवर्गका मात्रहरू हुन् । शोषक वर्गका मान्छेहरू सामान्य किसान, मजदुर, व्यापारी, विद्यार्थी, पत्रकार, निम्न तहका कर्मचारीहरूले उन्नति गरेको देखिसहनैनन् । ५ नं. बन्दीले पेशकी फछ्यौट गर्नका लागि घुस खाने जमर्को गर्ने हाकिमदेखि रिस उठेर उसको एउटा आँखा फोरिदिएको छ । यसले शोषक वर्गप्रति शोषित वर्गले गरेको आन्दोलनलाई देखाएको छ । उच्च तहका हाकिम भनाउँदाहरूले निम्न तहका कर्मचारीबाट घुस खान पाएमा मात्र उनीहरूको काम फछ्यौट गरिदिने प्रवृत्तिबाट शोषक वर्गका मान्छेहरूमा देखिने अमानवताको चरम रूप स्पष्ट हुन्छ । उपन्यासकार निम्न तहको व्यक्ति हुनुको प्रभाव उनका उपन्यासमा परेको देखिन्छ । पञ्चायती व्यवस्थाप्रति जनताहरू सचेत भएर देखिएका छन् र उनीहरू शोषक वर्गप्रति आन्दोलन छेडि रहेका छन् । अन्त्यमा आएर शोषित वर्गका व्यक्तिहरूले शोषक वर्गका व्यक्तिहरूलाई घुँडा टेक्न लगाउँछन् र शोषितहरूको विजय हुन्छ ।

छिमेकीको भूत उपन्यासमा पनि शोषक शोषित सम्बन्ध देखापर्छ । नेपालीले यो उपन्यास लेख्दा नेपालमा प्रजातन्त्र आइसकेको थियो । यस उपन्यासमा छिमेकी देश भारतका हेपाहा प्रवृत्ति भएका व्यक्तिहरू शोषक वर्गका पात्रहरू हुन् । भारतको थिचोमिचोको सिकार भइरहेका नेपाली जनताहरू चाहिं शोषित वर्गका पात्रहरू हुन् । शोषक वर्गका भारतीयहरूले नाकाबन्दी लगाएर नेपालीहरूलाई निसासिन बाध्य पारेको घटनाले अमानवताको चरम रूपलाई देखाउँछ । यस परिस्थितिमा शोषक वर्गप्रति उनीहरूको आक्रोश उम्लेको छ । अन्त्यमा शोषित वर्गले शोषक वर्गलाई पराजित गर्न सफल हुन्छ र शोषितहरूकै विजय हुनपुग्छ । उज्यालो गाउँ उपन्यासमा पनि शोषक-शोषित सम्बन्ध देखापर्छ । यो उपन्यास लेखन गर्दाको समयमा नेपालमा प्रजातन्त्रको बहाली भई सकेको थियो । प्रजातान्त्रिक कालमा समेत कथित वामपन्थी भनाउँदा नेताहरू शोषककै रूपमा देखा परेका छन् । यस उपन्यासमा आर.पी. शर्मा, धनानाथ र भुँडे कार्की शोषक वर्गका पात्रहरू हुन् । यस्तै शीला, सुनीता, मधु, इली थामी लगायतका पात्रहरू शोषित वर्गका पात्रहरू हुन् । चुनावको

सिलसिलामा भोट माग्ने क्रममा शीलालाई पेट बोकाउन पनि पछि नपर्ने पात्र अर.पी. शर्मा शोषक वर्गको प्रतिनिधि पात्र हो । गाउँको विकास कार्यमा अग्रसर भएका जनताहरूलाई आफ्नो खाफ देखाएर विकास कार्यमा अवरोध खडा गर्न खोज्ने धनानाथ र भुँडे कार्की जस्ता पात्रहरूले पनि शोषक वर्गकै प्रतिनिधित्व गरेका छन् र अन्त्यमा मधु, गुणेन्द्रजस्ता पात्रहरूको सहयोगमा यी शोषक प्रभृतिहरूलाई काबुमा ल्याइएको छ । यसरी यस उपन्यासमा शोषक वर्गलाई घुँडा टेकाएर शोषित वर्गले आफ्नो उज्यालो गाउँ निर्माणको कार्यक्रम सफलतापूर्वक सम्पन्न गरेको देखाइएको छ । उपन्यासकारले यी घटनाहरूलाई समाजबाट टिपेर उपन्यासमा यथार्थ चित्रण गरेका छन् ।

नेपाली आमा उपन्यासमा शोषक शोषित सम्बन्ध त्यति धेरै देखापर्दैन । यसमा शीलाले शासक वर्गका अहंका कारण हुने गरेका युद्धले निरीह जनतालाई ठूलो आघात पुऱ्याउँछ भन्ने विचार व्यक्त गरेकी छ । यसमा जेनी र सलिमजस्ता पात्रहरू शोषित वर्गका पात्रहरू हुन् । उनीहरूलाई शोषक र युद्धपिपासु व्यक्तिहरूले शरणार्थी बन्न बाध्य बनाएका छन् । यसमा ठूला भनाउँदा शोषक देशहरूले साना देशहरूमाथि शोषण गरेको देखाइएको छ र अन्त्यमा शोषित वर्गका व्यक्तिहरूले चलाएको अभियानले सही बाटो पहिल्याएको छ । यसैगरी **बेचिएका दिदीबहिनीको कथा** उपन्यासमा पनि शोषक शोषित सम्बन्ध देखा पर्दछ । यो उपन्यास पनि उनले प्रजातन्त्रको बहाली पछि नै लेखेका हुन् । प्रजातान्त्रिक कालमा समेत कथित नेता भनाउँदाहरू शोषककै रूपमा देखा परेका छन् । गोवर्धन, दातृकाप्रसाद, साने, माने, पाने, कान्छो, कृष्णेजस्ता पात्रहरू शोषक वर्गका पात्रहरू हुन् । यस्तै बेचिन बाध्य भएका सम्पूर्ण बन्दी नारीहरूले शोषित वर्गको प्रतिनिधित्व गरेका छन् । उपन्यासमा गोवर्धन, साने, माने, कृष्णे, दातृकाप्रसादजस्ता व्यक्तिहरू नारी शोषणका पक्षमा देखिन्छन् । यी सबैप्रति काली लगायतका नारीहरूले गरेको विद्रोह शोषित वर्गमा पलाएको चेतना हो । यहाँ गोवर्धन जस्तो शोषक प्रवृत्तिको व्यक्तिले कालीजस्ता निर्दोष नारीहरूको स्वतन्त्रताको शोषण गरेर उनीहरूलाई विक्षिप्त अवस्थामा पुऱ्याइ दिएको छ । उपन्यासकारले यी यथार्थ घटनाहरूलाई समाजबाट जस्ताको तस्तै रूपमा टिपेर उपन्यासमा चित्रण गरेका छन् । अबका जनता शोषित भएर रहन सक्दैनन् भन्ने पुष्टि गर्न तिनै जनताहरूले गरेको सङ्घर्ष सफल भएको छ भने यता कालीजस्ता थुप्रै नारीहरूले पनि आफ्नो शोषणका विरुद्धमा आवाज उठाउन थालेका छन् ।

भूतको ओखती उपन्यासमा पनि शोषकशोषित सम्बन्ध देखा पर्दछ । यस उपन्यासमा नरसिंहे र गणेशप्रसाद शोषक वर्गका पात्रहरू हुन् भने नन्दकुमारी, सरोज, सङ्गीता, मोहन, भोला, निर्मल,

खिलकुमारी, बेनी, वाङ्छे, गाइन इदिम, आङ्छिरिङ्, जाङ् आदि पात्रहरू शोषित वर्गका पात्रहरू हुन् । भारतको जमिनदार नरसिंहेले नेपाल लगायत सम्पूर्ण छिमेकी राष्ट्रहरूलाई एकदमै शोषण गरिरहेको परिप्रेक्ष्यमा यसको विरुद्धमा आर्थिक, राजनीतिक र सामाजिक क्रान्तिको चेतना नेपाली जनतामा पलाउँदै आएको देखिन्छ । यही पुष्पभूमिलाई समातेर नेपालीले **भूतको ओखती** उपन्यासको लेखन गरेको देखिन्छ । शोषक प्रवृत्तिको पात्र गणेशप्रसाद जनमतमा आफ्नै भाइ मोहनप्रसादलाई हराउन र परिवारका सम्पूर्ण सदस्यहरूलाई तह लगाउन आफ्नै जमिनदारीको आर्थिक शोषण गर्दछ, तर अन्त्यमा उसको पराजय हुन्छ । शोषकहरू प्रति नेपाल लगायतका सम्पूर्ण छिमेकी राष्ट्रका जनताहरू सचेत भएर देखिएका छन् र उनीहरू एकजुट भएर सिङ्गो शोषक वर्गप्रति आन्दोलन छेडिरहेका छन् । शोषित वर्गका मान्छेहरूले चलाएको आन्दोलन अन्त्यमा सफल हुन्छ र शोषक वर्गलाई घुँडा टेक्न बाध्य तुल्याइन्छ । यो शोषितहरूको विजय हो । **लीलावती** उपन्यासमा चाहिँ शोषक शोषित सम्बन्ध त्यति धेरै देखा पर्दैन । तर पनि यहाँ श्रीमानको साथ एकछिन पनि छोड्न नसकी देशको पैसा सक्न खोज्ने समाजकल्याण परिषद्की सदस्यलाई शोषित वर्गकी चरित्रका रूपमा र माओवादीहरूलाई शोषक वर्गका विरोधी चरित्रका रूपमा लिन सकिन्छ । प्रगतिवादी उपन्यासकारहरू यथार्थको विश्लेषण गरी शोषितहरूप्रति सहानुभूतिसमेत राख्दछन् । अन्त्यमा शोषितकै विजय देखाइएका नेपालीका उपन्यासहरू मार्क्सवादी मान्यता अनुरूप देखिन्छन् ।

५.३.३ थिचोमिचोको विरोध

भक्तबहादुर नेपालीले उपन्यास लेखन गरेको बेला नेपालमा थिचोमिचोको एकदमै बाहुल्य रहेको थियो । सरकार स्वयं र सरकारका भरौटेहरूबाट निमुखा जनताहरू धनीगरिबका नाममा, महिलापुरुषका नाममा थिचोमिचोमा परिरहेका थिए । शासक वर्गका व्यक्तिहरू आफूलाई साक्षत विष्णुको अवतार ठानी जत्रोसुकै थिचोमिचो गर्न पनि पछि नपर्ने यथार्थ नेपालीले भोगेको यथार्थ हो र यही यथार्थको चित्रण उनका उपन्यासहरूमा पाइन्छ । **जेलभित्र** उपन्यासमा सामन्त वर्गले राजनीतिज्ञ, व्यापारी, पुजारी, पत्रकार, वकिल, विद्यार्थी, कर्मचारी आदि विभिन्न पेसा र व्यवसायका व्यक्तिहरूमाथि गरेको थिचोमिचोको यथार्थ प्रस्तुति गरिएको छ । पञ्चायती कालमा नेपाली जनताको न्यूनतम मानवीय मूल्य र स्वतन्त्रताको हनन भएको थियो । स्वतन्त्र रूपमा बोल्ने र लेख्ने अधिकारसमेत नेपाली जनताले प्राप्त गर्न नसकेको स्थिति पञ्चायतकालमा देखिन्छ । आफ्नो वशमा पार्नका लागि पञ्चायती शासकहरूले यति धेरै थिचोमिचो गरे कि धेरै नेपालीको बाँच्ने अधिकारसमेत खोसियो । यी र यस्ता यथार्थको चित्रण **जेलभित्र** उपन्यासमा गरिएको छ । घुस खान

खोज्ने हाकिमको अन्यायको विरुद्धमा ५ नं. बन्दीले उसले एउटा आँखा फुटाइ दिएको घटनाले थिचोमिचोको विरुद्धमा चालिएको कदमलाई स्पष्ट पार्दछ । उपन्यासमा ७ नं. की महिला बन्दीले देश र जनताका लागि आवाज उठाएकी छ भने ११ नं. को बन्दीले सरकारका काला करतुतहरूका बारेमा वास्तविक समाचार छपाएको छ । यी घटनाबाट सरकारी पक्षका सामन्तहरू निकै हदसम्म डराएतापनि बदलामा उक्त बन्दी पात्रहरूलाई पाशविक तवरलेयातना दिई जेलमा बन्दी बन्न विवश बनाइएको छ । शासक र सामन्तहरू आफ्नो सत्ता र प्रभुत्व कायम गर्न जुनसुकै मूल्य चुकाउन पनि पछि पर्दैनन् । जेलमा रहेका अन्य सबै बन्दीहरू पनि केही अपराधनै नगरिकन जेलमा थुनिन पुगेका छन् । उपन्यासमा वर्णित यी घटनाहरू दमन र थिचोमिचोका पराकाष्ठा हुन् । **छिमेकीको भूत** उपन्यासमा भारतले नेपालमाथि लगाएको नाकाबन्दी उसले गरेको थिचोमिचोको चरम रूप हो (यो उपन्यासको लेखन हुँदा नेपालमा प्रजातन्त्रको पुनर्प्राप्ति भइसकेको हुन्छ तर पनि थिचोमिचोको परम्परा भने कायमै रहेको हुन्छ । यसमा भू-परिवेष्टित राष्ट्र नेपाललाई भारतीय शासकहरूले थिचोमिचो गरेका छन् । **उज्यालो गाउँ** उपन्यासमा उपन्यासकारले नेपालमा प्रजातन्त्रको पुनर्प्राप्ति पश्चात् देखा परेका विविध राजनैतिक घटना र सामाजिक समस्याहरूलाई देखाएका छन् । यसमा पनि धनानाथ, भुँडे कार्की, आर.पी. शर्मा प्रवृत्तिका मान्छेहरू दमन र थिचोमिचोमा सक्रिय देखिन्छन् । धनानाथ र भुँडे कार्कीले आफ्ना गाउँले जनताप्रति थिचोमिचो गरेका छन् । **नेपाली आमा** उपन्यासमा अमेरिकी र इराकी युद्धपिपासु जनताहरूले एक आपसमा लडाईं गरेर लुलू र फिलिप्सजस्ता निर्दोष व्यक्तिहरूको निर्ममतापूर्वक हत्या गरेका छन् । उपन्यासमा वर्णित यो घटना दमन र थिचोमिचोको पराकाष्ठा हो । यसमा अमेरिकी हैकमवादी हेपाहा विदेश नीतिप्रति कटु प्रहार गरिएको छ । **बेचिएका दिदीबहिनीको कथा** उपन्यासमा गोबर्धन, दातृकाप्रसाद, साने, मानेजस्ता शोषक प्रवृत्तिका व्यक्तिहरूले सिधा-सिधा नारीहरूलाई भारतका विभिन्न वेश्यालयहरूमा बेचेका घटनाहरूलाई यथार्थ रूपमा प्रस्तुत गरिएको छ । यो सिङ्गो नारी जातिप्रतिको शोषण र दमन हो । यसरी आफूहरूमाथि दिन-प्रतिदिन बढ्दै गएको थिचोमिचोको विरुद्धमा ती नारीहरू माझ चेतना पलाएको छ । यही चेतनाका कारण ती बेचिन बाध्य भएका नारीहरूले उनीहरूलाई बेच्ने शोषकहरूप्रति कारवाही गर्ने कदम चालेका छन् । यस उपन्यासमा बिम्बात्मक रूपमा नेपालका नदीनालाहरू भारतले आफ्ना कब्जामा लिएको र नेपालप्रति थिचोमिचो गरेको कुरालाई चित्रण गरिएको छ ।

यसैगरी **भूतको ओखती** उपन्यासमा पनि भारतको जमिनदार नरसिंहेले नेपाल लगायत सम्पूर्ण छिमेकी राष्ट्रहरूलाई अन्याय-अत्याचार गरेको देखाइएको छ । यसका साथै गणेशप्रसाद पनि दमन र

थिचोमिचो गर्ने कार्यमा सक्रिय देखिन्छ । उसले आफूले राजनीति यात्रा प्रारम्भ गरेको घर र परिवारका सदस्यहरूप्रति थिचोमिचोको प्रयास गरेको छ । उपन्यासमा नन्दकुमारी र सङ्गीताले थिचोमिचोको खुलेर विरोध गरेका छन् । यस्तै, **लीलावती** उपन्यासमा माओवादी प्रवृत्तिका व्यक्तिहरू दमन र थिचोमिचोका विरुद्धमा सक्रिय देखिन्छन् । समाजकल्याण परिषद्की सदस्यले त अझ समाजको कल्याण गर्नु पर्नेमा राष्ट्रकै सम्पत्ति नष्ट गरेर अनावश्यक यात्रा गरेकी छ । यस कार्यले पनि थिचोमिचोकै प्रारूपलाई भल्काउँछ । यसरी हेर्दा भक्तबहादुर नेपालीका समग्र उपन्यासहरूमा थिचोमिचो र यस विरुद्धको स्वर प्रशस्त पाउन सकिन्छ । समसामयिक परिस्थिति र घटनाहरूलाई यथार्थ रूपमा उठाइएका नेपालीका उपन्यासका पात्रहरू थिचोमिचोको खुलेर विरोध गर्न सक्षम छन् ।

५.३.४ द्वन्द्वात्मकता

द्वन्द्वात्मकता मार्क्सवादी सिद्धान्तको मूल मान्यता हो । मार्क्सले द्वन्द्वलाई आधार मानेर द्वन्द्वात्मक भौतिकवाद र ऐतिहासिक भौतिकवादजस्ता सिद्धान्तको प्रतिपादन गरेका छन् । द्वन्द्वात्मक भौतिकवादका अनुसार जुन अवस्था स्थिर छ र यसको अध्ययन हामी गर्दछौं । त्यसपछि 'वाद' भनिन्छ । जुनबेला त्यस अवस्थाले विरोध उपकरण प्रकट भएर 'वाद' को विरोध गर्न थाल्दछ, त्यस अवस्थालाई 'प्रतिवाद' भन्ने नाम दिइन्छ । जब यी दुईको अवस्थाबाट तेस्रो अवस्थाका जन्म हुन्छ, त्यसलाई 'संवाद' भनिन्छ (जोशी, २०५७:५९) । मार्क्सले संसारका केही कुरालाई पनि स्थायी मान्दैनन् । परिवर्तनमात्र सदैव स्थायी रहन्छ भन्ने उनको मान्यता रहेको छ । द्वन्द्वात्मक भौतिकवादले समाजको ऐतिहासिक विकासको तथा व्यक्ति-व्यक्ति र व्यक्ति-समाजका पारस्परिक सम्बन्धहरूको अध्ययन पनि उपर्युक्त द्वन्द्व सिद्धान्तकै आधारमा गर्दछ । यसप्रकारको अध्ययन गर्ने द्वन्द्वात्मक भौतिकवादको सामाजिक स्वरूपलाई ऐतिहासिक भौतिकवाद भनिन्छ (जोशी, २०५७:५९) । नेपालीका उपन्यासमा आएको द्वन्द्वात्मक पद्धतिले समकालीन वास्तविकतालाई इङ्गित गर्दछ । नेपालीका उपन्यासमा दुई वर्गका बीचमा द्वन्द्व देखिन आउँछ । ती वर्ग हुन् शासक (सामन्त) वर्ग र शोषित वर्ग । नेपालीका प्रायः सबै उपन्यासमा आएका घटनाहरू तत्कालीन समयसन्दर्भमा भएका घटनाहरू हुन् । मार्क्सको परिवर्तन मात्र स्थिर रहने कुराको पुष्टि उनका सबै उपन्यासमा हुन्छ । **जेलभित्र** उपन्यासका पात्रहरू परिवर्तनको चाहना राख्दछन् । त्यसैगरी **भूतको ओखती** उपन्यासका पात्रहरू पनि परिवर्तनको चाहना राख्दै सङ्गठित भएर शोषकहरूका विरुद्धमा आवाज उठाउँछन् । उनीहरूले बहुदलीय प्रजातन्त्रको प्राप्ति समेत गर्दछन् । फेरि परिवर्तन त भई नै रहन्छ । यसको

फलस्वरूप सुनीता, शीला, नन्दकुमारी, सङ्गीता जस्ता पात्रहरू सङ्घर्षशील छन् । यो क्रम निरन्तर चलिरहन्छ । यो सत्य पनि हो । **उज्यालो गाउँ** उपन्यासका पात्रहरू भने प्रजातन्त्रको निमित्त भन्दा पनि आफ्नो गाउँको मुहार उज्यालो बनाउनका लागि द्वन्द्वरत स्थितिमा देखा पर्दछन् । यस उपन्यासका पात्रहरूले आफ्नो गाउँलाई परिवर्तन गर्नका लागि जुन प्रकारको सङ्घर्ष गरे, त्यो त सहायक कारण मात्र हो, मुख्य कारण त समाज भित्रका विविधखाले अन्याय र शोषणहरू हुन् । समाज विकासका चरणले हेर्ने हो भने नेपालीका प्रायः सबै उपन्यासका पात्रहरू सुरुमा सामन्ती युगमा बाँचिरहेका छन् । उनीहरू यो युगबाट मुक्तिको अपेक्षा राख्दछन् । **नेपाली आमा** उपन्यासमा जेनी र सलिमजस्ता पात्रहरू अन्त्यमा आएर पूँजीवादी युगमा प्रवेश गर्दछन् । उनीहरू नेपालमा आएर उज्यालो गाउँको विद्यालयमा शिक्षक शिक्षिका भई समाजसेवामा अग्रसर भएको घटनाले मान्छेमा समाजवादी चिन्तनको विकास भएको देखिन्छ । यता उज्यालो गाउँ निर्माण भएको देखि नसहने धनानाथ पाध्या, भुँडे कार्कीजस्ता पात्रहरू समाजवादी युगका निमित्त आन्दोलित छन् । उनीहरू शीला, सुनीताजस्ता सच्चा देशभक्त पात्रका व्यवहारप्रति असन्तुष्ट भई घृणा व्यक्त गर्दछन् । यसले के कुराको पुष्टि गर्छ भने समाज नित्य परिवर्तनशील छ । यसका लागि समाजमा हुने गरेका भड्कावहरू नै काफी छन्, सङ्घर्ष त मात्र निमित्त हो ।

५.३.५ वर्गसङ्घर्ष

मार्क्सले समाजको वर्गविहीन अवस्थाको कल्पना गरेका छन् । समाज विकासको साम्यवादी चरणमा पुगेपछि समाजमा कुनै पनि किसिमको वर्ग नरहने र समाज शोषण रहित हुने आदर्श कल्पना मार्क्सले गरेका छन् । नेपालीले उपन्यास लेख्दाको समय र आम नेपालीले भोगिरहेको समाज साम्यवादी चरणमा पुगिसकेको छैन, त्यसैले यहाँ वर्गको कुरा आउँदछ र ती वर्गमा सङ्घर्ष पनि चलि नै रहन्छ । नेपालमा पनि दुईओटा वर्गहरूमा बीचमा सङ्घर्ष चलिरहेको देखिन्छ । नेपालीका उपन्यासहरूमा पनि यो वर्ग सङ्घर्षले निरन्तरता पाएको छ । वर्गसङ्घर्षले सर्वहारावर्गको अधिनायकत्वतर्फ लैजान्छ (शर्मा र लुइँटेल, २०६१:१४५) । उनका प्रायः सबै उपन्यासहरूमा सामन्त र गरिब दुई वर्ग देखा पर्दछन् । **जेलभित्र** उपन्यासले पञ्चायती व्यवस्थाको क्रुरताको चित्रण गरेको छ । यसमा शासक र उसका भरौटेहरू सामन्त वर्गको प्रतिनिधित्व गर्दछन् भने यज्ञध्वज, बेखालाल, बन्दी नं. ५, 'म' पात्रको साथीजस्ता पात्रहरूले निम्नवर्गको प्रतिनिधित्व गर्दछन् । **छिमेकीको भूत** उपन्यासमा भू-परिवेष्टित राष्ट्र नेपाल र पूँजीवादी हेपाहा नीति भएको राष्ट्र भारतका बीचमा सङ्घर्ष देखाइएको छ । **उज्यालो गाउँ** उपन्यासमा स्वॉरालाई साँच्चै नै उज्याँले कार्यमा धनानाथ,

भुँडे कार्कीजस्ता सामन्तले गरेको शोषणका विरुद्धमा त्यहाँका हुँदा खाने किसान र शीला, सुनीताजस्ता निम्न वर्गका व्यक्तिहरूले सङ्घर्ष गरेका छन् र अन्त्यमा आएर सफल पनि भएका छन् । **नेपाली आमा** उपन्यासमा राष्ट्रका खराब आचरण भएका अर्थात् युद्धपिपासु व्यक्तिहरूका कुकृत्यका विरोधमा जेनी र सलिमले पनि सङ्घर्ष प्रारम्भ गरेका छन् । सुरुमा सकारात्मक उपलब्धी हात नलागे तापनि अन्त्यमा उनीहरूकै जित भएको छ । **बेचिएका दिदीबहिनीको कथा** उपन्यासमा भोग्याका रूपमा भारतका विभिन्न कोठीहरूमा बेचिन पुगेका काली लगायतका नारीहरूले गोवर्धन, दातृकाप्रसाद, साने, माने, पाने, कृष्णेजस्ता पात्रहरूका कुकृत्यको विरोधमा सङ्घर्ष प्रारम्भ गरेका छन् । त्यस्तै **भूतको ओखती** उपन्यासमा वर्ग सङ्घर्षको चरम रूप नरसिंहेको विरुद्धमा नेपाल लगायतका अन्य छिमेकी राष्ट्रका जनताहरूले निर्माण गरेको साङ्गठनिक एकतामा देख्न सकिन्छ । शासक वर्ग अन्तर्गतका नरसिंहे र गणेशप्रसाद आफ्ना अभीष्ट पुरा गर्न जस्तासुकै कदम चाल्न पनि पछि पर्दैनन् । त्यस्तै, **लीलावती** उपन्यासमा पनि शोषकका विरुद्धमा माओवादीहरूले गतिलो कदम चाल्न पुगेका छन् । नेपालीका उपन्यासहरूमा शासक वर्गलाई तह लगाउनका लागि इली थामीजस्ता सर्वहारा वर्गका मानिसहरूले ज्यान गुमाए । शासक-शासित बीच भएको वर्गसङ्घर्षले अन्ततः जनताले अधिनायकत्व प्राप्त गरे । यसरी मार्क्सवादी विचारलाई अँगालेर लेखिएका कृतिहरूमा शासकको पतन र शासितको अन्य देखाइन्छ । वर्गसङ्घर्ष निरन्तर चलिरहने प्रक्रिया हो । मार्क्सले भनेजस्तै वर्गविहिन अवस्थासम्म नपुगुन्जेल यो रहिरहन्छ ।

५.३.६ श्रम र सङ्घर्षको समर्थन

मार्क्सवादी लेखक र चिन्तकले आफ्नो लेखनमा श्रम र सङ्घर्षको समर्थन गर्दछन् । नेपाली पनि मार्क्सवादी विचारबाट प्रेरित लेखक भएकाले उनका उपन्यासहरूमा पनि श्रम र सङ्घर्षको समर्थन नै गरिएको देखिन्छ । उनका उपन्यासमा पिउन, सुरेन्द्र, सानो कान्छो, होटेलको केटो, शर्मिला, दाउरा घाँस गर्ने ठिटाठिटीहरू, भान्छे बाहुन, बोटे, भान्छे, पालेजस्ता पात्रहरू श्रमिकको प्रतिनिधित्व गर्दछन् । यी पात्रहरू श्रम गरेर नै पेट भरिरहेका छन् । उनका उपन्यासमा निम्न आय आर्ज भएका पात्रहरू प्रायः श्रमिक नै छन् । यसरी श्रमका पक्षमा देखिनु नेपालीको आफ्नो विशेषता पनि हो । नेपालीका उपन्यासहरूमा सङ्घर्षको पनि समर्थन गरिएको छ । उपन्यासका प्रायः सबै पात्रहरू सङ्घर्षशील छन् र सङ्घर्षकै कारण उनीहरूले सफलता पनि पाएका छन् । शीला, सुनीता, राजुजस्ता पात्रहरूको सङ्घर्षद्वारा नै स्वाँरा गाउँ उज्यालो गाउँका रूपमा परिणत भएको छ । त्यसैगरी नन्दकुमारी, सङ्गीता, सरोज, खिलकुमारी, बेनी, वाङ्छे आदि पात्रहरूका सङ्घर्षद्वारा नै

भारतीय शोषक जमिनदार नरसिंहेलाई काबुमा ल्याइएको छ । काली आफ्नो लोग्ने भनाउँदो गोवर्धन लगायतका अन्य चेलीबेटी बेचबिखन गरी यौन शोषण गर्ने कुकर्मी पात्रहरूसँग सङ्घर्ष गरेर नै आफ्नो स्वअस्तित्वको पहिचान दिन सफल भएकी छ । काली लगायतका अन्य पीडित नारीहरू पनि आ-आफ्नो अस्तित्व रक्षाका लागि ती यौनपिपासु व्यक्तिहरूका विरुद्ध कदम चाल्न पुग्दछन् । **लीलवती** उपन्यासमा नीरकला आफू अशक्त भएर पनि शिक्षा आर्जन गरेर दक्षता हासिल गर्नका लागि जीवनको प्रारम्भ देखि नै सङ्घर्ष गरेर बाँचिरहेकी छ । यसरी मार्क्सवादी विचारबाट प्रेरित उपन्यासकारको लेखनमा श्रम र सङ्घर्षको समर्थन प्राप्त गर्न सकिन्छ ।

५.३.७ महिलामाथि शोषणविरुद्धको चेतना

मार्क्सवादी लेखकहरू महिलामाथि हुने हिंसाप्रति सचेत देखिन्छन् । उनीहरू महिला र पुरुषका बीचमा फरक देखाउँदैनन् । उत्पादनदेखि लिएर हरेक कुरामा महिलाको समान स्वामित्वको कुरा गर्दछन् । परम्परागत रूपमा दिइँदै आएको महिलाको स्थानको परिवर्तनको चाहना मार्क्सवादीहरू राख्दछन् । नेपालीले उपन्यास लेखेको समयमा र अहिले पनि नेपाली समाजमा महिलालाई दोस्रो दर्जाका रूपमा हेर्ने गरिन्छ । नेपालीका उपन्यासहरूले यो प्रवृत्तिको विरोध गर्दछन् र महिलालाई पनि स्वअस्तित्व र आत्मनिर्णयको अधिकार प्रदान गर्दछन् । नेपालीका उपन्यासहरूमा तारा अग्रवाल, सरस्वती कुँवर, शीला थापा, नन्दकुमारी, बेनी, खिलकुमारी, कमलाजस्ता नारीपात्रहरूले परम्परागत नारीहरूको प्रतिनिधित्व गर्दछन् । त्यही समाजका सुनीता, भवानी, मालती, सङ्गीताजस्ता नारी पात्रहरूले आमूल परिवर्तनको कदम बिहे गर्ने कुरादेखि नै चालेका छन् । उनीहरूले आ-आफूले मन पराएका केटासँग विवाह गरेका छन् । उनका प्रायः सबै उपन्यासका नारी पात्रहरू क्रान्तिकारी नै देखिन्छन् । उनीहरू आफूहरूलाई शोषण गर्ने शोषक वर्गका व्यक्तिहरूका विरुद्धमा खुलेर आवाज उठाउँछन् । यसरी हेर्दा उपन्यासकार नेपालीले आफ्ना उपन्यासहरूमा महिलालाई विशेष स्थान दिँदै आत्मनिर्णयको अधिकारसमेत प्रदान गरेका छन् ।

५.३.८ परम्परागत धार्मिक कुसंस्कार र अन्धविश्वासविरुद्ध चेतना

मार्क्सवादी लेखकहरू परम्परागत अन्धविश्वासको विरुद्धमा लेख्छन् । समाजको विकाससँगसँगै परम्परागत मूल्यमान्यताहरूमा पनि परिवर्तन हुन आवश्यक छ । लेखक हुर्केको समाज पनि रुढिग्रस्त समाज नै हो । उनले आफ्ना उपन्यासमा अन्धविश्वासप्रति वितृष्णा देखाएका छन् र रुढि,

आडम्बर आदिलाई नजिकैबाट नियालेका छन् । उनका उपन्यासहरूमा प्रयुक्त प्रायः सबै पात्रहरूमा अन्धविश्वासप्रति चेतना विकास हुन थालेको देखिन्छ ।

५.३.९ साम्राज्यवाद तथा विस्तारवाद विरोधी चेतना

आफ्नो प्रभुत्व विश्वभर फैलाउन केही साम्राज्यवादी र विस्तारवादी मुलुकहरू धर्म, गरिबीनिवारण आदिजस्ता प्याकेजहरू लिएर अल्पविकसित राष्ट्रहरूमा प्रवेश गर्दछन् र विस्तारै ती राष्ट्रहरूलाई आफ्नो उपनिवेशको रूपमा स्विकार्न तयार हुन्छन् (वन, २०६४ : १०४) । मार्क्सवादी लेखकहरू यसको खुलेर विरोध गर्दछन् । नेपालीका प्रायः सबै उपन्यासमा पूँजीवादप्रति वितृष्णा देखाइएको छ । नेपालमा अहिले सम्म पनि विभिन्न नामबाट साम्राज्यवादी शक्तिहरू प्रवेश गरिरहेका छन् । **भूतको ओखती** उपन्यासमा आफ्ना छिमेकी राष्ट्रहरू माथि थिचोमिचो गरेर आफूलाई जमिनदार र सर्वश्रेष्ठ व्यक्ति हुँ भन्ने देखाउने पूँजीवादी चिन्तन र हेपाहा प्रवृत्ति भएको पात्र नरसिंहे प्रति विरोध देखाइएको छ । त्यसैगरी नरसिंहेको पक्ष लिने र पारिवारिक किचलो मच्चाउने पात्र गणेशप्रसादप्रति पनि जनताहरूले समर्थन देखाएका छैनन् । यसरी हेर्दा नेपालीका उपन्यासका पात्रहरूबाट यो कुरा स्पष्ट हुन्छ कि उनीहरू विस्तारवादी नीति र पूँजीवादी चिन्तनले राष्ट्र बिग्रन्छ भन्ने धारणा राख्दछन् । त्यसैले उनीहरूले सतर्क भएर ती प्रवृत्तिको विरोध गरेका छन् ।

५.३.१० प्रेम, विवाह र यौनसम्बन्धी नवीन चेतना

परम्परागत मान्यता भिन्न मार्क्सवादीहरू प्रेम, विवाह र यौनका सम्बन्धमा फरक धारणा राख्दछन् । यिनीहरू फ्रायडको जस्तो हरपक्षलाई यौनसँग जोड्दैनन् । नेपालीका उपन्यासमा प्रेमविवाहलाई प्राथमिकता दिइएको छ । त्यसैले सुनीताले मोहननाथलाई, मधुले मालतीलाई, भवानीले फिरोजलाई आत्मिक प्रेम गर्दछन् र उनीहरूको प्रेमले सार्थकता पनि प्राप्त गर्दछ । त्यसैगरी श्रीकिरणले कल्पनालाई, शैलेशले सरीतालाई, जेनीले सलिमलाई र सङ्गीताले सरोजलाई आत्मिक प्रेम गरेका छन् तर भौतिक सुख र पूँजीवादी चिन्तनका कारण यी सबैको प्रेमले सार्थकता प्राप्त गर्न सकेको छैन । अतः यसबाट के पुष्टि हुन्छ भने उपन्यासकार नेपाली पूँजीवादी र भौतिक सुविधा विहीन आत्मिक प्रेममा विश्वास गर्छन् । उनी आत्मिक प्रेमका सम्बन्धमा यसो भन्नु पुग्छन् - *मानिसको आत्मीयता शरीरसँग नभई भावनामा हुन्छ । सद्भाव विनाको शरीर त हेर्दा अत्यन्त सुन्दर देखिने तर पटककै बास्ना नआउने पलाँसको फूल जस्तै हो । संसार भन्नु नै सद्भाव र अनुरागको सङ्गम*

हो (नेपाली, २०६५:१९) । यसरी 'म' पात्रका माध्यमबाट उपन्यासकार नेपाली आफ्नो आत्मिक प्रेम प्रतिको आस्था प्रकट गर्दछन् ।

५.३.११ निष्कर्ष

भक्तबहादुर नेपालीका उपन्यासहरूमा समाजलाई मार्क्सवादी दृष्टिबाट हेरिएको पाइन्छ । उपन्यासमा समकालीन समाजका यथार्थ घटनाहरूको वर्णन गरिएको छ । जेलभित्रमा ३० बर्से पञ्चायती व्यवस्थामा भ्रष्ट प्रसासनिक व्यवस्थाका कारण निरपराध नेपाली जनताहरू कसरी अपराधीका रूपमा जेलमा बन्दी हुन बाध्य भएका थिए भन्ने कुरालाई प्रस्तुत गरिएको छ । यसको वैचारिकता प्रगतिवाद भएकोले यो मार्क्सवादी सिद्धान्त अनुरूप नै निर्देशित छ । उपन्यासमा भाषिक मिठासभन्दा वर्णनात्मकता बढी भएकोले संरचना शिल्पपक्ष केही खुकुलो देखिन्छ । यसका कतिपय ठाउँमा अनावश्यक वर्णन देखिन्छ । गीतको प्रयोगले उपन्यास काव्यात्मक बनेको छ ।

छिमेकीको भूत उपन्यासमा २०३६ सालदेखि २०४७ सालसम्मका राजनैतिक घटनाहरू प्रस्तुत गरिएको छ । खासगरी भारतीय निरङ्कुश तानाशाहविरुद्ध नेपाली जनताले गरेको आन्दोलनलाई यसले अँगालेको छ । यसमा छिमेकी राष्ट्र भारतले गरिब तथा भू-परिवेष्टित राष्ट्र नेपाललाई हदसम्म शोषण गरेको छ । खासगरी यसले राष्ट्र प्रेमको आदर्शलाई अँगाल्दै तत्कालीन सामाजिक यथार्थको सफल चित्रण गरेको छ । उज्यालो गाउँमा शोषक वर्गमा चेतना भर्न र सामाजिक शोषणको चपेटाबाट मुक्ति दिलाउन सुनीता, शीला, राजुजस्ता पात्रहरूले समाजका हरक्षेत्रबाट प्रयत्न गरेका छन् र अन्त्यमा अन्धकारमय समाजमा उज्यालो छर्न पनि सफल भएका छन् । यसरी सामाजिक सुधार र मानव उन्नतिको कामना गर्दै एउटा आदर्श गाउँको परिकल्पना गरेर समग्र देशलाई नै सुन्दर र उज्यालो बनाउनु अनि देशभक्तिको भाव व्यक्त गर्नु यसको मूल अभीष्ट रहेको छ । नेपाली आमामा उपन्यासकारले युद्ध मानवसभ्यताका लागि अत्यन्त हानिकारक र मानवसंहारक हुने र यसको अन्त्यका लागि प्रत्येक नागरिकले व्यक्तिगत स्वार्थलाई त्यागेर देशभक्तिपूर्ण भावनालाई अङ्गीकार गर्नुपर्ने विचार व्यक्त गरेका छन् । यसमा जेनी र सलिम जस्ता विदेशी पात्रहरूलाई उपस्थित गराएर उनीहरूमा आपसी प्रेम र सद्भावको उदय गराइएको छ र उनीहरूलाई देशभक्तिको पाठ पढाइएको छ । त्यसैगरी बेचिएका दिदीबहिनीको कथामा पराइका बन्धनमा जकडिएर आँसुका घुङ्का पिउँदै बाँचेका निरीह नेपाली नारीहरूमा विद्रोहको स्वर भर्ने मूल उद्देश्य राखिएको छ । यसभित्र महिलामाथि हुने शोषणको विरोध गरिएको छ । यसमा आफूलाई राष्ट्रसेवक भन्न मन पराउने तर नारीहरूलाई भोग्या वस्तु ठान्ने पुँजीवादी पुरुषचिन्तनको विरोध गरिएको छ ।

यसले नेपाली जनजीवनका विशिष्ट घटनाहरूलाई साहित्यमा उतार्ने प्रयास गरेको छ । यसभित्र टनकपुर बाँधसम्बन्धी सन्धि भएपछि नेपाली हृदयमा लागेको चोटलाई प्रस्तुत गर्ने प्रयत्न गर्दै विदेशी कुवातावरणप्रति आक्रोश व्यक्त गरिएको छ । साथै, यसमा कोसी, गण्डकी र महाकालीका सुस्केरामा नेपाली चेलीहरूका कथाव्यथालाई एकाकार तुल्याउँदै समाजमा एउटा पक्षले घोर अन्याय गरेको र अर्का पक्षले त्यसको पीडा सहन बाध्य हुनुपरेको वास्तविक यथार्थलाई देखाएको छ ।

यस्तै, **भूतको ओखती**मा व्यक्तिवादी तथा पुँजीवादी प्रवृत्ति भएको नरसिंहेले आफ्ना छिमेकी राष्ट्रहरूलाई हदसम्म शोषण गरेको छ । यसका विरुद्धमा आन्दोलित भएका ती राष्ट्रका जनताहरूले अन्त्यमा नरसिंहेलाई तह लगाएका छन् । यसरी हेर्दा उपन्यासका पात्रहरू अन्यायबाट मुक्त हुनका लागि जुनसुकै मूल्य चुकाउन पनि तयार देखिन्छन् । यसमा प्रगतिवादीताको वर्चस्व कायम राख्दै स्वैरकल्पनाको पनि प्रयोग गरिएको छ । यसभित्र साम्राज्यवादी राज्य संरचनाको विरोध गरिएको छ । यसमा वर्गसङ्घर्षको कुरा पनि आएको छ । यसले शोषितका पक्षमा विजय देखाएको छ । शोषित वर्गका मान्छेहरूले यदि आन्दोलनको नेतृत्व नगर्ने हो भने राष्ट्रले कहिल्यै मुक्तिको सास फेर्न पाउने छैन भन्ने दृष्टिकोण **भूतको ओखती** उपन्यासमा पाउन सकिन्छ । यस उपन्यासमा सम्भाषणको अधिक प्रयोग भएकोले संरचनाशिल्प पक्ष केही खुकुलो देखिन्छ । यसका कतिपय ठाउँमा अनावश्यक वर्णन पनि रहेको छ । यसैगरी **लीलावती** उपन्यासमा उपन्यासकारले देशविदेशमा घटेका समसामयिक घटनाहरूलाई कथावस्तु बनाएर त्यहाँका राम्रा नराम्रा चलनहरूलाई आफ्नो प्रगतिवादी मान्यताअनुसार नै व्यक्त गरेका छन् । उनका प्रायः सबै उपन्यासमा भाषिक र वर्णविन्यासगत त्रुटिहरू देखिए तापनि सामाजिकस्तर अनुरूपकै कथ्य भाषाको प्रयोगले उपन्यासमा सहजताको सिर्जना भएको छ र उपन्यासहरू जीवन्त बन्न पुगेका छन् । उनका प्रायः सबै उपन्यासमा गीत र कविताको प्रयोग गरिएका कारण उपन्यासहरू काव्यात्मकसमेत बन्न पुगेका छन् । केही व्याकरणगत कमजोरी रहँदा-रहँदै पनि नेपालीका उपन्यासहरू समाजमा रहेका व्यापक कुरीति, अन्याय, शोषण, दमन आदि साम्राज्यवादका विरोधमा खरो रूपमा उत्रिई समतामुखी र सद्भावमुखी एउटा आदर्श र उन्नत समाजका लेखिएका उत्कृष्ट कृति हुन् ।

परिच्छेद-छ

शोधनिष्कर्ष

‘भक्तबहादुर नेपालीको उपन्यासकारिता’ शीर्षकमा गरिएको प्रस्तुत शोधकार्यको निष्कर्ष निम्नलिखित बुँदामा प्रस्तुत गरिएको छ :

१. निम्नमध्यम वर्गीय परिवारमा जन्मेका नेपालीका उपन्यासहरूमा उनी बाँचेको पर्यावरण, उनले भोगेको जीवन र गरिबीको असीम पीडा, सर्वहारावर्गको मुक्तिका लागि गरिएको आन्दोलन, गरिब देशका जनताहरूका पीडा, समाजमा उनले देखेका विविध खाले असमानता, विभिन्न समयमा घट्टन पुगेका समसामयिक यथार्थ घटना, उनले गरेका भ्रमण, प्राप्त अनुभव, सम्पर्कित विविध व्यक्ति, घटना र अनुभूत तथ्य आदिजस्ता घटनाहरूको प्रत्यक्ष उल्लेख पाइएकाले नेपालीको जीवन र उपन्यास लेखनका बीच गहिरो अन्तर्सम्बन्ध रहेको छ ।
२. उनका प्रकाशित सातओटै मौलिक उपन्यासहरू लघुआकारको संरचनामा संरचित छन् ।
३. उनका प्रकाशित सबै उपन्यासहरूमा यथार्थमूलक स्रोतको कथानक पाइन्छ अथवा समकालीन यथार्थ नै उनका उपन्यासहरूमा वर्णित कथानकीय स्रोत हो । उनका सातओटै उपन्यासहरू द्वन्द्वका प्रयोगले पनि सफल देखिन्छन् । लीलावतीबाहेक उनका अन्य सबै उपन्यासहरूमा आदि, मध्य र अन्त्यको शृङ्खला अथवा रैखिक ढाँचा पाइन्छ । लीलावती उपन्यासमा चाहिँ वृत्ताकारीय ढाँचाको उपयोग गरिएको छ ।
४. नेपालीका जेलभिन्न, उज्यालो गाउँ, बेचिएका दिदीबहिनीको कथा, भूतको ओखती र लीलावती उपन्यासमा बहुल पात्रको प्रयोग गरिएको छ भने छिमेकीको भूत र नेपाली आमा उपन्यासमा पात्रहरूको संख्यात्मक उपस्थिति ठिकक मात्रामा रहेको छ । उनका यी सबै उपन्यासहरूमा पात्रहरूको चरित्रचित्रण स्वाभाविक ढङ्गले गरिएको छ ।
५. नेपालीका जेलभिन्न, छिमेकीको भूत, उज्यालो गाउँ, बेचिएका दिदीबहिनीको कथा र भूतको ओखती उपन्यासमा राजनीतिक परिवेशको चित्रण छ । यसैगरी नेपाली आमामा राष्ट्रिय एवं अन्तर्राष्ट्रिय क्षेत्रमा विद्यमान विकृति र विसङ्गतिहरूलाई औल्याइएको छ भने लीलावतीमा मृतआत्माप्रति श्रद्धासुमन अर्पण गरिएको छ । उनका प्रायः सबै उपन्यासहरूमा नेपालकै

विभिन्न जिल्लाहरूलाई मुख्य स्थानिक परिवेशका रूपमा चित्रण गरिएको छ । ती जिल्लाहरूमध्ये पनि काठमाडौं, काभ्रे र चितवन मुख्य रहेका छन् । यिनका साथै इराक, अमेरिका, चीन तथा अन्य सार्क राष्ट्रहरूलाई पनि स्थानिक परिवेशका रूपमा चित्रण गरिएको छ । उनका सबै उपन्यासहरूले माथि वर्णित स्थानहरूको सेरोफेरोलाई नै आ-आफ्नो पर्यावरण बनाएका छन् । सबै उपन्यासहरूमा काठमाडौं र यस आसपासका जिल्लाका बासिन्दाहरूको सामाजिक, सांस्कृतिक स्थितिको चित्रण गरिएको छ ।

६. **जेलभित्र** र **लीलावती** उपन्यासमा 'म' पात्र स्वयम्ले अनुभव गरेका घटनाहरू भएका र उपन्यासका कथावस्तुहरू पनि 'म' पात्रले नै वर्णन गरेका कारण यी दुई उपन्यासमा केन्द्रीय आन्तरिक दृष्टिबिन्दु प्रयोग भएको छ । यी बाहेकका अन्य पाँचओटा उपन्यासहरूमा चाहिँ तृतीय पुरुष पात्रहरूलाई समाख्याताका रूपमा उपस्थित गराइएका कारण यी उपन्यासहरूमा तृतीय पुरुष सर्वज्ञ दृष्टिबिन्दुको प्रयोग भएको पाइन्छ ।
७. **जेलभित्र** उपन्यासले मुख्यतः पञ्चायतकालीन समयमा निरपराध जनताहरूले कसरी अन्यायको सिकार बनेर जेलमा सड्न बाध्य हुनुपर्थ्यो भन्ने कुरालाई, **छिमेकीको भूतले** छिमेकी पहुँचवाला देशले साना पहुँचहीन देशहरूमाथि गर्ने गरेका असमान व्यवहारहरूलाई, **उज्यालो गाउँले** तीस वर्ष लामो पञ्चायती व्यवस्थाको प्रारम्भदेखि अन्त्यसम्मको समयावधिमा देखा परेका राजनैतिक घटनाक्रम र सामाजिक समस्याहरूलाई, **नेपाली आमाले** युद्ध मानव सभ्यताको कलङ्क हो र मानवले युद्धबाट होइन देशभक्तिपूर्ण भावनाबाट आफ्नो देशको उन्नति गर्नुपर्छ भन्ने कुरालाई, **बेचिएका दिदीबहिनीको कथाले** बेचिन बाध्य भएका थुप्रै नेपाली चेलीहरूका दर्दनाक कथा र व्यथाहरूलाई, **भूतको ओखतीले** राष्ट्रवासीका निम्ति आफ्नो राष्ट्र, राष्ट्रियता र स्वाभिमान प्राणभन्दा प्यारो हुन्छ अनि जस्तोसुकै दमन र उत्पीडनकारी भूतलाई पनि सामूहिक एकताद्वारा प्रतिकार गर्न सकिन्छ भन्ने कुरालाई र **लीलावतीले** मानवले सदैव अमर र दीर्घजीवी रहनका लागि व्यक्तिगत स्वार्थमा नलागेर सद्व्यवहार र वर्गीय हित चिन्ताउनुपर्छ भन्ने कुरा देखाएको छ ।
८. नेपालीका उपन्यासहरूमा प्राकृतिक, सामाजिक, राजनीतिक, सांस्कृतिक, ऐतिहासिक, धार्मिक आदि सबैखाले विम्बहरूको यथोचित प्रयोग गरिएको छ । विम्ब र प्रतीकका दृष्टिले उनका उपन्यास सबल छन् ।

९. नेपालीका उपन्यासहरूमा राजनीतिक र सामाजिक शब्दावलीको प्रयोग अधिक मात्रामा गरिएको छ । उनको **भूतको ओखती** उपन्यासमा लामा-लामा सम्भाषणहरूको प्रयोग गरिएको छ भने **लीलावती** उपन्यासमा पात्रहरूको बाहुल्य रहेको छ । उनका कुनै-कुनै उपन्यासमा अनावश्यक वर्णनसमेत भएकाले उपन्यासको शिल्पपक्ष केही फितलो देखिन्छ । उनका द्वितीय चरणका उपन्यासहरूको भाषा प्रथम चरणको उपन्यास **जेलभित्र**को तुलनामा परिष्कृत र स्वाभाविक रहेको देखिन्छ । उनका उपन्यासमा पात्रअनुकूलको संवाद तथा तत्सम, तद्भव, आगन्तुक, अनुकरणात्मक र भर्रा शब्दहरूको यथोचित प्रयोग छ भने उखान र टुक्काहरूको प्रयोग पनि सन्दर्भअनुकूल देखिन्छ । वाक्य संरचनाका दृष्टिले सरल र जटिल दुवै प्रकृतिका वाक्यको उपन्यासमा प्रयोग गरिएको छ ।
१०. नेपालीका **जेलभित्र** र **लीलावती** उपन्यासमा 'म' पात्रका जीवन घटनाहरूलाई परिच्छेदमा विभाजन गरेर परिच्छेदैपिच्छे फरक-फरक घटना, काल र क्रियाको प्रस्तुतीकरण गरिएको हुँदा गतिले तीव्रता पाएको छ र गतिको उतार-चढावसँगै लयको सिर्जना पनि भएको छ । उनका अन्य सबै उपन्यासहरूमा वर्णनको सङ्क्षिप्तता र दृश्यात्मकताको प्रयोगले गतिमा आरोह-अवरोह देखिन्छ भने विम्बात्मक भाषा, आलङ्कारिक प्रस्तुति तथा यथोचित व्यङ्ग्यले लयमा जीवन्तता प्रकट गरेका छन् ।
११. नेपालीका उपन्यासहरूको शीर्षक र कथका बीचमा पूर्णतः तालमेल देखिन्छ । बन्द समाज र निर्दलीय राजनैतिक व्यवस्थालाई एकैसाथ समेटिएको **जेलभित्र** उपन्यासमा विभिन्न पेसा अँगाल्ने र आफूमाथि भएका अन्यायको विरोध गर्ने तर खासै खराब कार्य नगर्ने व्यक्तिहरूलाई बन्दी बनाइएका कारण यसको शीर्षक र विषयवस्तुका बीचमा सामञ्जस्यता रहेको छ । नेपाललाई छिमेकी राष्ट्रका आर्थिक, सांस्कृतिक, राजनीतिक, धार्मिक आदि भूतले कति तर्साइरहेका छन् भन्ने कुरा देखाउने **छिमेकीको भूत** उपन्यासमा पनि शीर्षक र कथका बीचमा तालमेल रहेको छ । यसैगरी नेपालका साथै समग्र राष्ट्रकै मुहार कसरी उज्यालो र चम्किलो बनाउने भन्ने योजना भएको **उज्यालो गाउँ** उपन्यासमा पनि शीर्षक र कथका बीचमा सामञ्जस्यता रहेको छ । विदेशीहरूको समेत आमा बन्न सफल भएकी शीला थापालाई नेपाली आमाका रूपमा चिनाइएको नेपाली आमा उपन्यासको पनि शीर्षक प्रयोगमा सार्थकता रहेको देखिन्छ । यसैगरी, चेलीबेटी बेचबिखनजस्तो आपराधिक र निन्दनीय क्रियाकलापको उपन्यासका माध्यमबाट यथार्थ रूपमा कलात्मक ढङ्गले चित्रण गरिएको छ । **बेचिएका**

दिदीबहिनीको कथा उपन्यासको पनि शीर्षक र विषयवस्तुका बीचमा सामञ्जस्यता रहेको छ । छिमेकी राष्ट्र भारतको जमिनदार नरसिंहेलाई भूतका रूपमा लिएर उसले लिएको शोषणपूर्ण नीतिलाई अन्त्य गर्नका लागि सबै छिमेकी राष्ट्रका जनताहरू एक हुनुपर्छ र त्यस एकताले मात्र भूतको ओखती गर्न सकिन्छ, भन्ने अतिशय कल्पना गरिएको भूतको ओखती उपन्यासको पनि शीर्षक र कथ्यका बीचमा तालमेल रहेको छ । यसैगरी, लीलावती गुरुडलाई एक महामानवका रूपमा उपस्थित गराएर उसका असल व्यवहार र आदर्श विचारको पारख गरिएको लीलावती उपन्यासको शीर्षक प्रयोग र कथ्यका बीचमा तालमेल रहेकाले यसको पनि शीर्षक सार्थक छ ।

१२. समाजपरक समालोचनाको गैरमार्क्सवादी धाराअनुरूप नेपालीका उपन्यासहरूमा *क्षण, जाति र युग*को सिद्धान्तलाई सही ढङ्गले उपयोग गरिएको छ । नेपाली आफू निम्न मध्यम वर्गीय हुनुको प्रभाव उनका सबै उपन्यासमा परेको छ । सबै उपन्यासमा निम्न वर्गीय र साहसिक पात्रहरूको प्रयोग गरिएको छ । उपन्यासकारको रीतिरिवाज, संस्कृति, चालचलन र उपन्यासमा वर्णित संस्कृति, रीतिरिवाज हिन्दू धर्मअनुकूल नै देखिन्छ । उपन्यासकार नेपालीले भोगेको समय २०३६ सालदेखि पछाडिको समयलाई उपन्यासमा समेटिएको छ । खासगरी उनका उपन्यासमा २०३६ सालको जनआन्दोलनदेखि पछाडि नेपालमा घटन पुगेका समसामयिक घटनाहरूलाई समेटिएको छ । उपन्यासकारले नेपालका विभिन्न भू-भागहरूलाई परिवेशका रूपमा उपस्थित गराएबाट उनी नेपालकै परिवेशमा हुर्किएको स्पष्ट हुन्छ ।
१३. आम नेपालीले भोगेका घटनाहरूको वर्णन नेपालीका उपन्यासहरूमा रहेको छ । नेपालको राजनैतिक परिवेशको सेरोफेरोमा अडेर उनले पाँचओटा उपन्यासहरूको लेखनकार्य गरेकाले राजनीतिक क्षेत्रमा लागेका व्यक्तिहरूका लागि उनका उपन्यास बढी प्रभावकारी छन् । साथै, नेपाली समाजका यथार्थ समसामयिक घटनाहरूलाई उपन्यासमा समेटिएकाले अन्य वर्गका पाठकहरूका लागि पनि यिनका उपन्यासहरू रोचक छन् ।
१४. भक्तबहादुर नेपाली मार्क्सवादी चिन्तनबाट प्रभावित लेखक हुन् । उनका उपन्यासहरूमा शोषक शोषितको समस्या, वर्गसङ्घर्ष, थिचोमिचोको विरोध, द्वन्द्वात्मकता, श्रम र सङ्घर्षको समर्थन, नारीवादी स्वर, साम्राज्यवाद र विस्तारवाद विरोधी नीति, परम्परागत अन्धविश्वास र मूल्य मान्यता विरुद्ध चेतना, मानवतावाद, प्रेम र विवाहसम्बन्धी नवीन चेतना, साङ्गठनिक संलग्नताजस्ता विशेषता पाइन्छन् ।

प्रस्तुत शोधकार्य उपन्यासकार भक्तबहादुर नेपालीको उपन्यासकारितामा केन्द्रित रहेको छ । भविष्यमा उनका औपन्यासिक कृतिहरूका विविध पक्षहरूलाई केलाएर शोध गर्न चाहने इच्छुक व्यक्तिहरूले निम्नलिखित शीर्षकमा शोध गर्न सक्नेछन् :

१. भक्तबहादुर नेपालीका उपन्यासहरूमा प्रगतिवाद,
२. भक्तबहादुर नेपालीका प्रकाशित उपन्यासहरूको छुट्टाछुट्टै कृतिपरक अध्ययन,
३. राष्ट्रियताका दृष्टिकोणमा नेपालीका उपन्यासहरूको विवेचना,
४. नेपालीका उपन्यासहरूको समाजशास्त्रीय विश्लेषण ।

सन्दर्भसामग्री सूची

- अधिकारी, गंगाप्रसाद (२०५३). 'स्वैरकल्पनाका रागनमा भूतको ओखती'. जुही . भक्तबहादुर नेपाली विशेषाङ्क. (वर्ष १३, पूर्णाङ्क ३९) .पृ. ३१ ।
- अधिकारी, रविलाल (२०५३). 'भक्तबहादुरका सम्भनाहरू'. जुही. भक्तबहादुर नेपाली विशेषाङ्क. वर्ष १३, पूर्णाङ्क ३९. पृ. ९६ ।
- अधिकारी, हेमाङ्गराज र बट्टीविशाल भट्टराई (२०६३). प्रयोगात्मक नेपाली शब्दकोश. काठमाडौं : विद्यार्थी प्रकाशन प्रा.लि. ।
- उदासी, लीला (२०५३). 'उज्यालो गाउँ-एक टिप्पणी.' जुही. भक्तबहादुर नेपाली विशेषाङ्क. वर्ष १३, पूर्णाङ्क ३९. पृ. ७५ ।
- ओली, सरोज (२०५३). 'बेचिएका दिदीबहिनी : एक विवेचना'. जुही. भक्तबहादुर नेपाली विशेषाङ्क. वर्ष १३, पूर्णाङ्क ३९. पृ. ३५ ।
- खतिवडा, तेजराज (२०५३). 'छिमेकीको भूतसँग एकछिन अलमलिँदा'. जुही. भक्तबहादुर नेपाली विशेषाङ्क. वर्ष १३, पूर्णाङ्क ३९. पृ. ५७ ।
- गिरी, जीवेन्द्रदेव (२०५१). 'स्मृतिका पाना नियाल्दा'. स्मृतिका पानाहरू . काठमाडौं : इन्दु छापाखाना. भूमिका पृष्ठ ।
- गिरी, जीवेन्द्रदेव (२०५३). 'भक्तबहादुर नेपालीको साहित्यिक यात्रा : एक अवलोकन'. जुही. भक्तबहादुर नेपाली विशेषाङ्क. वर्ष १३, पूर्णाङ्क ३९. पृ. ११२ ।
- गुरागाई, कमलप्रसाद (२०५३). 'उज्यालो गाउँ भित्रकी शीला'. जुही . भक्तबहादुर नेपाली विशेषाङ्क. वर्ष १३, पूर्णाङ्क ३९. पृ. ७६-७७ ।
- गौतम, कृष्ण (२०५९). आधुनिक आलोचना : अनेक रूप अनेक पठन, ललितपुर : साभा प्रकाशन ।
- चापागाई, नरेन्द्र (२०५३). 'लघु उपन्यास : गहन परिवेश' .जुही . भक्तबहादुर नेपाली विशेषाङ्क. वर्ष १३, पूर्णाङ्क ३९. पृ. ६८ ।
- जोशी, कुमारबहादुर (२०५७). पाश्चात्य साहित्यका प्रमुख वाद. ललितपुर : साभा प्रकाशन ।
- ढकाल, इन्द्रप्रसाद (२०५८). 'भक्तबहादुर नेपाली : जीवनी, व्यक्तित्व र कृतित्वको अध्ययन'. रत्नराज्यलक्ष्मी क्याम्पसमा प्रस्तुत स्नातकोत्तर शोधपत्र ।
- ढुङ्गेल, गङ्गाराम (२०५३). 'भक्तबहादुर नेपालीका दुई उपन्यासका आधारमा मूल औपन्यासिक सन्देश : एक विवेचना'. जुही. भक्तबहादुर नेपाली विशेषाङ्क. वर्ष १३, पूर्णाङ्क ३९. पृ. १५ ।
- थापा, डा. मोहनहिमांशु (२०४७). साहित्य परिचय. तेश्रो संस्करण. काठमाडौं : साभा प्रकाशन ।
- नेपाली, भक्तबहादुर (२०४७). छिमेकीको भूत. काठमाडौं : शृङ्खला प्रकाशन ।
- _____ (२०४८). उज्यालो गाउँ. काठमाडौं : शृङ्खला प्रकाशन ।
- _____ (२०४९). नेपाली आमा. ललितपुर : चेतना प्रकाशन ।

- (२०५१). बेचिएका दिदीबहिनीको कथा. ललितपुर : चेतना प्रकाशन ।
- (२०५१). भूतको ओखती. ललितपुर : चेतना प्रकाशन ।
- (२०६५). लीलावती . काठमाडौं : चेतना प्रकाशन ।
- (२०४७). सुन वर्षने देश. काठमाडौं : शृङ्खला प्रकाशन ।
- (२०५१). स्मृतिका पानाहरू . ललितपुर : इन्दु छापाखाना ।
- पराजुली, कृष्णप्रसाद (२०५३). 'भक्तबहादुर नेपालीका कविता'. जुही . भक्तबहादुर नेपाली विशेषाङ्क. वर्ष १३, पूर्णाङ्क ३९. पृ. १०० ।
- (२०४७). सुन वर्षने देश. काठमाडौं : शृङ्खला प्रकाशन ।
- प्रभात, विष्णु (२०५३). 'भक्तबहादुर नेपालीको स्मृतिलेखन' . जुही. भक्तबहादुर नेपाली विशेषाङ्क. वर्ष १३, पूर्णाङ्क ३९. पृ. १०७ ।
- प्रश्रित, मोदनाथ (२०५३). 'नयाँ विषय नयाँ यात्रा'. जुही . भक्तबहादुर नेपाली विशेषाङ्क. वर्ष १३, पूर्णाङ्क ३९. पृ. ११९ ।
- पंजानी, मित्रलाल (२०६४). 'लीलावतीलाई नियाल्दा '. लीलावती. भूमिका पृ. 'छ' ।
- पण्डित, बी. बी.(२०३८) . जेलभित्र. न्युरोड : आशाकाजी महर्जन ।
- बराल, ऋषिराज (२०४८). 'प्रगतिवादी उपन्यासका मूल प्रवृत्ति'. अप्रकाशित विद्यावारिधि शोधग्रन्थ, त्रि.वि.मानविकी तथा सामाजिकशास्त्र सङ्काय, डिनको कार्यालय ।
- (२०५६). उपन्यासको सौन्दर्यशास्त्र. ललितपुर : साभा प्रकाशन ।
- बराल, कृष्णहरि र नेत्र एटम (२०५८). उपन्यास सिद्धान्त र नेपाली उपन्यास. दोस्रो सं., ललितपुर : साभा प्रकाशन ।
- भण्डारी, जगदीशचन्द्र (२०५५). प्रगतिवादी नेपाली कविता : रेखाङ्कन र विश्लेषण. काठमाडौं : मुन्नी भण्डारी ।
- वन, राजनकुमार (२०६४). 'आहुतिको उपन्यासकारिता'. त्रि.वि. नेपाली केन्द्रीय विभागमा प्रस्तुत स्नातकोत्तर शोधपत्र ।
- वशिष्ठ, चूडामणि (२०५३). 'स्मृतिका पानाहरू पल्टाउँदा' . जुही. भक्तबहादुर नेपाली विशेषाङ्क. वर्ष १३, पूर्णाङ्क ३९. पृ. ४२ ।
- शर्मा, मोहनराज (२०४८). शैलीविज्ञान. काठमाडौं : नेपाल राजकीय प्रज्ञा-प्रतिष्ठान ।
- (२०५३) 'उपन्यास भूतको ओखतीमा भूतको स्वैरकल्पना र ओखतीको यथार्थ'. जुही. भक्तबहादुर नेपाली विशेषाङ्क. वर्ष १३, पूर्णाङ्क ३९. पृ. २२ ।
- (२०५५). समकालीन समालोचना सिद्धान्त र प्रयोग. काठमाडौं : ने.रा.प्र.प्र. ।
- र खगेन्द्रप्रसाद लुइँटेल (२०६१). पूर्वीय र पाश्चात्य साहित्य सिद्धान्त. काठमाडौं : विद्यार्थी पुस्तक भण्डार ।

- शर्मा, गोपीकृष्ण (२०५३). 'भूतको ओखती : राष्ट्रवादी चिन्तनको उपन्यास'. जुही. भक्तबहादुर नेपाली विशेषाङ्क. वर्ष १३, पूर्णाङ्क ३९. पृ. ९५ ।
- सुवेदी, होम (२०५३). 'प्रगतिवादी परम्परामा उपन्यासकार भक्तबहादुर नेपालीको औपन्यासिक कर्म'. जुही. भक्तबहादुर नेपाली विशेषाङ्क. वर्ष १३, पूर्णाङ्क ३९. पृ. ३९ ।
- सुवेदी, जीवनाथ (२०५३). 'भूतको ओखती : एकता'. जुही. भक्तबहादुर नेपाली विशेषाङ्क. वर्ष १३, पूर्णाङ्क ३९. पृ. २९ ।
- श्रेष्ठ, दयाराम (२०६०). नेपाली कथा भाग ४. ललितपुर : साभा प्रकाशन ।
- हुमागाई, जनकप्रसाद (२०४४). चालामाला. काठमाडौँ : शृङ्खला प्रकाशन, पृ. 'ड' ।
- हुमागाई, जनकप्रसाद (२०४७). 'कलमप्रति कलमको उत्सुकता'. छिमेकीको भूत. उपन्यासको भूमिका, पृ. 'ज' ।
- त्रिपाठी, वासुदेव (२०५८). पाश्चात्य समालोचनाको सैद्धान्तिक परम्परा भाग २. ललितपुर : साभा प्रकाशन ।

परिशिष्ट

(भक्तबहादुर नेपालीसित प्राप्त व्यक्तिगत जानकारी)

१. सामान्य परिचय

औपचारिक नाम : भक्तबहादुर पण्डित

न्वयानको नाम : रत्नबहादुर पण्डित

बोलाउने नाम : भोला

उपनाम : भक्तबहादुर नेपाली

अपनाउन चाहेको नाम : देशभक्त नेपाली

बाबुको नाम : नरबहादुर पण्डित

आमाको नाम : सावित्री पण्डित

बाजेको नाम : बलवीर पण्डित

बज्यैको नाम : कृष्णाकुमारी पण्डित

जन्मस्थान : ललितपुर, लामाटार गा.वि.स. वार्ड नं. ४, पण्डोल

जन्म मिति : २००१ आश्विन शुक्ल तृतीय (नागरिकतामा २००२ आश्विन ८)

वर्ण : गहुँजस्तो गोरो

उचाइ : ५ फिट ५ इन्च

तौल : ६६ के.जी.

जाति : नेपाली

जात : क्षेत्री

मातृभाषा : नेपाली

समुदाय : मानव

२. राजनीतिक संलग्नता

कतिपय मानिसहरू आफ्ना काम कुरालाई राजनीतिबाट अलग छ भनी प्रष्ट्याउन खोज्छन् अर्थात यो कुनै वादमा आवद्ध छैन तर यो भनाइ एउटा भनाइ मात्र हो । हाम्रा हरेक कार्यमा राजनीतिले बलियोसंग आसन जमाएको हुन्छ । कुनै एउटा पत्रिकाले कुनै राजनीतिक पार्टी (माओवादी, ने.क.पा. एमाले, माले, रा.प्र.पा. ने.का. आदि) को विचार बोकेन भने ती पार्टीहरूले त्यसलाई आफ्नो ठान्दैनन् र संभवत यथास्थितिवादी वा राजावादी भनिदिन्छन् ।

राजाका सम्बन्धमा पनि खुलेर लेखेको छैन तर पनि ऊ विस्तारै-विस्तारै राजावादी खेमामा दरिन पुग्दछ । अर्थात एउटा छुट्टै विचार बोक्ने पत्रिकाको रूपमा देखापर्दछ अनि त्यसले राजनैतिक रूप धारण गरिसकेको हुन्छ ।

म सानैदेखि दुःखी गरिबप्रति सहानुभूति राख्ने, भरिया र किसानका गीत गाउने गर्दथे । यसकारणले गर्दा स्वभावैले कम्युनिजमपट्टि निकट हुने नै भएँ । प्रत्यक्ष र परोक्ष रूपमा दुःखी-गरिब र शोषित-पीडितको पक्षमा बोल्न मन लागि हाल्थ्यो । यी सारा कुरा राजनेताले जनताको मञ्चबाट भाषणका रूपमा आफ्ना भावना पोख्छन् भने मञ्च पाउन नसक्ने तर जनमुखी विचार बोक्ने व्यक्तिले साहित्यका माध्यमबाट आफ्ना भावना व्यक्त गर्दछन् अर्थात साहित्यलाई एकै समयमा दुईओटा मञ्चको रूपमा निर्माण गर्दछन् । अनि एउटाबाट समाजलाई मनोरञ्जन प्रदान गर्दछन् भने अर्कोबाट चाहिँ अन्याय, अत्याचार, अशिक्षा, असमानताजस्ता कुकृत्यको विरोध र भर्त्सना गर्दछन् । अतः कुनै पनि साहित्य होस् या धार्मिक कार्य होस् या समाज सेवा नै किन नहोस्, त्यसमा राजनीति थाहै नपाइ प्रवेश गरिसकेको हुन्छ । यसै अनुरूप आफ्नो राजनैतिक धर्म निर्वाह गर्न साहित्यलाई माध्यम बनाइन्छ र यस्तो पृष्ठभूमिबाट सिर्जित साहित्यमा राजनीतिको छनक छर्लङ्गै देखापर्नु स्वाभाविकै पनि हो । त्यसमा पनि २०३८ सालको बालिग मताधिकारको आधारमा प्रतिनिधि सभाको सदस्य चुन्न पाउने र उम्मेद्वार बन्न पाउने भएपछि उक्त निर्वाचनमा मेरो पनि उमेद्वारी दर्ता भई चुनावमा भाग लिइयो । यसैको प्रभावस्वरूप आफ्ना प्रायः सबै कृतिमा राजनीतिक छाप देखापर्न थालेको हो ।

३. साहित्यिक सांस्कृतिक जीवन

साहित्यिक सांस्कृतिक जीवनको कुरा गर्दा के भन्नु पर्ने हुन्छ भने गीत, सङ्गीत, नाचगान, अभिनय आदि मन नपराउने मानिसहरू एकदमै कम पाइन्छन् । तिनीहरूलाई अपवादका रूपमा मात्र लिन सकिन्छ । यदि साहित्य सङ्गीततर्फ मानिसको रुचि नभएको भए अहिले हाम्रा अगाडि लोकगीत, गीत, भजन, सिलोक, नाटक, कथा, कविता केही हुने नै थिएनन् । लोकगीत विकसित हुँदै पपगीत, आधुनिक गीत, भ्याउरे आदि विभिन्न भागमा विभाजित भएका छन् र सोही क्रममा विकास पनि भएका छन् । नाटकको विकसित रूप चलचित्र बन्न पुगेको छ । सुरुमा नबोल्ने चलने मात्र चलचित्रलाई वाइस्कोप भनिन्थ्यो, तर

अहिले बोल्ने र रङ्गिन चलचित्र हेर्न पाइने भएको छ । यी सारा विकासक्रम मानिसको साहित्य र संस्कृतिप्रतिको रुचिबाटै भएका हुन् । म पनि यसै समाज भित्रको अरूजस्तै एउटा मानिस भएकोले साहित्य र संस्कृतिप्रति आकर्षित भएको हुँ र अहिले अझ बढी आकर्षित भएको छु । म गीत लेख्छु तर गाउन जान्दिन, नाच्न मन लाग्छ तर नाच्न जान्दिन, बडो नरमाइलो लाग्छ । कुनै पनि मानिस साहित्य र संस्कृतिबाट टाढा रहनै सक्दैन । यदि यहाँ कोही साहित्य र संस्कृतिबाट विमुख हुन्छ भने त्यो पुच्छर विनाको पशु हो भनी हाम्रा एकजना कविले यसरी भन्नुभएको छ :

“साहित्य सङ्गीत कला विहीन,
साक्षर पशु पुच्छर विहीन ।”

यिनै भावना, मूल्य र मान्यतालाई आत्मसात् गर्दा-गर्दै म पनि साहित्य र संस्कृतितर्फ आकर्षित भएको छु र मैले २०५६ सालमा ने.टि.भि. बाट प्रसारित ‘कथा यसरी सुरु हुन्छ’ टेलिश्रृङ्खलामा डाक्टरको भूमिका पनि निभाएको छु । अझै पनि केही गर्न पाए हुने थियो भैं लाग्छ तर धित मर्ने गरी कुनै उल्लेख्य योगदान गर्न सकेको छुईन । यसमा दुःख लागिरहेको छ ।

४. पेसागत संलग्नता

मानिसले जीवनमा केही गर्नलाई सर्वप्रथम ऊ स्वस्थ भएर बाँच्नु पर्दछ र पाचनको लागि पौष्टिक आहार, मौसम अनुसारको कपडा, रोग लाग्दा औषधि उपचार गर्नुपर्ने हुन्छ । यी सारा खर्चवर्च जुटाउन मानिसले आफूलाई धेरथोर आयआर्जन हुने कुनै न कुनै पेसा वा व्यवसायमा नलगाइ सुखै हुँदैन । यसैको दौरानमा मैले पनि जागिर, सानो तिनो व्यापार, लेखापरीक्षण सेवा, कानूनी परामर्स सेवाका क्षेत्रमा प्रवेश गर्न पुगें । अहिले खासगरी लेखापरीक्षण पेसामा समर्पित भए पनि अन्य पेसामा खासगरी निर्यातजन्य उद्योगधन्दा सुरु गर्न पाए आफूबाहेक देशका केही बेरोजगार युवायुवतीले रोजगार पाउने थिए र देशले पनि धेरथोर विदेशी मुद्रा आर्जन गर्न सक्थ्यो भनेर यतातिर पनि मेरो ध्यान गईरहेको छ तर उपयुक्त उद्योगधन्दा सञ्चालन गर्न सकिरहेको छुईन । कतिपय मेरा मित्रहरू भन्ने गर्नुहुन्छ कि “अब दाइले लेखेर मात्र बस्नुपर्छ” तर म भन्छु लेखेर मात्र जीवन चल्दैन । अतः नेपालको परिप्रेक्ष्यमा हामी लेखकहरूले पनि केही न केही पेसा अपनाउनै पर्ने हुँदा म पनि विभिन्न पेसामा संलग्न हुँदै आएको छु ।

५. विधागत संलग्नता

विधागत संलग्नताको बारेमा भन्नुपर्दा मलाई गद्य कविता त्यति मन पर्दैन र लेख्न पनि आउँदैन । यो बाहेक अरू सबै विधा मलाई मन पर्छ । मैले अहिलेसम्म गजल लेखेको छुईन । विधागत संलग्नताको कुरा गर्दा पहिलोमा उपन्यास पर्दछ र त्यसैको हाराहारीमा निबन्ध पनि आएको छ । बालसाहित्य, गीत, कविता, कथा, संस्मरण, जीवनी, व्याकरण आदिमा पनि फाट्टफुट्ट कलम चलाएको छु ।

६. उपन्यास लेखनमा लाग्न प्रेरित गर्ने घटना र क्षणका बारेमा

म सानोमा भ्याउरे गीत र हिन्दी चलचित्रका गीत गाउँथेँ । मलाई गीत गाउने सोख अहिले पनि असाध्य छ तर दुर्भाग्यको कुरा के छ भने मेरो स्वर राम्रो छैन । मैले स्वर राम्रो पार्ने प्रयास पनि गरिन । तर पनि म त्यतिबेला बजारमा सुन्न पाइने धर्मराज थापाको गीत - “भरियाले बिसायो भारी, भन्ज्याङ्गको पिपले छाँयामा”, त्यसैगरी जनकप्रसाद हुमागाईका किसानको गतिका गीतहरू जस्तो - “पातलीसँग लिएर बाजी म घाँस काटौंला, घाँसको भारी भन् राम्रो पारी चटक्क छाँटौंला”, अनि लेखनाथ पौड्यालको ‘पिन्जराको सुँगा’ नामक कविता पनि लय हालेर गाउँथेँ । २०१८ सालमा पूर्व-पश्चिम राजमार्ग बन्ने घोषणा भएपछि म असाध्य खुसी भएको थिएँ । हुन त २०२० सालसम्म मैले काठमाडौँ उपत्यका बाहिर पाइलो हालेको थिएँन, तर पनि मलाई पूर्व-पश्चिम राजमार्गको उपादेयताको बोध निककै भयो र म राजा महेन्द्रप्रति पनि ज्यादै कृतज्ञ भएँ । यी भावनाले प्रेरित भएर मैले पनि राजमार्ग र राजा महेन्द्रको देनका बारेमा एउटा करिब १० हरफको भ्याउरे गीत पनि लेखेको थिएँ र उक्त गीत मैले आफ्नी हजुरआमालाई सुनाएको थिएँ, तर मैले लेखेको चाहिँ भनेको थिएँन । गीत सुनेपछि हजुरआमाले भन्नुभएको थियो- “यो गीत लेखेले पुरस्कार पायो होला ।” त्यतिबेला हामीसँगै बसेका मेरा दाइ शंभूले भन्नुभयो - “यो यसैले लेखेको हो ।” त्यसपछि हजुरआमाले केही पनि भन्नुभएन । त्यो गीत छापनु पर्दछ भन्ने सल्लाह, सुझाव दिई चाँजो मिलाइदिने कोही पनि भएनन् । कहाँ छाप दिने, कसरी दिने इत्यादि कुराको ज्ञान आफूलाई पटककै थिएन, त्यसकारण त्यो कहाँ हरायो - कहाँ हरायो । प्रवेशिका परीक्षा उत्तिर्ण भएपछि जागिरे भएर धादिङ्ग गइयो । बिहान-बेलुका समय कटाउन किताब पढ्ने गर्न थालियो । त्यस्ता किताबहरूमा उपन्यास नै बढी हुन्थे । अनि २०२२ सालमा मैले पनि **मिलन** नामको एउटा उपन्यास लेखिसकेको थिएँ । उक्त उपन्यास प्रेमकथामा आधारित थियो, तर किन हो छापने विचार आएन । उपन्यास त सकियो तर छापने हुटहुटी त्यतिबेला लागेन । सायद कथावस्तु आफैँलाई मन नपरेर त्यसो भएको हो कि ? के भएर हो ? आफैँलाई

थाहा भएन । धेरै पछि त्यो उपन्यास खोज्दा पान्डुलिपि नै पाइएन र त्यो त्यत्तिकै हरायो । त्यो हराएकोमा अहिले अलि पछुतो लागिरहेछ ।

त्यसपछि मैले नेपालले अन्तर्राष्ट्रिय क्षेत्रमा महत्वपूर्ण भूमिका खेल्नुपर्छ भन्ने लागेर एउटा अन्तर्राष्ट्रिय स्तरको उपन्यास लेख्ने जमर्को गरें । जुन कुराको सविस्तार चर्चा मैले मेरो पहिलो उपन्यास **जेलभित्रको भूमिकामा गरिसकेको छु** । संक्षेपमा भन्नुपर्दा साहित्यसम्बन्धी रुचिको पहिलो प्रेरणा मेरा लागि गीत र कविताहरू नै हुन् र यी एकप्रकारले स्वतः स्फूर्त रूपमा उब्जिएका भावनाहरू हुन् । हाम्रो परिवार र हाम्रा नाताकुटुम्बहरूमध्ये कोही पनि साहित्य सर्जक थिएनन् र अहिलेसम्म छैनन् भन्दा पनि हुन्छ । मेरो साहित्यिक यात्राको थालनी स्वतः स्फूर्त रूपमा म आफैले गरेको हुँ । तर पछि-पछि आएर यसमा उर्जा थपिदिनेमा स्वर्गीय जनकप्रसाद हुमागाईं हुनुभयो । उहाँ भन्ने गर्नुहुन्थ्यो *“कमसे कम वर्षको एउटा किताब निकाल्नुपर्छ ।”* अहिले मेरा धेरै मित्रहरूले मलाई लेख-लेख भनेर प्रेरणा दिईरहेका छन् । त्यसमध्येका मित्रमा कवि मित्रलाल पंजानी भन्नुहुन्छ कि *“दाइले अब सारा काम छाडेर लेखेर मात्र बस्नुपर्दछ ।”* जवाफमा म भन्छु *“लेखेर मात्र के गर्ने छापिदिने को ? लेखकलाई खान लाउन दिने को ? आफ्नो कमाइ नभए पछि कोसँग हात थाप्न जानु ?”* मेरो जवाफले उहाँ निराश हुनुहुन्छ । मेरो कुरालाई होइन भनेर काट्न पनि सक्नुहुन्न । उहाँले सञ्चयकोषको रकम ऋण लिएर पनि ‘साहित्य सन्ध्या’ चलाउनुभएको थियो तर मैले चाहिँ उहाँले भैं गर्न मसक्क आँट्न सकेको छैन । तर जे होस् राम्रो-नराम्रो जे-जस्तो भएपनि अलि-अलि चाहिँ लेख्दै छु । यिनीहरू नै हुन् मलाई उपन्यास लेखनमा प्रेरणा प्रदान गर्ने घटना र क्षणहरू ।

७. कृति र व्यक्तिगत अनुभवबीचको सम्बन्ध

जहाँसम्म मलाई लाग्छ व्यक्तिगत अनुभव र कृतिबीच अत्यन्तै घनिष्ट सम्बन्ध हुन्छ । यी दुईको सम्बन्ध मुटु र धड्कनको जस्तै हुन्छ । कृतिको सिर्जना व्यक्तिगत अनुभवबाट नै हुन्छ । यसै सम्बन्धमा यस्तो भनाइ पनि छ - *“जहाँ न पहुँचे रवि, उहाँ पहुँचे कवि, जहाँ न पहुँचे कवि, उहाँ पहुँचे अनुभवि ।”* यो भनाइबाटै पुष्टि हुन्छ कि कृति र अनुभवबीचको सम्बन्ध कस्तो हुँदोरहेछ भन्ने कुरा । सारांशमा भन्नुपर्दा कृति र व्यक्तिगत अनुभव बीचको सम्बन्ध पानी र माछाको जस्तै हुन्छ । सिर्जनाको स्रोत वा उर्जा नै व्यक्तिगत अनुभव हो ।

८. औपन्यासिक कर्म र आफ्नो जीवनबीचको सम्बन्ध

उपन्यास मानव जीवनको एउटा सिङ्गो कथा हो । एउटा सिङ्गो कथाको सिर्जना नितान्त कल्पनाकै आधारमा मात्र लेखिन्छजस्तो मलाई लाग्दैन । यसमा कतै न कतै आफ्ना

जीवनका सम्बन्धहरू पनि प्रतिविम्बित भएर आएकै हुन्छन् जस्तो मलाई लाग्दछ । फरक कति हो भने कुनैमा ज्यादै थोरै, कुनैमा ज्यादै धेरै र कुनैमा चाहिँ सिङ्गो कथावस्तु नै आफ्नो जीवनबीचको सम्बन्धसँग गाँसिएर आएका हुन्छन् प्रत्यक्ष वा परोक्ष रूपमा । यसलाई एउटा उदाहरणद्वारा स्पष्ट पार्न सकिन्छ । बेलायतका एकजना डाक्टर आफूले डाक्टरी पेसा अपनाएर पनि साहित्यतर्फ बढी रूचि राख्दथे । पछि उनले डाक्टरी पेसा छाडी साहित्यमा मात्र तल्लीन भए र चर्चित साहित्यकार पनि बन्न पुगे । त्यसपछि उनलाई पत्रकारहरूले अन्तर्वार्ता लिए । अन्तर्वार्ताको क्रममा एकजना पत्रकारले सोध्यो - “तपाईंले आखिरमा डाक्टरी पेसा छोड्नु नै हुने रहेछ, तर त्यतिका वर्ष डाक्टरी पढ्दाको खर्च र समय त त्यसै बर्बाद भएन र ? यसमा तपाईंलाई पश्चाताप लाग्छ कि छैन ?” यी प्रश्नको उत्तर दिने क्रममा उनी आफ्नो डाक्टरी पेसाले नै लेखन कार्यलाई उर्जाशील बनाएको कुरा व्यक्त गर्दछन् । यस उदाहरणले मानवलाई आफ्ना जीवनमा घटेका घटनाहरूले साहित्य सिर्जना गर्नमा प्रेरित गर्दोरहेछ भन्ने स्पष्ट पार्दछ । साथै, डाक्टरी पेसाबाट मानवीय मनोविज्ञानको बारेमा थाहा पाउन सकिंदो रहेछ भन्ने कुरा पनि माथिको उदाहरणबाट पुष्टि हुन्छ । यस्तो विषयवस्तु भएको उपन्यासबाट के स्पष्ट हुन्छ भने लेखकको जीवनबीचको सम्बन्ध उपन्यासमा उजागर भएकै हुन्छ । तर यसको मतलब यो होइन कि प्रायः सबै उपन्यास लेखकले जीवनमा भोगेका भोगाइका पोका हुन् । कतिपय यस्ता उपन्यास पनि छन् जसको सम्बन्ध लेखकसँग कति पनि गाँसिएको देखिंदैन । आफ्नो औपन्यासिक धर्म रक्षाको लागि उसले आफ्नो जीवनका पाटाहरूलाई औपन्यासिक कर्मसँग तारतम्ये मिल्ने गरी समायोजन गर्नुपर्ने हुँदा यी दुई बीचको सम्बन्ध अन्योन्याश्रित हुन्छ नै ।

९. आफ्नो साहित्यिक व्यक्तित्व बारेको धारणा

यो एउटा जटिल प्रश्न हो । आफ्नो व्यक्तित्वका सम्बन्धमा मूल्याङ्कन वा धारणा साधारणतया अरूले निर्धारण गर्ने विषय हो । तर मैले आफ्नै धारणा राख्नुपर्दा एउटा साहित्यिक व्यक्तित्व कठोर पनि हुनुपर्दछ र विनयी पनि । त्यो भन्दा महत्वपूर्ण अर्को पाटो के हो भने उसले लेख्नुपूर्व सर्वप्रथम आफ्नो देश र समाजलाई कसरी अग्रगमनतिर लान सकिन्छ भनेर सोच्नुपर्दछ र त्यसपछि मात्र साहित्यलाई स्तरीय, रोचक र सरल बनाउने प्रयास गर्नुपर्दछ । अनि यो पनि सोच्नुपर्छ कि मैले लेखेको कथावस्तुको असर समाजमा कस्तो पर्दछ । म लेख्दा प्रायः गरी यिनै कुरालाई ध्यानमा राखेर मात्र लेख्ने गर्दछु ।

१०. दर्शनको बारेमा

दर्शन भन्नु नै एउटा जटिल विषय हो । दर्शनशास्त्रीले दिनलाई रात र रातलाई दिन देख्न सक्छन् । यसको बारेमा धारणा बनाउनु पनि निक्कै गाह्रो काम हो । कोही हामीले देखिरहेको यो भौतिक संसारलाई एउटा क्षणिक सपना हो र यसको पछाडि लाग्नु हुन्न भनी पलायनवादी मार्ग समातिरहेका छन् भने कोही स्वर्ग, नर्क जे छ सबै यसै संसारमा छ । हामीले जीवनलाई अन्तिम घडीसम्म पनि सदैव क्रियाशील बनाउनुपर्दछ र समाजलाई अग्रगमनतर्फ डोर्‍याउनुपर्दछ भन्ने धारणा राख्नेहरूको पनि बाहुल्य छ । यदि जीवन क्षणभङ्गुर छ भनी हामी सबै पलायनवादी भईदिएको भए हामीले न हवाइजहाज चढ्न पाउने थियौं न मुटु फेर्न नै सक्ने थियौं । मर्ने बाँच्ने कुरो आफ्नो ठाउँमा छँदैछ, त्यसको चिन्ता नगरी सधैं उन्नति मार्गमा लाग्नु र यस संसारको विकासमा प्रत्येक मानिसले एक-एक ओटा इँटा थप्दै जानु नै जीवनको दर्शन हो र यही नै हुनुपर्दछ भन्ने मेरो पनि धारणा छ । अर्थात् म जीवनबाट आसा र भरोसा राख्दछु र म आसावादी (Optimist) व्यक्ति हुँ ।

११. सम्मान र पुरस्कार

सम्मान र पुरस्कारको कुरा गर्दा वि.सं. २०५३ मा जुही साहित्यिक मासिकले मेरो विशेषाङ्क निकाली सम्मान गरेको छ । त्योदेखि बाहेक अरू सम्मान र पुरस्कार पाएको छैन । सम्मान र पुरस्कारको कुरा चल्दा आजकाल म खगेन्द्र सङ्ग्रीलाको एउटा भनाइ सम्भरहन्छु । बनेपामा जनमत प्रकाशनले साहित्यकार श्री खगेन्द्र सङ्ग्रीलालाई पुरस्कार प्रदान गरेको थियो । उक्त समारोहमा सम्मानित स्रष्टाले पनि बोल्नुपर्ने नियम अनुसार उहाँले भन्नुभएको थियो - “पुरस्कार भनेको तजविजी र तावेदारीको कुरो हो ।” यो भनाइ मैले विर्सिएको छैन र सायद विर्सने पनि छैन । यो भनाइ मेरो होइन, सङ्ग्रीलाजीको हो । मैले त उद्धरण गरेको मात्र हो । पुरस्कृत व्यक्तिले नै पुरस्कार समारोहभित्रै किन यस्तो अभिव्यक्ति दिनुभयो । यो एउटा रहस्यमय कुरो चाहिँ पक्कै छ ।

१२. प्रकाशित कृतिहरू

१. जेलभिन्न (उपन्यास, २०३८)
२. छिमेकीको भूत (उपन्यास, २०४७)
३. उज्यालो गाउँ (उपन्यास, २०४८)
४. नेपाली आमा (उपन्यास, २०४९)
५. बेचिएका दिदीबहिनीको कथा (उपन्यास, २०५१)
६. भूतको ओखती (उपन्यास, २०५१)

७. लीलावती (उपन्यास, २०६५)
८. आजको चिन्तन (कथासङ्ग्रह, २०४२)
९. चालामाला (गीत तथा कविता सङ्ग्रह, २०४४)
१०. शुभकामनाका स्वरहरू (गीत तथा कविता सङ्ग्रह, २०५२)
११. सुन वर्षने देश (बाल साहित्य, २०४७)
१२. उपहार (निबन्ध, २०५०)
१३. चेतबाबा काशी (निबन्ध, २०५३)
१४. हाम्री आमा (निबन्ध, २०५७)
१५. देशको माया कसरी गर्ने (निबन्ध, २०५७)
१६. स्मृतिका पानाहरू (संस्मरण र जीवनी, २०५१)
१७. जान्नेपने कुराहरू (राजनैतिक लेख, २०४९)
१८. ह्रस्वदीर्घको सवाई (व्याकरण, २०६२)
१९. घाँसे गीतको सँगालो (संयुक्त) (गीत, २०४५)
१३. प्रकाशोन्मुख कृतिहरू
 १. सङ्घर्ष जारी छ (उपन्यास)
 २. कथा यसरी सुरु हुन्छ (उपन्यास)
 ३. जेनी (उपन्यास)